

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАСЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2023 № 5 (173)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор

В. В. Шуміло

Випускові редактори

К. Г. Борисенко,
С. Р. Молочко, С. А. Токарев

Редакційна рада

І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Лаєвський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мишик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Рєсент, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій,
О. С. Шеремет, С. В. Шумило

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, Т. Л'юнгрен,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Острянюк, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно, Г. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджисєв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**

Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2023–2024 роки

Міністерство юстиції України. Свідectvo про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія KB № 23837–13677P від 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна

Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(63)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2023

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2023 № 5 (173)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief

V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary, Scientific Editor

V. Shumilo

Technical Editors

K. Borysenko,
S. Molochko, S. Tokariev

Editorial Council

I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskyi, R. Mankovska, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, P. Kroll, T. Lönngren, E. Lunyak, S. Liashko,
O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Ploky, V. Polovets, O. Prigarin,
O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta,
K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The journal is published with the regional budget support of Chernihiv region
within the Program
of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2023–2024

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media
Series KV № 23837–13677R from 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chienihiv, 14021, Ukraine
Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com
Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: sl-journal.com.ua

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2023

ЗМІСТ

У глиб віків

<i>Троцька В.</i> Глиняні вироби в поховальних пам'ятках давньоруського часу (за матеріалами археологічних досліджень кінця XIX – другої половини XX ст.)	5
---	---

Історія міст і сіл

<i>Мінченко М.</i> Забезпечення окружних судів Чернігівської губернії особами прокурорського нагляду 1885–1916 рр.	11
<i>Пластун О.</i> Кролевецький повіт як осередок збройних сил Української Держави Павла Скоропадського	18
<i>Еткіна І.</i> Політвідділи МТС – кремлівська окупаційна адміністрація 1933–1934 рр. на півдні Чернігівщини	25

Церковна старовина

<i>Шумило С.</i> Роль православного духовенства та віруючих у рятуванні єврейського населення від Голокосту під час Другої світової війни	34
<i>Андреев Т.</i> Політичні дискусії епохи «холодної війни» на V Асамблеї Всесвітньої ради церков у Найробі (1975)	41

Мовою документів

<i>Мищик Ю., Тарасенко І.</i> Сіверщина часів Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. у світлі кореспонденції князя Януша Радзівілла (частина 2) ..	52
<i>Алмазов О., Павленко С.</i> Дві спроби Батурина в 1692–1693 рр. відійти від Москви	66
<i>Траттнер М., Мушар Ф.</i> Мемуар Григорія Орлика 1743 року	89

Розвідки

<i>Демченко Т., Іваницька С.</i> Михайло Могилянський крізь призму щоденника, мемуарів, епістолярію: історико-психологічний нарис	99
<i>Дорохіна, Т., Кахерський Ю.</i> З історії життєвого шляху Юрія Анатолійовича Пінчука (до 85-річчя від дня народження)	110

Літературознавчі студії

<i>Шумило С.</i> Богослужбові запозичення у творчості Кирила Туровського	116
<i>Максимчук О.</i> Інтертекстуальні кореляції у творчості Йоанікія Галятовського: самоповтори у «Месії правдивому» 1669 р.	126
<i>Сироїд О.</i> Українська духовна пісня усної традиції: стан і перспективи дослідження ..	139
<i>Довгань Є.</i> Народне шанування святого Іоанна Нового та його суспільне значення	149

Рецензії. Огляди. Анотації

<i>Травкіна О.</i> Рецензія : Мазепина Атлантида. Творча спадщина доби 1687–1709 рр. / Упорядник Сергій Павленко. Київ: Мистецтво, 2021. 503 с.: іл.	158
<i>Каранда М.</i> Рецензія : Ненаукові хроніки війни: жіночий естезис // 77 днів лютого. Україна між двома символічними датами російської ідеології війни / Упоряд. М. Паплаускайте. Київ: Лабораторія, 2022. 224 с.	161

Листи до редакції

<i>Траттнер М.</i> Новина про смерть Григорія Орлика в Парижі	164
---	-----

CONTENT

Into the depths of centuries

<i>Trotska, V.</i> Clay products in burial monuments of the ancient Rus times (based on materials of archaeological researches of the end of the 19 th – the second half of the 20 th c.)	5
---	---

The history of cities and villages

<i>Minchenko M.</i> Providing district courts of Chernihiv province with persons of the prosecutorial supervision in 1885–1916	11
<i>Plastun O.</i> Kroleves district as a center of armed forces of the Ukrainian State of Pavlo Skoropadsky	18
<i>Etkina I.</i> Political departments of MTS – Kremlin occupation administration of 1933–1934 in the south of Chernihiv region	25

Church antiquities

<i>Shumylo S.</i> The role of Orthodox clergy and believers in saving Jewish population from the Holocaust during the Second World War	34
<i>Andreiev T.</i> Political discussions of the «Cold War» era at the V Assembly of the World Council of Churches in Nairobi (1975)	41

The language of documents

<i>Mytsyk Yu., Tarasenko I.</i> Sivershchyna during the National Liberation War of the Ukrainian people in 1648–1658 in the light of prince Janusz Radziwill's correspondence (part 2)	52
<i>Almazov O. Pavlenko S.</i> Two attempts by Baturyn in 1692–1693 to break away from Moscow	66
<i>Trattner M., Mouchard F.</i> Memoir of Hryhoriy Orlyk by 1743	89

Explorations

<i>Demchenko T., Ivanytska S.</i> Mykhailo Mohyliansky through the prism of his diary, memoirs, and epistolary: a historical and psychological essay	99
<i>Dorokhina T., Kakherskyi Yu.</i> From the history of the life path of Yurii Anatoliyovych Pinchuk (on his 80th birthday)	110

Literary studies

<i>Shumilo S.</i> Liturgical borrowings in the work of Kyryl Turovsky	116
<i>Maksymchuk O.</i> Intertextual correlations in Yoanykii Galiatovskiy's work: self-repetition in «Mesiiia Pravdyvyi» (1669)	126
<i>Syroid O.</i> Ukrainian spiritual song of oral tradition: research state and perspectives	139
<i>Dovgan E.</i> Popular veneration of St. John the New and its public significance	149

Reviews. Overview. Annotations

<i>Travkina O.</i> Review Mazepa's Atlantis. The cultural heritage of 1687–1709 period / Compiled by Serhiy Pavlenko. Kyiv: Mystetstvo, 2021. 503 p.: ill.	158
<i>Karanda M.</i> Review : Non-scientific chronicles of war: women's aesthesis // 77 days of February. Ukraine between two symbolic dates of the Russian war ideology / Edited by M. Paplauskaite. Kyiv: Laboratory, 2022. 224 p.	161

Letters to redaction

<i>Trattner M.</i> News about the death of Hryhoriy Orlyk in Paris	164
--	-----

УДК 903.5-033.6:902.035«18/19»

Валентина Троцька

ГЛИНЯНІ ВИРОБИ В ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТКАХ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ (за матеріалами археологічних досліджень кінця XIX – другої половини XX ст.)¹

DOI: 10.58407/litopis.230501

© В. Троцька, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7120-1219>

***Мета** статті полягає в здійсненні аналізу праць археологів кінця XIX – другої половини XX ст., в яких досліджували глиняні вироби в похованнях давньоруського часу. Опрацьований матеріал дозволяє дійти **висновків**, що впродовж давньоруського часу існували два поховальні обряди – трупоспалення та трупопокладення небіжчиків. При обох видах поховань серед супровідного інвентарю знаходили різні типи глиняних виробів: горщики, глечики, миски, амфори, зооморфні та антропоморфні статуетки тощо. Наявність глиняних виробів у похованнях дослідники в першу чергу пов'язують із віруванням жителів у потойбічне життя, намаганням забезпечити покійного всім необхідним на тому світі, зокрема їжею та питвом, оскільки давньоруське населення вірило, що в потойбіччі продовжується життя. Традиційною є думка, що в поховальній обрядовості речі, які клалися до могили, мали забезпечити потреби небіжчика після тілесної смерті.*

Вдалося дослідити місцезнаходження та різні способи покладання глиняних виробів у могилах під час кремації та інгумації померлих, як у дорослих так і дитячих похованнях.

***Ключові слова:** поховання, давньоруських час, глиняні вироби, археологічні дослідження, курганні, безкурганні могильники.*

Важливими археологічними об'єктами епохи Київської Русі є поховальні пам'ятки – могильники курганні й безкурганні, матеріали яких значною мірою дають можливість реконструювати соціальні, демографічні, етнокультурні та духовні зміни, які відбувалися в давньоруському суспільстві впродовж X–XIII ст. Історія їх досліджень налічує майже два століття. Розкопано велику кількість поховальних комплексів, розглянуто елементи поховального обряду, який формувався під впливом соціальних, етнічних, релігійних факторів.

Досить непогано поховальні пам'ятки, в яких виявлені глиняні вироби, представлені в матеріалах із розкопок курганів на території Чернігівщини й Київщини, як за обрядом кремації, так і за обрядом інгумації.

У різні часи дослідженням глиняних виробів у поховальних пам'ятках займалися Д. Самоквасов, Й. Хойновський, Б. Рибаків, М. Каргер, Д. Бліфельдт, Ф. Андрощук, О. Моця та ін.²

¹ Доповідь була виголошена на IX Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», що відбулася 20 травня 2023 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського на базі Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича та кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка) спільно з Інститутом історії України НАН України.

² Каргер М. Древний Киев (очерки по истории материальной культуры древнерусского города). Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. Т. 1. С. 127–230; Моця А. Население Среднего Поднепровья IX–XIII вв. (по данным погребальных памятников). Киев: Наукова думка, 1987. С. 6–47; Його ж. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. Киев: Наукова думка, 1990. С. 7–108; Його ж. Населення південноруських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів). Київ, 1993. С. 7–46; Хойновский И. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 года: археологическо-историческое исследование. Киев: Тип-я С. Кульженко, 1898. С. 52–57; Самоквасов Д. Могильные древности Северянской Черниговщины. Москва: Си-

В археологічній літературі такі знахідки з поховань дослідники називають ритуально-міфологічними. Серед них у могилах біля похованого значно більше виявлено глиняного посуду. Він призначався для зберігання, споживання ритуальної їжі та питва, виконував функції супутнього інвентарю при похованні померлого, служив урною для праху під час кремації. З поширенням християнства звичай покладання в могилу посуду поступово зникає. Тому в пізніших пам'ятках глиняного посуду під час їх розкопок знаходять значно менше. Всього на території України, як зазначають археологи, досліджено понад 200 курганних і 100 ґрунтових могильників цієї епохи, серед них значна їх кількість безінвентарні³.

Ця стаття присвячена дослідженню глиняних виробів в похованнях давньоруського часу за працями дослідників кінця XIX – др. пол. XX ст.

Наявність глиняних виробів у могилах учені найперше пов'язують із віруванням жителів у потойбічне життя, намагання забезпечити покійного всім необхідним на тому світі, зокрема їжею та питвом, оскільки наші пращури вірили, що в потойбічній продовжується життя⁴.

Як підтверджено розкопками, не завжди в могилах фіксується увесь набір посуду, найчастіше в похованнях знаходять кілька однотипних посудин, переважно – горщиків, які, на думку Б. Рибаківа, вважалися символом достатку⁵. Хоча окрім горщиків у могилах знаходять глечики, миски, амфори, чашки, корчаги, зооморфні та антропоморфні статуетки, писанки, глиняні хрестики, язичницькі обереги⁶. Прикметно, що для поховальних урн використовували як вживаний посуд, так і новий. Б. Рибаків зазначає, що перед покладанням горщика в могилу в ньому спочатку могли готувати ритуальну страву, наприклад, кашу, а потім цей же горщик ставав вмістилищем для праху покійного, що підтверджено й писемними джерелами⁷.

Зокрема, в літописних повідомленнях стверджується про поховання померлих за обрядом трупоспалення та трупопокладення разом із супровідним інвентарем, серед якого згадують глиняний посуд: «...і, поклавши на вогонь мерця, спалювали його. А після цього, зібравши кості, вкладали їх у невеликий посуд...»⁸; «І коли хто-небудь помирає, спалюють його разом з його одягом, і беруть попіл цього мерця і кладуть у золоті або срібні посудини, або в нову глиняну посудину, і заривають його в землю...», «...коли у них вмирає хтось зі знаті, йому викопують могилу у вигляді великого дому, кладуть його туди й разом із ним кладуть у ту ж могилу його одяг і золоті браслети, які він носив. Потім опускають туди безліч їстівних запасів, посуд із напоями й чеканну монету. Нарешті, в могилу кладуть живу улюблену дружину покійника. Опісля цього отвір могили закладають і жінка вмирає в заточенні»⁹.

За матеріалами археологічних досліджень більшість посудин із залишками їжі фіксують при трупопокладенні біля ніг, голови, рук покійного. Важливе значення мало й упорядковане розташування посуду в похованнях (південна чи північна, східна чи західна орієнтація посуду, в головах чи ногах, справа чи зліва від померлого). На думку Б. Магомедова, таке розташування посуду могло слугувати своєрідним орієнтиром душ померлих до країни мертвих¹⁰. *Такий ритуал, як зазначають писемні джерела, іде з глибокої давнини, існував у добу Київської Русі, як серед язичників, так і християн*¹¹.

Усього в різних похованнях давньоруського часу дослідниками знайдено як цілий посуд, так і його фрагменти. За розмірами він досить різний – від мініатюрних, висотою кілька сантиметрів, і до великих, висотою близько 30 см. Серед них виділяють великі, ви-

нодалъная тип-я, 1916. С. 1–97; Бліфельд Д. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Київ: Наукова думка, 1977. С. 10–114; Івакін В. Християнський поховальний обряд населення давньоруського Києва (XI–XIII ст.). *Археологія*. 2008. № 3. С. 60–75.

³ Моця О. Могильники епохи Київської Русі. *Інститут історії України*. URL: history.org.ua/?termin=Mohylnyky.

⁴ Магомедов Б. Потойбічний бенкет у поховальному обряді черняхівської культури. *Старожитності І тисячоліття нашої ери на території України*. Київ, 2003. С. 83–88.

⁵ Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. Москва: Наука, 1987. С. 76.

⁶ Гупало В. Апотропеїчні предмети з літописного Звенигорода. *Княжа доба: історія і культура*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. С. 17–36; Її ж. Обереги та апотропеїчні знаки на побутових предметах зі Звенигорода. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2011. Вип. 15. С. 397–414.

⁷ Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. С. 76.

⁸ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця; відп. ред. О. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. С. 9.

⁹ Гаркави А. Сказания мусульманских писателей о Славянах и Русских: с половины VII в. до конца X в. по Р.Х. / Собр., пер. и объясн. А. Гаркави. Санкт-Петербург, 1870. С. 271; Ковалевский А. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.: Статьи, переводы и комментарии. Харьков: Изд-во Ордена трудового красного знамени Государственного университета им. А. Горького, 1956. С. 262–263.

¹⁰ Магомедов Б. Потойбічний бенкет у поховальному обряді... С. 83–88.

¹¹ Мартиняк І. Ібн Фадлан про поховальні вірування та обряди східних слов'ян. *Міфологія і фольклор*. 2016. № 1–2. С. 142.

сотою від 22 до 30 см з діаметром денця 9–10 см, середні, від 16 до 22 см; невеликі, від 10 до 15 см, з діаметром денця 5–7,5 см.

Д. Самоквасов, досліджуючи кургани Сіверянської Чернігівщини, згадував про виявлені поховання – як за обрядом кремації, так і інгумації – та знайдені в них однотипні горщики (подібні за формою та розмірами) з прахом покійних та їжею для мерців. Більшість із них орнаментовані ритованими прямими лініями під вінцями, на опуклові, по всій поверхні виробу – від вінця до денця. Виявлено також горщики з хвилеподібними лініями під вінцями, які чергувалися з прямими лініями¹².

Посудини з прахом покійних виявлено в різних місцях поховання. Д. Бліфельд зафіксував їх місце розташування в Шестовицьких курганах. За твердженням дослідника, урни розташовувалися:

- у центрі вогнища (курган № 6, 24, 30, 58, 66, 76, 82, 101);
- у південно-східній частині вогнища (курган № 9, 10, 88);
- у південній (курган № 15, 40, 69, 84);
- у східній (курган № 50);
- у північній (курган № 53, 72).

Також досліджено місцезнаходження глиняного посуду в похованнях за обрядом інгумації. Як зазначав Д. Бліфельд, посуд виявлено біля голови, рук чи ніг померлого.

Наприклад, у кургані з трупопокладенням воїна з жінкою та конем глиняний горщик з рештками ритуальної їжі розташовувався біля правої руки померлого чоловіка¹³.

У кургані Гущене (дослідження Д. Самоквасова) між чоловічим кістяком і кістяком коня зафіксовано горщик біля лівої ноги померлого, наповнений кістками тварин та птиці¹⁴.

І. Хойновський, вивчаючи кургани на Київській горі, стверджував, що кількість глиняного посуду в могилах іноді становила від одного виробу до двох, іноді й більше. При похованні небіжчику ставили ті посудини, які померлий міг використовувати при житті та новий посуд, який виготовлявся спеціально для похорону. Дослідник зазначав, що в одному з курганів йому вдалося знайти дві невипалені глекоподібні посудини з вушками з погано заглаженою поверхнею. На думку вченого, їх виготовлено для того, щоб покласти в могилу¹⁵.

Значну роботу з дослідження поховальних пам'яток провів М. Каргер на території Києва, присвятивши їм окремий великий розділ у монографії з історії давньоруської матеріальної культури міста. Вчений окремо виділив кремаційні та інгумаційні поховання, зазначив розміщення в них посуду біля померлого. У похованні за № 102 зафіксував перевернутий догори дном горщик¹⁶. Одні вчені вважають, що це могло відбутися випадково, можливо, під час пограбування кургану, інші – що це пов'язано з магічними обрядами. Думок багато, серед них основні трактуються так: спроба запобігти «поверненню» небіжчика в світ живих; заточити все негативне, з-поміж іншого й хворобу, тим самим знешкодити їй; викриття або позначення чаклуна тощо¹⁷. А взявши до уваги, що горщик був місцем для праху покійного, в ньому, як вважало давнє населення, містилася й душа померлого. А якщо ця душа несла в собі негатив, то її старалися локалізувати способом перевертання посудини догори дном, щоб душа померлого не вилетіла на поверхню. Такий ритуал в давньоруських похованнях зустрічається рідко. Проте його фіксують у різних археологічних культурах, зокрема в катакомбній, зарубинецькій, скіфського, античного часу, в некрополях слов'ян¹⁸.

У процесі аналізу археологічного матеріалу вдалося виділити нестандартне розміщення посуду в похованнях. Зокрема, О. Моця зафіксував горщик, у середині якого стояла глиняна кухлеподібна посудина, із якої, можливо, небіжчик мав у потойбіччі споживати міцні напої. У Чернігові під курганним насипом знайдено глиняну миску, а в кургані Яблунівка й Козин – глечики з вузькою шийкою та столовий скляний посуд. Виявлено також

¹² Самоквасов Д. Могиленные древности Северянской Черниговщины... С. 52–55, 61, 67, 70–71.

¹³ Бліфельд Д. Давньоруські пам'ятки Шестовиці... С. 39, 128

¹⁴ Самоквасов Д. Могиленные древности Северянской Черниговщины... С. 77, 80.

¹⁵ Хойновский И. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси. Киев: Тип-я Императорского университета Св. Владимира, 1896. С. 53, 56, 57.

¹⁶ Каргер М. Древний Киев... С. 127–230.

¹⁷ Демченко О. Ритуал перевертання посуду в поховальному обряді катакомбної культури та спроба інтерпретації його значення. *Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова*. 2012. № 23. С. 15–28; Пеляшенко К. Випадки нестандартного покладання ліпленого посуду в поховальний простір (пам'ятки скіфського часу лісостепової частини Північного Причорномор'я). *Археологічна керамологія*. 2019. № 1. С. 12–17.

¹⁸ Небрат С. Поховання Інгільської катакомбної культури з дерев'яним посудом. *Чтиво*. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Nebrat_Serhii/Pokhovannia_inhulskoi_katakombnoi_kultury_z_derevianym_posudom.pdf

античні амфори й амфориски (невеликих розмірів античні посудинки, які призначалися для олії, ароматичних і косметичних засобів) та глиняна миска¹⁹.

Крім посуду місцевого виробництва в могилах знайдено й привізний. Наприклад, Д. Бліфельд у Шестовицькому кургані № 105 виявив глиняну посудину з носиком, вузьким горлечком та петлеподібним вухом грецького виробництва. Така посудина, можливо, виконувала роль рукотримача для покійного²⁰.

І. Хойновський у київських похованнях зафіксував грецькі амфори. На думку дослідника, вони виконували роль жертвового посуду, в них до померлого ставили вино або хмільний мед²¹.

Рідше в похованнях знаходять плінфу. Такі знахідки вдалося зафіксувати в могилах ченців Янчина монастиря на території Києва, а також в Чернігові, як під головою померлого, так і під ногами. На думку В. Івакіна, це мало «імітувати суворе аскетичне ложе-могили ченця-затвірника»²².

Глиняні вироби знаходять не лише в дорослих, але й у дитячих похованнях. Це переважно невеликі за розмірами горщики із залишками їжі та глиняні писанки. На думку вчених, вони уособлювали сили відродження. Пустотілі з глиняною кулькою всередині, під час струшування вони видавали звук, який відлякував нечисту силу. Стародавнє населення вірило, що такий оберіг захищав дітей від злих духів, зурочення як у реальному, так і в потойбічному житті²³.

Серед глиняних виробів IX–XIII ст. в могилах виявлено глиняну антропоморфну й зооморфну пластику. Це різноманітні глиняні предмети у вигляді фігурок тварин і людей, здебільшого теракотові, рідше прикрашені різнокольоровою поливою²⁴. Дослідники цей тип кераміки називають «глиняна іграшка» та стверджують, що її виготовляли як для дитячих забав, так і для проведення релігійних культів. Зокрема, фігурку воїна на коні, на думку Б. Рыбакова, могли класти в могилу до померлого для заміни людських і тваринних жертвоприношень²⁵. Згідно зі слов'янською міфологією, дрібна антропоморфна та зооморфна пластика була безпосередньо пов'язана не лише з аграрними святами, але й із поховальною обрядовістю²⁶.

Глиняні хрести, іконки, які в давньоруські часи вважалися символом особистого християнського благочестя та оберегами від нечистої сили, зустрічаються в похованнях не так часто. Натільні глиняні хрести знайдені, наприклад, у похованні XII – першої пол. XIII ст. в околицях літописної Теребовлі на Тернопільщині. Язичницький глиняний амулет у вигляді лапи звіра – у Шестовицькому могильнику на Чернігівщині. На думку дослідників, такими предметами дуже дорожили, тому після смерті їх власників клали до могили померлому, про що говорять самі ці знахідки²⁷.

Глиняні вироби виявлені не лише в самих похованнях, але й у курганных насипах та в засипках ям. Знайдено як цілий посуд, так і велику кількість черепків. Знахідки черепків археологи пов'язують із обрядом биття посуду на могилі померлого після його поховання. Оскільки складовою поховального обряду була тризна, обрядове дійство – поминання померлих. Про це згадує «Повість минулих літ»: «А коли хто вмирав – чинили вони тризну над ним...»²⁸. За твердженням дослідників, тризна була «урочистим прощанням з небіжчиком, мала вигляд військової гри, чи битви». Заключним моментом поховального обряду, за літописними текстами, після насипання кургану був поминальний бенкет²⁹. Б. Рыбаков зазначав, що такі обряди були покликані відганяти смерть від живих³⁰. За свідченням

¹⁹ Моця А. Погребальные памятники южнорусских земель... С. 34, 35; Моця О. Населення південноруських земель... С. 23, 26.

²⁰ Бліфельд Д. Давньоруські пам'ятки Шестовиці... С. 69.

²¹ Хойновський І. Краткие археологические сведения о предках славян... С. 53, 56, 57.

²² Івакін В. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. Київ: КИТ, 2008. С. 132, 133, 136.

²³ Моця О. Населення південноруських земель... С. 100; Боровський Я. Світогляд давніх киян. Київ: Наукова думка, 1992. С. 139–152.

²⁴ Брайчевська О. Вироби дрібної пластики, монети і актові печатки як джерело для вивчення чоловічих головних уборів давньоруського часу. *Старожитності Південної Русі: Матеріали історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.»*. Чернігів: Сіверська думка, 1993. С. 112–117; Каргер М. Древний Киев... С. 451–453; Радул О. Оберігальна педагогіка східних слов'ян (VI–XIII ст.). *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія: Педагогічні науки*. 2014. Вип. 125. С. 166–171 / *Національна академія України ім. В. Вернадського*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2014_125_42.

²⁵ Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. С. 657–677.

²⁶ Боровський Я. Мифологический мир древних киевлян. Киев: Наукова думка, 1982. С. 68–71.

²⁷ Гупало В. Апотропеїчні предмети з літописного Звенигорода... С. 17–36; Гупало В. Обереги та апотропеїчні знаки... С. 397–414.

²⁸ Літопис руський. С. 9.

²⁹ Боровський Я. Мифологический мир древних киевлян... С. 188–102; Боровський Я. Світогляд давніх киян... С. 152–153.

³⁰ Рыбаков Б. Нестор о славянских обычаях. *Древние славяне и их соседи* / Академия наук СССР, Институт археологии. Москва, 1970. С. 40–44.

літописців, після похорону живі пили за померлого прощальну чашу, рештки напою виливали на могилу, після розбивали посуд: «Через рік після смерті небіжчика брали двадцять глеків меду, іноді трохи більше, іноді трохи менше, несли на пагорб (күрган), де збиралася родина покійного, їдять, п'ють, б'ють посуд і потім розходяться»³¹. Тому значна кількість черепків, які фіксуються в могилах як під час кремації, так і під час інгумації померлих, дослідники пов'язують із оновленням життя³². О. Моця значну кількість знахідок битого посуду біля померлого зафіксував у понад 440 насипах і більш ніж 760 могилах³³. В. Івакін у 61 поховальному комплексі Києва зафіксував рештки поминальної трапези. Над кістяком та в засипному ґрунті в семи випадках виявлено кістки тварин – рештки поминального обіду в глиняному горщику. У засипці 58 поховань знайдено фрагменти битого посуду доби Київської Русі та античних амфор, із яких, імовірно, пили хмільний мед, пиво чи вино³⁴.

Отже, опрацьований матеріал дозволяє дійти висновку, що впродовж давньоруського часу існували два поховальні обряди – трупоспалення та трупопокладення небіжчиків. При обох видах поховань серед супровідного інвентарю зустрічаються різні типи глиняних виробів: горщики, глечики, миски, амфори, зооморфні та антропоморфні статуетки, писанки, плінфа тощо. Наявність глиняних виробів у похованнях дослідники передовсім пов'язують із віруваннями жителів у потойбічне життя, намагання забезпечити покійного всім необхідним на тому світі, зокрема їжею та питвом. Вдалося дослідити місцезнаходження та різні способи покладання глиняних виробів у могилах під час кремації та інгумації померлих як у дорослих, так і дитячих похованнях.

References

- Borovsky, Ya. (1992). *Svitohliad davnikh kyian* [Worldview of ancient Kyivans]. Kyiv, Ukraine.
- Braichevska, O. (1993). *Vyrobny dribnoi plastyky, monety i aktovi pechatky yak dzhereło dlia vyvchennia cholovichykh holovnykh uboriv davnoruskoho chasu* [Small plastic products, coins and royal seals as a source for the study of men's headdresses of the ancient Rus era]. Chernihiv, Ukraine.
- Demchenko, O. (2012). *Rytual perevertannia posudu v pokhovalnomu obriadi katakombnoi kultury ta sprobа interpretatsii yoho znachennia* [The ritual of overturning dishes in burial rite of catacomb culture and an attempt to interpret its meaning]. *Zapysky istorychnoho fakultetu Odeskoho natsionalnoho universytetu im. I. Mechnykova – Notes of the historical faculty of the I. Mechnikov Odesa national university*, 23, P. 15–28.
- Hupalo, V. (2011). *Kniazha doba: istoriia i kultura. Apotropeichni predmety z litopysnoho Zvenyhoroda* [Princely age: history and culture. Apotropaic objects from the chronicle of Zvenigorod]. Lviv, Ukraine.
- Hupalo, V. (2011). *Oberehy ta apotropeichni znaky na pobutovykh predmetakh zi Zvenyhoroda* [Amulets and apotropaic signs on household items from Zvenigorod]. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni – Materials and research on the archeology of Prykarpattia and Volyn*, 15, P. 397–414.
- Ivakin, V. (2008). *Khrystyianskyi pokhovalnyi obriad naselennia davnoruskoho Kyieva (XI–XIII st.)* [Christian burial rite of population of Old Rus Kyiv (11th–13th c.)]. *Arkeolohiia – Archeology*, 3, P. 60–75.
- Magomedov, B. (2003). *Starozhytnosti I tysiacholittia nashoi ery na terytorii Ukrainy. Potoibichnyi benket u pokhovalnomu obriadi cherniakhivskoi kultury* [Otherworldly feast in funeral rite of Chernyakhov culture. Antiquities of the 1st millennium AD on the territory of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Martyniak, I. (2016). *Ibn Fadlan pro pokhovalni viruvannia ta obriady skhidnykh slovian* [Ibn Fadlan on funeral beliefs and rites of Eastern Slavs]. *Mifolohiia i folklor – Mythology and folklore*, 1–2, P. 136–142.
- Motsya, O. (1993). *Naselennia pivdenorusskykh zemel IX–XIII st. (za materialamy nekropoliv)* [Population of south Rus lands of the 9th–13th c. (based on necropolis materials)]. Kyiv, Ukraine.
- Peliashenko, K. (2019). *Vypadky nestandartnoho pokladannia liplenoho posudu v pokhovalnyi prostir (pamiatky skifskoho chasu lisostepovoi chastyny Pivnichnoho Prychornomor'ia)* [Cases of non-standard placement of moulded ware in the burial space (monuments of the Scythian period of the forest-steppe part of the Northern Black Sea region)]. *Arkeolohichna keramolohiia – Archaeological ceramology*, 1 (1), P. 12–17.

Троцька Валентина Іванівна – старша наукова співробітниця Науково-дослідного сектору мистецтвознавчої (художньої) керамології Науково-дослідного Інституту керамології Національного музею-заповідника українського гончарства (вул. Партизанська, 102, с. Опішне, 38164, Україна).

³¹ Історія України в документах і матеріалах: Вид. 2-ге / Уклад. М. Петровський; АН УРСР, Інститут історії України. Київ: Радянська школа, 1946. Т. 1: Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст. С. 73.

³² Боровський Я. Мифологический мир древних киевлян... С. 102; Боровський Я. Світогляд давніх киян... С. 152–153; Зеленин Д. Восточнославянская этнография. Москва: Наука, 1991. С. 349.

³³ Моця А. Погребальные памятники южнорусских земель... С. 33–34.

³⁴ Івакін В. Християнський поховальний обряд... С. 66–67.

Trotska Valentyna – senior researcher at the Research sector of art historical (artistic) ceramics of the Research Institute of ceramics of the National museum-reserve of Ukrainian pottery (102 Partyzanska St., Opishne village, 38164, Ukraine).

E-mail: val_trocka@ukr.net

CLAY PRODUCTS IN BURIAL MONUMENTS OF THE ANCIENT RUS TIMES (based on materials of archaeological researches of the end of the 19th – the second half of the 20th c.)

*The purpose of the article is to analyze works of archaeologists of the late 19th – the second half of the 20th c. who studied pottery in burials of the Old Rus period. The material analyzed allows us to **conclude** that there were two funeral rites in Old Rus times: corpse immolation and corpse assembling. In both types of burials, various types of pottery are found among the accompanying inventory: pots, jugs, bowls, amphorae, zoomorphic and anthropomorphic figurines, etc. Researchers primarily associate the presence of pottery in burials with the inhabitants' belief in the afterlife, an attempt to provide the deceased with everything necessary in the afterlife, including food and drink, since the Old Rus population believed that life continues in the afterlife. It is a traditional belief that in funeral rites, things left in the grave were supposed to meet needs of the deceased in the afterlife.*

It was possible to investigate the location and various ways of placing pottery in graves during cremation and inhumation of the dead, both in adult and child burials.

Key words: burials, Old Rus period, pottery, archaeological research, burial mounds, non-mound burial grounds

Дата подання: 4 вересня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 жовтня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Троцька, В. Глиняні вироби в поховальних пам'ятках давньоруського часу (за матеріалами археологічних досліджень кінця ХІХ – другої половини ХХ ст.). *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 5–10. DOI: 10.58407/litopis.230501.

Цитування за стандартом APA

Trotska, V. (2023). Hlyniani vyroby v pokhovalnykh pamiatkakh davnoruskoho chasu (za materialamy arkhеolohichnykh doslidzhen kintsia ХІХ – druhoi polovyny ХХ st.) [Clay products in burial monuments of the ancient Rus times (based on materials of archaeological researches of the end of the 19th – the second half of the 20th c.)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 5–10. DOI: 10.58407/litopis.230501.

УДК 94(477.51):34.08«1885–1916»

Марина Мінченко

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОКРУЖНИХ СУДІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ОСОБАМИ ПРОКУРОРСЬКОГО НАГЛЯДУ 1885–1916 рр.

DOI: 10.58407/litopis.230502

© М. Мінченко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4091-2018>

Кожного дня громадяни України виборюють своє право на життя, записане у Конституції. Досвід проведення судових реформ, що базувався на європейських цінностях, є важливим для розуміння судочинства в сучасних реаліях. Аналіз історичного минулого сприятиме побудові потрібного підґрунтя для мирного майбутнього України. **Мета статті** – окреслити законодавчу базу, реконструювати корпоративну особу прокурорського нагляду окружних судів Чернігівської губернії упродовж 1885–1916 рр. **Методологічну** основу дослідження становлять принципи історизму та об'єктивності. Вони реалізуються через застосування **методів** джерелознавчого аналізу та синтезу, логічного, історико-порівняльного, математичного. **Наукова новизна**. Уперше систематизовано прокурорів, товаришів прокурорів, секретарів прокурорів, які працювали в окружних судах Чернігівської губернії за вищевказаний період. **Висновки**. У Чернігівській губернії за період 1885–1916 рр. зафіксовано 132 особи, серед них прокурори, товариші прокурорів, секретарі прокурорів. З'ясовано, що 8 осіб змінили місце роботи в межах Чернігівської губернії. Зафіксовано динаміку забезпечення штатом товаришів прокурорів. Так, у Чернігівському, Ніжинському окружних судах чисельність товаришів зростала через певний період часу до чотирьох, п'яти осіб, а також до семи, восьми та навіть дев'яти осіб. У Стародубському окружному суді зафіксовані коливання у чисельності, стабільне збільшення осіб виявлене з другої половини 1901 р. Статистичні матеріали, на жаль, не дають змогу вивчити причини плинності складу обранців.

Ключові слова: Російська імперія, Чернігівська губернія, судова реформа 1864 р., окружний суд, прокурорський нагляд.

Formulation of the problem. A large-scale war continues in Ukraine for the second year in a row. Citizens defend the most important things – their lives, values, and the right to live free and be safe in their country. The Judicial reform of Oleksandr II in 1864 was based on European experience and considered one of the most successful. It is clear that the result of implementing the reform provisions depended on the employees' professionalism. A thorough analysis of this experience is important for building a peaceful future for independent Ukraine.

The proposed article is one of the first attempts to analyze the legislative basis of the positions of the prosecutor, associate prosecutor, and secretary of district courts of Chernihiv province. The chronological boundaries of the study cover the period from 1885 to 1916, systematically prescribed according to the statistical materials presented by the Calendars of the Chernihiv province.

The researchers studied the issue of human resources in the context of judicial reform in general. It is appropriate to mention M.V. Muraviov as a contemporary of the reform, a real secret adviser, the Minister of Justice, and the General prosecutor. In his work «Prosecutorial supervision in its structure and activity: A manual for the prosecutorial service», he explained the basic concepts of the prosecutor's office, the origin and course of development in Western Europe, a historical overview of the Russian prosecutor's office and the reform of Oleksandr II¹.

¹ Муравьев Н.В. Прокурорский надзор в его устройстве и деятельности: пособие для прокурорской службы. Т. 1. Прокуратура на Западе и в России. Москва: Университетская типография, 1889. 552 с.

It is worth noting the monograph of the Ukrainian researcher V.V. Sukhonos. The book evaluated the aspects of the Judicial Reform of 1864 that concerned the prosecutor's office and highlighted positive experiences².

The historiography of the study allows to state the existence of scientific works devoted to the issue of personnel support of the Nizhyn district court³. However, the need for more information about the prosecutor's supervision makes the topic relevant.

Presenting main material. The legal act «Uchrezhdeniye sudebnykh ustanovleniy» established the powers of officials of judicial bodies. Thus, Section III About persons of prosecutorial supervision Article 124 stated that prosecutorial supervision was represented by chief prosecutors, prosecutors, and their colleagues under the higher supervision of the Minister of Justice, the General prosecutor⁴.

According to Article 125, there was a prosecutor and a number of the prosecutor's colleagues determined by the state at each district court and at each judicial chamber. A person of the colleagues of the district court prosecutor was at the court, and the others were from other cities of the district of the same court according to a particular schedule (Article 126). Article 129 of the section above stated that comrades of prosecutors and chief prosecutors acted under the direction of those prosecutors and those chief prosecutors where they were located. Prosecutors of district courts were subordinated to prosecutors of court chambers, and they, in turn, to chief prosecutors under the general direction of the Minister of Justice. Prosecutorial supervision persons had to act based on laws (Article 130). Each prosecutor could replace his comrade and take the case under his responsibility if it was in the department of a civil or criminal court. In the case of illness or absence of the chief prosecutor, the prosecutor of the judicial chamber or the district court, the performance of their duties was entrusted to their comrades by appointment or by seniority. In case of removal from position, the duties were performed by seniority (Articles 131–132). According to Article 134, secretaries were assigned to chief prosecutors and prosecutors. The determined sum of money by the state was allocated for the maintenance and clerical expenses of prosecutorial supervisors.

Chapter III, Section IV contained information on reporting to the judicial department. Therefore, at the beginning of each year, the Ministry of Justice kept reports of all court decisions and reports of prosecutorial supervisors about the progress of defendants' cases according to the established form by the Ministry of Justice. The report of the district court prosecutor and his comrades was submitted to the trial chamber prosecutor, who compiled a general report on the prosecutor's supervision at the chamber and submitted it for consideration by the Minister of Justice.

It is relevant to note the prescribed provisions in Chapter I, Section VI "On the appointment, dismissal, and transfer of the officials of the judicial department". Thus, only a subject of the Russian Empire had the right to hold positions in the judicial department. In accordance with Article 210, engaged in judicial practice persons were appointed to the positions of prosecutorial supervision. Consequently, a person with at least four years of experience in judicial practice could apply for the position of associate prosecutor or district court prosecutor with at least six years of such practice. Comrades of district court prosecutors were appointed on the recommendation of the prosecutor of the trial chamber by the Minister of Justice. The authorities elected the prosecutor of the district court on the proposal of the Minister of Justice. The persons under the prosecutor's supervision were responsible for determining the secretary of the prosecutor (Articles 221–223).

Chapter II of Section VI contained information on dismissal from service and transfer of the officials of the judicial department. If the official did not report for duty and did not submit a request for release from service within one year from the date of discovery of a severe illness, the prosecutor of the judicial chamber or the Minister of Justice wrote to the official the obligation to leave the service. The official was automatically dismissed if this request was not met within the next two weeks. The recommendation to dismiss an official from service was made by the decision of the General Court Assembly, where the official was working, and the prosecutor's decision was heard (Articles 229–230).

It is clear that the prosecutor's office's internal organisation is based on several rules related to the main tasks. Accordingly, they include general conditions of service in the prosecutor's

² Сухонос В.В. Прокуратура у державному механізмі Російської імперії після судової реформи 1864 р.: монографія. Суми: Університетська книга, 2012. 104 с.

³ Мінченко М.В. Голови Ніжинського окружного суду у світлі матеріалів фонду 358. *Сіверщина в історії України*. 2022. Вип. 15. С. 93–95; Мінченко М., Федоров І. Кар'єрний шлях голів Ніжинського окружного суду (1874–1919 рр.). *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 89–97; Мінченко М.В. Службова кар'єра товаришів голів Ніжинського окружного суду (1874–1919 рр.). *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2022. Том 33 (72), № 4. С. 87–93.

⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1867. Т. 39. Ч. 2. № 41475.

supervision and in its specific training that ensures the staff of worthy and capable employees; rules on external official rights and duties of prosecutorial positions; hierarchical discipline; responsibility; unity; distribution of tasks between the ranks of prosecutorial supervision.

According to the legislative framework, the study found that the first prosecutor's office was the district court prosecutor's office. Chernihiv, Nizhyn⁵, and Starodub district courts functioned on the Chernihiv province territory. Statistical materials made it possible to record the dynamics of the provision of these instances by persons of prosecutorial supervision from 1885 to 1916⁶.

According to our calculations, during the studied period, seven people alternately worked as a prosecutor of the Chernihiv district court: A.A. Zeland (1885–1888), Ya.Ya. Chemadurov (1889–1893), H.P. Bulatsel (1893–1898), M.M. Zveriev (1899–1904), K.M. Markelov (1904–1906), A.S. Yushchenko (1906–1910), and L.V. Istomin (1910–1916). The term of prosecutor service is an average of five years.

Thirty-three comrades of the prosecutors were recorded: M.I. Fursenko (1885–1891), V.H. Pavelko (1885–1895), O.O. Kytytsyn (1885–1896), A.L. Olkhovskiy (1891–1893), V.E. Nemeti (1893–1895), L.A. Talyzin (1894–1898), O.M. Tulov (1895–1906), M.O. Plemianynkov (1896–1903), V.O. Voronov (1896–1903), P.M. Boiarskiy (1898–1901), M.F. Liubarskiy (1901–1906), V.P. Hnedych (1903–1906), S.I. Haievskiy (1903–1906), M.M. Olshevskiy (1906–1911), M.I. Kviatkovskiy (1906–1910), M.S. Hryhorash (1906–1912), M.M. Borodin (1906–1913), H.O. Lazarevskiy (1906–1911), F.V. Kibalchich (1910–1916), M.M. Yarotskiy (1911–1912), O.V. Yakovliev (1911–1913), O.P. Kalynovskiy (1911–1916), L.O. Kovalov (1911–1916), D.I. Repoito-Dubiaho (1912–1914), V.I. Skarzhynskiy (1911–1912), M.V. Horynskyy (1912–1916), P.A. Tupatilov (1912–1913), A.I. Sosunov (1913–1915), B.O. Starosvitskiy (1913–1916), A.Ya. Erdeli (1914–1916), O.V. Deineko (1914–1916), M.O. Shalimov (1915–1916), and O.P. Velychkovskiy (1915–1916).

According to the Calendars, the quantitative provision of a comrade of the Chernihiv district court prosecutor could be traced. For example, during 1885–1894, there were three comrades of prosecutors in the provision; from the second half of 1894 to the first half of 1906, there were four comrades of prosecutors; from the second half of 1906 to the first half of 1911, the number increased to five people; during the second half of 1911 to the first half of 1913 – up to 8 people; during 1913–1914 – 7 people; during the second half of 1914 to the first half of 1915 – 8 people; from the second half of 1915 and during 1916 nine comrades of prosecutors worked. So, the Chernihiv district court recorded an increase in the number of comrades of prosecutors. The study showed that in most cases, the prosecutor's comrades resigned after three years.

⁵ Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин (далі – ВДАЧОН). Ф. 358. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 28.; ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 798. Арк. 1.

⁶ Календарь Черниговской губернии на 1886 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1885. С. 157, 159, 161; Календарь Черниговской губернии на 1887 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1886. С. 962–965; Календарь Черниговской губернии на 1888 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1887. С. 314–316; Календарь Черниговской губернии на 1890 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1889. С. 183, 184; Календарь Черниговской губернии на 1891 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1890. С. 234; Календарь Черниговской губернии на 1892 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1891. С. 271, 272; Календарь Черниговской губернии на 1893 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1892. С. 248, 249; Календарь Черниговской губернии на 1894 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1893. С. 331; Календарь Черниговской губернии на 1895 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1894. С. 369, 465, 474; Календарь Черниговской губернии на 1896 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1895. С. 377, 457, 477; Календарь Черниговской губернии на 1897 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1896. С. 13, 98, 119; Календарь Черниговской губернии на 1898 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1897. С. 14, 102, 124; Календарь Черниговской губернии на 1899 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1898. С. 14, 15, 105, 129, 130; Календарь Черниговской губернии на 1900 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1900. С. 15, 108, 133; Календарь Черниговской губернии на 1901 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1900. С. 16, 111, 136; Календарь Черниговской губернии на 1902 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1901. С. 18, 137, 168; Календарь Черниговской губернии на 1903 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1902. С. 19, 140, 173; Календарь Черниговской губернии на 1904 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1903. С. 19, 149, 184; Календарь Черниговской губернии на 1905 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1904. С. 18, 149, 184; Календарь Черниговской губернии на 1906 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1905. С. 18, 154, 188; Календарь Черниговской губернии на 1907 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1906. С. 20, 162, 199; Календарь Черниговской губернии на 1908 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1907. С. 21, 173, 213; Календарь Черниговской губернии на 1909 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1908. С. 21, 180, 221; Календарь Черниговской губернии на 1910 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1909. С. 21, 192, 236; Календарь Черниговской губернии на 1911 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1910. С. 23, 203, 204, 251; Календарь Черниговской губернии на 1912 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1911. С. 23, 207, 256; Календарь Черниговской губернии на 1913 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1912. С. 24, 221, 273; Календарь Черниговской губернии на 1914 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1913. С. 26, 27, 225, 278; Календарь Черниговской губернии на 1915 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1914. С. 27, 28, 235, 289, 290; Календарь Черниговской губернии на 1916 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1915. С. 27, 241, 242, 297.

The study observed fourteen persons in the position of prosecutor's secretary: V.V. Volkov (1885–1887), M.F. Myslavskiy (1887–1888), A.L. Dynovskiy (1889–1892), V.I. Budashevskiy (1892–1894), O.I. Lysenko (1894–1897), V.P. Kolodchevskiy (1898–1899), V.V. Matusevych (1899–1902), K.D. Drutskiy (1902–1903), V.I. Puchkovskiy (1903–1906), P.S. Karmelii (1906–1907), B.H. Dvuzhylniy (1907–1909), O.P. Ananiv (1909–1910), V.V. Raievskiy (1910–1913), and V.T. Orlov (1913–1916). The documents recorded that the secretaries stayed for a period of up to 4 years.

During 1885–1916, four persons were alternately at the position of prosecutor in the Nizhyn district court: M.V. Kobtsev (1885–1899), V.I. Kameniev (1899–1903), F.O. Boldyriev (1904–1906), V.O. Voronov (1906–1916). The records showed M.V. Kobtsev's long-term tenure.

During the period mentioned above, twenty-five people worked as comrades of Nizhyn district court prosecutors: O.P. Kovalov (1885–1894), K.V. Ivanov (1885–1890), F.K. Melenevskiy (1885–1888), L.P. Lebedziievskiy (1885–1901), P.F. Sozanovskiy (1889–1897), M.S. Kyslychyniy (1890–1899), M.M. Biliavskiy (1895–1896), M.P. Pakhomov (1896–1902), V.Ye. Korsak (1897–1900), K.M. Bonch-Bohdanovskiy (1900–1902), S.I. Slipushkin (1900–1905), H.I. Charnetskiy (1901–1905), Ye.I. Lashkariev (1903–1906), V.I. Herasymov (1903–1907), I.I. Shkot (1905–1908), M.A. Kutnevych (1905–1910), M.K. Fiksen (1906–1912), M.V. Ostromyslenskiy (1906–1916), O.M. Lysenko (1907–1913), I.H. Radziievskiy (1908–1909), B.O. Baibakov (1909–1912), S.Ya. Spanovskiy (1910–1916), M.I. Chepurkovskiy (1911–1916), V.R. Bezpalov (1912–1916), and V.B. Tabetskiy (1913–1916).

The study showed that during 1885–1906, the total number of comrades at the prosecutor's office was four people, and from the second half of 1906 to 1916, there was a recorded increase of staff to five people.

Secretaries of the prosecutor alternately were: A.H. Demianenko (1885–1886), F.F. Mozharov (1886–1891), V.T. Rufyn (1895–1899), I.I. Halytskiy (1891–1894), I.O. Stanislavskiy (1900–1903), I.I. Hamuletskiy (1903–1905), B.H. Rozhalin (1906–1909), V.O. Dobiash (1909–1915), and B.V. Filimonovskiy (1915–1916).

The analysis of statistical materials showed that in 1885–1916 nine people worked alternately as a prosecutor of the Starodub district court: M.V. Kostenskiy (1885–1901), M.I. Nestelberher (1901–1903), F.O. Boldyriev (1903–1904), E.M. Peters (1904–1907), O.A. Tsariuk (1907–1909), O.M. Tulov (1909–1911), M.I. Burkhanovskiy (1911–1913), H.V. Yurhens (1913–1915), and V.H. Chernov (1915–1916).

Thirty-two people worked as comrades of prosecutors: V.Ye. Semenov (1885–1901), P.D. Rohovych (1885–1892), E.K. Vysokovych (1885–1886), A.V. Makarevych (1886–1890), V.I. Zveriev (1890–1903), P.M. Yazykov (1892–1894), K.M. Bonch-Bohdanovskiy (1893–1896), A.L. Dynovskiy (1894–1904), O.D. Shcherbak (1901–1905), O.K. Pyhulevskiy (1901–1906), K.I. Teliatnykov (1903–1906), M.K. Fiksen (1904–1906), M.M. Bedrov (1905–1906), M.F. Liubarskiy (1906–1907), O.M. Butovskiy (1906–1907), F.L. Dynovskiy (1906–1911), I.S. Heorhiievskiy (1906–1911), S.M. Anitov (1906–1907), P.V. Kozlovskiy (1907–1911), M.H. Butovych (1907–1912), B.O. Baibakov (1908–1909), D.P. Mykhailov (1909–1915), S.T. Rafalskiy (1911–1915), M.O. Chekhovskiy (1911–1914), H.A. Lonhinov (1911–1914), S.V. Dorozhynskiy (1912–1916), O.I. Vorontsov-Veliaminov (1914–1915), V.I. Venozhynskiy (1914–1915), M.M. Davydov (1915–1916), M.V. Matusevych (1915–1916), M.V. Bohomolets (1915–1916), and M.V. Pleshko (1915–1916).

The number of prosecutors' comrades of the Starodub district court differed. From 1885 to the first half of 1893 and from the second half of 1896 to the first half of 1901, there were three comrades of prosecutors in the provision. Four comrades worked from the second half of 1893 to the first half of 1896, from the second half of 1901 and during the first half of 1906, from the second half of 1907 to the beginning of 1908. From the second half of 1906 and during the first half of 1907, there were five comrades of the prosecutor. Only since the second half of 1908 until 1916 inclusively the exact number of five comrades prosecutors in the state established.

The prosecutors' secretaries of the Starodub district court were six people in turn: H.I. Anoshchenko (1885–1886), I.F. Yunytskiy (1886–1890), I.A. Bohdashev (1890–1910), H.F. Zhukov (1910–1911), I.M. Yahodovskiy (1911–1912), and F.O. Bobkov (1913–1916). The study showed that three persons worked for up to 1 year, two – for up to 3 years, and one – for more than 19 years.

Interestingly, the documents recorded M.P. Dolhii (1890–1892) as a candidate for judicial positions under the prosecutor of the Starodub district court. Analyzing statistical materials made it possible to record the official movement of eight people. Thus, a comrade of Starodub district court prosecutors B.O. Baibakov, K.M. Bonch-Bohdanovskiy, and M.K. Fiksen moved to the Nizhyn district court to the same position, and a comrade of the Chernihiv prosecutor M.F. Liubarskiy relocated to Starodub. Comrades of Chernihiv district court prosecutors V.O. Voronov and O.M. Tulov had successful careers: they moved to the position of Nizhyn and

Starodub district court prosecutors, respectively. The secretary of the Chernihiv prosecutor A.L. Dynovskyi also had success in his career. He worked as a comrade of the prosecutor for a long time. The Starodub district court prosecutor F.O. Boldyriev continued to gain experience in the Nizhyn district court in the same position.

It should be noted that on the Russian Empire's territory, all people in the public service «moved» according to the rank table. Consequently, officials from the VII rank were enrolled in the ranks of district court prosecutors («outdoor adviser»): V.O. Voronov; with the VI rank («colleague adviser»): A.A. Zeland, Ya.Ya. Chemadurov, H.P. Bulatsel, K.M. Markelov, L.V. Istomin, F.O. Boldyriev, M.V. Kostenskyi, M.I. Nestelberher, O.A. Tsariuk, O.M. Tulov, M.I. Burkhanovskyi; with the V rank («state adviser»): M.M. Zveriev, A.S. Yushchenko, M.V. Kobtsev, V.I. Kameniev, E.M. Peters, H.V. Yurhens, V.H. Chernov. The document established that four prosecutors had a successful career and reached the IV rank («real state adviser»): M.V. Kobtsev, V.O. Voronov, M.V. Kostenskyi, E.M. Peters.

The following officials were appointed to the post of comrades of prosecutors:

- thirty people of IX rank («titular adviser»): A.L. Olkhovskyi, M.O. Plemiannykov, V.O. Voronov, M.F. Liubarskyi, M.S. Hryhorash, M.M. Borodin, H.O. Lazarevskyi, O.P. Kamenovskyi, D.I. Repoito-Dubiaho, M.V. Horynskyi, P.A. Tupatillov, A.I. Sosunov, K.V. Ivanov, V.Ye. Korsak, V.I. Herasymov, M.V. Ostromyslenskyi, V.R. Bezpalov, V.I. Zveriev, A.L. Dynovskyi, O.K. Pyhulevskyi, K.I. Teliatnykov, M.K. Fiksen, N.M. Bedrov, F.L. Dynovskyi, S.M. Anitov, M.H. Butovych, S.T. Rafalskyi, S.V. Dorozhynskyi, O.I. Vorontsov-Veliaminov, M.M. Davydov;

- twenty seven people of VIII rank («colleague assessor»): A.A. Kytytsyn, L.A. Talyzin, V.P. Hnedych, S.I. Haievskyi, M.I. Kviatkovskyi, F.V. Kibalchich, O.V. Yakovliev, B.O. Starovitskyi, A.Ya. Erdeli, M.O. Shalimov, F.K. Melenevskyi, L.P. Lebedziievskyi, P.F. Sozanovskyi, M.S. Kyslychnyi, M.M. Biliavskyi, Ye.I. Lashkariev, I.I. Shkot, B.O. Baibakov, S.Ya. Spasnovskyi, V.B. Tabentskyi, P.M. Yazykov, O.D. Shcherbak, O.M. Butovskyi, P.V. Kozlovskyi, D.P. Mykhailov, H.A. Lonhinov, M.V. Matusevych;

- fourteen people of X rank («colleague secretary»): V.E. Nemeti, O.M. Tulov, P.M. Boiarskyi, L.O. Kovalov, V.I. Skarzhynskyi, O.V. Deineko, S.I. Slipushkin, M.I. Chepurkovskyi, K.M. Bonch-Bohdanovskyi, I.S. Heorhiievskyi, M.O. Chekhovskyi, V.I. Venozhynskyi, M.V. Bohomolets, M.V. Pleshko;

- nine people of VII rank («outdoor adviser»): M.M. Olshevskyi, M.M. Yarotskyi, H.I. Charnetskyi, M.A. Kutnevych, O.M. Lysenko, I.H. Radziievskyi, P.D. Rohovych, E.K. Vysokovych, A.V. Makarevych;

- three people from VI rank («colleague advisor»): M.I. Fursenko, V.H. Pavelko, V.Ye. Semenov;

- one person of XII rank («Governmental Secretary»): O.P. Velychkovskyi;

- one person of V rank («state adviser»): M.P. Pakhomov.

It is clear that the movement can be traced if the official was working for a long time in the position. For example, comrades of prosecutors, who reached the V rank, were M.I. Fursenko, V.H. Pavelko, V.Ye. Semenov, P.D. Rohovych.

The study established that twelve secretaries initially had the XII rank: V.I. Budashevskyi, O.I. Lysenko, V.P. Kolodchevskyi, V.V. Matusevych, P.S. Karmalii, O.P. Ananiv, V.V. Raievskyi, V.T. Rufyn, I.I. Halytskyi, B.V. Filimonovskyi, I.F. Yunytskyi, F.O. Bobkov; 10 secretaries with X rank: M.F. Myslavskyi, A.L. Dynovskyi, K.D. Drutskyi, V.I. Puchkovskyi, B.H. Dvuzhlytskyi, B.H. Orlov, A.H. Demianenko, I.I. Hamuletskyi, I.A. Bohdashev, I.M. Yahodovskyi; 3 secretaries with IX rank: V.V. Volkov, I.O. Stanislavskyi, V.O. Dobiash; 2 secretaries with VI rank F.F. Mozharov, H.I. Anoshchenko. Starodub secretary I.A. Bohdashev rose to the rank of court adviser.

Candidate for judicial positions at the Starodub district court prosecutor M.P. Dolhii had the rank of provincial secretary.

It is appropriate to indicate that V.I. Skarzhynskyi, P.A. Tupatillov, O.V. Deineko, K.M. Bonch-Bohdanovskyi recorded as «acting comrade of the prosecutor», and K.D. Drutskyi, V.I. Puchkovskyi, B.H. Dvuzhlynyi, V.V. Raievskyi, V.T. Orlov, H.F. Zhukov, I.M. Yahodovskyi listed as «acting secretary of the prosecutor».

A promising direction for further research is a detailed study of the discovered archival materials relating to the four aforementioned secretaries of prosecutors of the Nizhyn district court: F.F. Mozharov, I.I. Halytskyi, V.T. Rufyn, B.H. Rozhalin and the introduction of this information to scientific circulation⁷.

⁷ ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 407; ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 454; ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 502; ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 700.

Conclusions.

In conclusion, it should be noted that one hundred thirty-two people worked in the prosecutor's supervision system. The eight officials of them changed their place of work within the district courts of the province. The study highlighted the dynamics of state provision of a comrade of prosecutors. Thus, in the Chernihiv and Nizhyn district courts, the number of comrades increased after a certain period to four or five, as well as to seven, eight and even nine people. In the Starodub district court, fluctuations in the number have been recorded, and a stable increase of persons has been detected since the second half of 1901. Unfortunately, statistical materials do not make it possible to study the reasons for the fluidity of elected officials.

Therefore, the statistical materials for the studied period reflect the movement along the rank ladder of city judges. The study established that four prosecutors had a successful career and reached the IV rank («real state adviser»).

References:

Minchenko, M., Fedorov, I. (2021). Kariernyi shliakh holiv Nizhynskoho okruzhnogo sudu (1874–1919 rr.) [Career way of Nizhyn District Court heads (1874–1919)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3. P. 89–97.

Minchenko, M.V. (2022). Sluzhbova kariera tovaryshiv holiv Nizhynskoho okruzhnogo sudu (1874–1919) [Professional career of comrade of Nizhyn district court heads (1874–1919)]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriya: Istorychni nauky – Scientific notes of Taurida National V.I. Vernadsky University, series Historical Sciences*, 4. P. 87–93.

Minchenko, M.V. (2022). Holovy Nizhynskoho okruzhnogo sudu u svitli materialiv fondu 358 [Nizhyn District Court Heads in Light of the Collection of Materials 358]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 15. P. 93–95.

Sukhonos, V.V. (2012). Prokuratura u derzhavnomu mekhanizmi Rosiiskoi imperii pislia sudovoi reformy 1864 r. [Prosecutor's office in the state mechanism of the Russian Empire after the judicial reform of 1864]. Sumy, Ukraine.

Мінченко Марина Василівна – аспірантка кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (вул. Київська, 24, м. Глухів, 41400, Україна).

Minchenko Maryna – Post-graduate Student of History, Law and Teaching Methods Department of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (24 Kyivska Str., Hlukhiv, 41400, Ukraine).

E-mail: minchmari@gmail.com

PROVIDING DISTRICT COURTS OF CHERNIHIV PROVINCE WITH PERSONS OF THE PROSECUTORIAL SUPERVISION IN 1885–1916

Annotation. Every day, the citizens of Ukraine fight for their right to life, written in the Constitution. The experience of conducting judicial reforms based on European values is essential for understanding the judiciary in modern realities. Analysis of the historical past will contribute to building the necessary foundation for a peaceful future of Ukraine. **The purpose of the article** is to outline the legislative framework and reconstruct the prosecutorial supervision corporation of the district courts of the Chernihiv province during 1885–1916. The methodological basis of the research is the principles of historicism and objectivity. They are implemented through source analysis and synthesis, logical, historical-comparative, and mathematical methods. **Scientific novelty.** For the first time, the paper systematizes prosecutors, comrades and secretaries of prosecutors who worked in the district courts of the Chernihiv province during the period mentioned above. **Conclusions.** One hundred thirty-two persons were registered in the Chernihiv province in 1885–1916, including prosecutors, comrades and secretaries of prosecutors. The study showed that eight people changed their place of work within Chernihiv province. It documented the dynamics of staff provision of comrades of prosecutors. Thus, in the Chernihiv and Nizhyn district courts, the number of comrades increased after a certain period to four, five, as well as to seven, eight and even nine people. The study examined fluctuations in the number in the Starodub district court. Since the second half of 1901, the paper detected a stable increase of persons. Unfortunately, statistical materials do not make it possible to study the reasons for the fluidity of elected officials. It is appropriate to note that the statistical materials for the studied period reflect the movement along the rank ladder of city judges. The documents established that four prosecutors had successful careers and reached the IV rank («real state adviser»).

Key words: Russian empire, Chernihiv province, Judicial reform of 1864, district court, Prosecutorial supervision.

Дата подання: 23 серпня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 27 вересня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мінченко, М. Забезпечення окружних судів Чернігівської губернії особами прокурорського нагляду 1885–1916 рр. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 11–17. DOI: 10.58407/litopis.230502.

Цитування за стандартом APA

Minchenko, M. (2023). Zabezpechennia okruzhnykh sudiv Chernihivskoi hubernii osobamy prokurorskoho nahliadu 1885–1916 rr. [Providing district courts of Chernihiv province with persons of the prosecutorial supervision in 1885–1916]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 11–17. DOI: 10.58407/litopis.230502.

Олег Пластун

●

**КРОЛЕВЕЦЬКИЙ ПОВІТ
ЯК ОСЕРЕДОК ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО**

DOI: 10.58407/litopis.230503

© О. Пластун, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4743-0254>

Мета. Автор зробив спробу охарактеризувати процес формування українських військових сил проти більшовиків періоду 1918 р. на прикладі Кролевецького повіту Чернігівської губернії. У центрі уваги постає діяльність збройних сил Української Держави на території Чернігівської губернії, а конкретно – у Кролевецькому повіті, їх розміщення, укомплектування, а також ефективність дій. **Методологія** дослідження ґрунтується на принципах історизму, науковості та системності. Для розкриття окресленої теми використано історико-генетичний та порівняльно-історичний методи.

Наукова новизна. У науковий обіг вводяться малодосліджені документи архівів ЦДАВО України та ДАЧО, листи й телеграми Кролевецької земської управи, а також накази та циркуляри повітового старости до волосних земських управ. Проблематика державотворчих процесів минулого століття вітчизняними та іноземними науковцями переважно акумулювалася на вивченні великих міст. Дослідження локальних проблем та концентрації історичних подій у провінційних містечках та селах є важливою віхою у подальшому розвитку історії України. Окреслена проблематика залишається актуальною, оскільки задає певний вектор у поглибленні краєзнавства ХХ ст. та робить ще один крок у напрямку усвідомлення об'єктивної історії країни. Документальна база дослідження повинна відкрити певну завісу минулого, адже саме ці процеси під час Української революції 1917–1921 рр. є найменш вивченими з позиції-місцевої історії.

Висновки. Програма створення військових формувань П. Скоропадського зіштовхнулася з недостатньою організацією у вирішенні проблем, пов'язаних із призовною компанією та мобілізацією суспільства на низовому рівні. Це призвело до малоефективного опору під час листопадового перевороту 1918 р., а потім, після відновлення УНР, хоробрій, але недостатній відсічі новій інтервенції більшовицької Росії. Гетьманська влада в Кролевецькому повіті, з одного боку, була досить далеко від столиці та губерньського центру, а з іншого – досить близько для більшовицького наступу. Це й зумовило те, що три полки Сірожупанної дивізії дислокувалися саме в цьому повіті.

Ключові слова: Українська Держава, Кролевецький повіт, староста, Сірожупанники, Сердюцька дивізія.

Краєзнавчою складовою подій 1917–1921 рр. у Кролевецькому повіті займалися радянські історики М. Стожок і М. Сереженко. Їх праці були максимально просякнуті радянською ідеологією, яка трактувала Українську революцію як громадянську війну, а всі не-більшовицькі уряди ворожими та ганебними для тогочасної України. На противагу радянській історіографії стали матеріали української діаспори. Так, у спогадах В. Проходи можна натрапити на інформацію про Першу стрілецько-козацьку (Сірожупанну) дивізію, полки якої знаходилися також і на території Кролевецького повіту в період Української Держави 1918 р.¹ Наукові дослідження періоду незалежності дозволяють відновити історичну справедливість. Зокрема, це праці історика П. Подобеда, юриста О. Тимощука, краєзнавця А. Карася та ін.

Навесні 1918 р. влада Української Держави вирішила поновити склад керівників на місцях. Українська влада призначила від себе комісарів, біля яких було приставлено військових губерніяльних і повітових комендантів. Про відповідальний відбір людей на нові посади не йшлося, оскільки не ставилося питання щодо лояльності урядові П. Скоропадського новопризначеного комісара чи інтенданта². Незважаючи на це, уже 14 травня 1918 р. комісари були замінені на старост. У Кролевці спочатку старостою став І. Соломка, а пізніше – О. Сергієнко³. У другій половині травня 1918 р. Кролевецьке повітове у

¹ Прохода В. Записки до історії Сірих (Сірожупанників). *За Державність*. 1935. № 1. С. 85.

² Дорошенко Д. *Історія України 1917–1923 рр.*: У 2 т. Нью-Йорк, 1954. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 р. С. 87.

³ Пластун О. Архівні документи Кролевецького повіту 1918 р. як джерела з історії українського державотворен-

військовій повинності присутствіє (далі – військове управління) направило до волосних повітових управ Кroleвецького повіту, Кroleвецької міської управи та Коропського міського загального управління лист із проханням надати інформацію щодо осіб, які народилися в 1899 р. та підлягали військовому призову в 1920 р.⁴ Цього ж місяця повітовий комендант оголосив про набір до Сердюцької дивізії жителів Кroleвецького повіту. Планувалося провести набір майбутніх солдат до трьох осіб із кожного села повіту, що мало складати від 50 до 75 осіб віком від 18 до 25 років. Охочі вступити до лав Сердюцької дивізії мали прибути в м. Кroleвець до повітового військового начальника не пізніше 25 травня 1918 р., а також мати при собі посвідчення від селянських управ про ідентифікацію особи та її неналежність до більшовиків⁵.

6 серпня 1918 р. Кroleвецький повітовий староста видав циркуляр, який був розісланий усім головам волосних земських управ. Слід звернути увагу на рекомендацію щодо дострокового призову новобранців 1920 р. А саме: при відборі призовників до лав армії потрібно було дізнатися про наявність у нього чи його батьків десяти або більше десятин землі, а також про старшого чи молодшого брата віком не менше 17 років. Наголошувалося на тому, щоб список майбутніх призовників був відповідно до цих рекомендацій та надісланий волосними управами до 15 серпня 1918 р. Новобранці мали прибути до Кroleвця у повітове військове управління 22 серпня о 9 годині ранку. Звернемо увагу, що в цьому документі були вказані саме 20 серпня та 10 година, а вже потім виправлено на вище згадані дату та час. Були вказані також такі вимоги: призовники, які мали кримінальне минуле чи перебували під слідством, не повинні бути включені до списку та проходити медкомісію у Кroleвці⁶.

Досить інформативними постають спогади П. Точоного – одного із учасників більшовицького партизанського руху на Чернігівщині – про події в Ніжинському повіті в серпні 1918 р. Він розповідає, як поблизу с. Хібалівка, на річці Десна, вони зробили засідку на пароплав. На ньому було арештовано 10 осіб, зокрема два полковники: один із них, старшого віку, був комендантом Кroleвця, а інший, бравий та молодий, – Конотоп. Після вивантаження припасів та висадки арештованих пароплав було відпущено. На жаль, П. Точоний не пише про маршрут цього річкового транспортного засобу, а тільки вказує місце засідки на нього. Далі він згадує, що хотів забрати Кroleвецького коменданта з іншими полоненими, але двоє червоних партизан – Голота та П'явка, настояли на тому, щоб цього військового командира відпустити. Аргументували це рішення тим, що старий комендант і так скоро помре через свій вік. Згодом вони відпустили ще одного військовослужбовця, який своєю поведінкою справив на більшовиків гарне враження, а решту – 8 полонених, розстріляли. Цікавим постає факт відданості Конотопського коменданта Українській державі. Зі слів самого П. Точоного: «Решту розстріляли, оскільки ніхто з них не хотів нічого говорити. Конотопський комендант категорично заявив: “Я вам нічого не скажу, можете розстрілювати”, і почав лаятися. Коли ми обшукали полонених, він схопив папірець, зім'ятий у кульку, та почав її жувати. Імовірно, це був таємний документ. Як тільки було вилучено цей папірець, нічого вже не можна було розібрати, оскільки текст був повністю зіпсований. Тут його і заволоділи багнетом. Лаявся він відчайдушно»⁷.

У середині серпня 1918 р. Кroleвецьке військове управління знову звернулося до волосних земських та міських управ Кroleвецького повіту з черговою вимогою щодо списків призовників. Чернігівське губернське військове управління надало розпорядження від 13 квітня 1918 р. про те, щоб влада на місцях надала списки призовників 1899 та 1900 років народження в повітове військове управління терміном до 10 травня 1918 р. Саме тому виникла потреба в доопрацюванні цих списків, аби надіслати їх до 25 серпня 1918 р. у відповідні інстанції⁸.

13 серпня 1918 р. керівник Державної варті 4-ї ділянки Кroleвецького повіту отримав листа, що у відповідь на наказ від Кroleвецького повітового старости Сергієнка від 6 серпня 1918 р. зробити все необхідне, щоб станом на 22 серпня о 9 ранку в Кroleвецькому військовому управлінні майбутні солдати 1899-го року народження пройшли медичне обстеження для вступу до Сердюцької гетьманської дивізії. У містечку Понорниця вище зазначеним вимогам відповідали Петро Максимович Гончаров і Павло Петрович Тка-

ня. *Сіверщина в історії України*. Ніжин, 2020. Вип. 13. С. 266.

⁴ Центральний державний архів вищих органів управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1523. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 86.

⁵ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 1792. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 1523. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 153–153 зв.

⁷ Точеный П. Эпизоды августовских боев 1918 г. на Нежинщине. *Летопись революции*. Харьков: Государственное изд-во Украины, 1926. № 2 (17). С. 86–87.

⁸ ЦДАВО України. Ф. 1523. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 123.

чов⁹. 14 серпня 1918 р. Понорницькою волосною управою надіслано лист до Криківського сільського старости з вимогою повідомити новобранців дострокового призову 1920 р. Дмитру Васильовичу М'ясоїду та Макару Кириловичу Щербоносу про необхідність з'явитися 22 серпня 1918 р. до 9 ранку в Крелевецьке військове управління для підтвердження їхнього подальшого проходження військової служби¹⁰.

23 серпня 1918 р. Крелевецький повітовий староста Сергієнко підписав новий екстрений циркуляр, в якому йшлося про відмінності від попереднього, датованого 6 серпня 1918 р. Вони полягали в наявності у новобранців земельних наділів від 5 до 10 десятин проти 10 і більше десятин, зазначених у попередньому документі. Термін надання списків продовжено до 30 серпня, а проходження медкомісії у Крелевецькому військовому управлінні – до 5 вересня 1918 р.¹¹

Сердюцька дивізія розглядалася гетьманом П. Скоропадським саме як власна гвардія. В основу її формування був закладений соціальний принцип, що переважав над національним. Для забезпечення ефективного функціонування дивізії передбачалося залучення до її складу представників заможних верств населення. Перебіг подальших подій виявив хибність цих розрахунків, які визнавав і сам гетьман: «Це був єдиний засіб убезпечити себе від більшовизму. З досвіду Сердюцької дивізії, цей засіб комплектування новобранців у нас навряд чи приніс би вагому користь, як це в результаті й виявилось»¹².

Військова повинність за законом від 24 липня 1918 р. оголошувалася загальною. Призов новобранців проводився на підставі особливої інструкції від 30 червня 1918 р. Міністерствами військових і внутрішніх справ. Зазначалося, що «козаки для укомплектування Сердюцької гетьманської дивізії обиралися під контролем повітових організацій хліборобів, виключно із сімей землевласників-хліборобів, котрі мали більшу кількість землі»¹³. Списки обраних затверджувалися губернськими організаціями Співки хліборобів. Першочергово підлягали призову громадяни віком від 18 до 25 років. Середньостатистичний набір повіту становив 125 осіб. Кожний призовник повинен був мати персональне посвідчення від відповідальної організації хліборобів.

На додачу, крім Сердюцької дивізії на території Чернігівської губернії було створено ще одне військове формування – Сірожупанна дивізія. Слід звернути увагу на таке: 17 липня 1918 р. начальник Генерального штабу Української Держави полковник О. Сливінський порушив питання про використання дивізії для боротьби з більшовицькими загонами на Чернігівщині. Для цього він звернувся до Вищого Австро-Угорського Командування (далі – ВКА) з проханням про найшвидшу відправку частини цієї дивізії, кількістю 4000 ос., 450 коней, 16 кулеметів і 6 гармат, через Ковель, Сарни, Коростень, Київ, Конотоп у район Крелевця. 8 серпня 1918 р. це звернення отримало негативну відповідь¹⁴.

13 серпня 1918 р. уповноважений цісарсько-королівських збройних сил Австрійської імперії (ц.і.к.) ВКА генерал-майор граф Леліо Шпанноччі (Lelio Graf Spannocchi) підписав з українським військовим міністром О. Рогозою угоду, згідно з якою Сірожупанна дивізія мала застосовуватися насамперед для забезпечення внутрішньої безпеки та порядку Української Держави. Також наголошувалося на тому, що на період присутності військ Центральних держав в Україні дивізія мала підпорядковуватись або ц.і.к., або німецькому командуванню, залежно від зони відповідальності, у межах якої вона буде застосовуватися українським урядом за погодженням союзників¹⁵. Та вже на початку вересня 1918 р. Сірожупанна дивізія була в резерві на Чернігівщині. Вона розташовувалася так: у м. Конотопі – штаб дивізії, 3-й піший полк та інженерна сотня; у с. Алтинівці – 1-й піший полк та гарматний полк; у м. Крелевці – 2-й піший полк; у м. Коропі – 4-й піший полк¹⁶. Цікавим виступає той факт, що три з чотирьох населених пунктів, крім м. Конотопа, де була розквартирована дивізія, знаходилися в Крелевецькому повіті.

Призовну кампанію продовжено восени 1918 р. Крелевецьке військове управління 10 вересня 1918 р. знову звернулося до волосних земських і міських управ Крелевецького повіту. Були внесені такі корективи: батьки новобранців мали володіти землею від 3 до 5 десятин та бути мешканцями вище зазначеного повіту. У документі вказувалося, що

⁹ ЦДАВО України. Ф. 1523. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 152.

¹⁰ Там само. Арк. 122–122 зв.

¹¹ Там само. Арк. 160–160 зв.

¹² Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995. С. 186.

¹³ Тимощук О. Війська «спецназу» та «національна гвардія» останнього українського гетьмана (квітень-грудень 1918 р.). *Культура народів Причорномор'я*. 1999. № 7. С. 140.

¹⁴ Там само. С. 139.

¹⁵ Морітц В. Австро-Угорщина та Україна крізь призму проблеми військовополонених та їх повернення додому у 1918 р. *Окупація України 1918 р.: Історичний контекст, стан дослідження, економічні та соціальні наслідки*. Мат. міжнар. наук. конф. / Пер. з нім. мови М. Кушніра. Чернівці: Зелена Буковина, 2009. С. 107.

¹⁶ Подобед П. З-під Конотопа до Аризони: невігдані історії вояків Армії УНР. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2017. С. 40.

18 вересня є останнім терміном для решти новобранців, які так і не з'явилися на медкомісію під час двох попередніх хвиль призову¹⁷.

У другій половині вересня 1918 р. Крелевецька повітова земська управа інформувала волосні земські управи про поширення епідемії дифтерії, скарлатини та черевного тифу. З метою зменшення захворюваності серед населення повіту були розроблені та розіслані відповідні інструкції: 1) мешканці повіту мають закупувати туші померлих тварин у землю; 2) усі колодязі та водойми мали бути приведені у належний стан, очищені та оснащені особливими відрами, а також прибрані всі подвір'я від нечистот та сміття; 3) тіла померлих повинні були негайно переноситись із будинків на кладовище, а їх поховання здійснюватися в закритих трунах¹⁸.

28 вересня 1918 р. Крелевецьке військове управління інформувало, що відповідно до проекту Статуту про військову повинність Української Держави, не пізніше 5 жовтня 1918 р. слід надіслати повну інформацію про майбутніх новобранців. Сам призов мав бути проведений протягом місяця з 15 листопада до 15 грудня 1918 р.¹⁹ Свідомство про реєстрацію до призовної дільниці складалося з одного аркуша, на якому вказувалося: ім'я, по батькові та прізвище призовника; його місце проживання; дата та рік народження; номер призовної дільниці; віросповідання, а також коротка інформація про сімейний стан, освіту та посаду. Прикладом є свідомство Павла Петровича Ткачова, який народився 3 листопада 1899 р. в містечку Понорниці Крелевецького повіту Чернігівської губернії. Був закріплений за 3-ю Понорницькою призовною дільницею. За віросповіданням – православний. Щодо його сімейного стану, освіти та посади, інформація досить лаконічна – всього три слова: «неодружений, освічений, прикажчик»²⁰.

23 жовтня 1918 р. Крелевецьке військове управління, керуючись циркуляром Чернігівського губерньського старости від 12 жовтня за № 1262, повідомляло про те, що канцелярія військкомату надала 8 екземплярів оголошень про призов новобранців 1920 р. Оголошення слід було розклеїти у громадських місцях, а також застосувати заходи з метою внесення до списків достовірної інформації щодо всіх призовників²¹.

Універсал П. Скоропадського про федералізацію з небільшовицькою Росією спровокував повстання проти гетьмана. До нього долучилася і Сірожупанна дивізія. Переворот у її лавах стався вночі з 17 на 18 листопада 1918 р. в м. Конотопі – у штабі дивізії. Директорією УНР командиром дивізії було призначено сотника Палія. Він, виконуючи наказ Директорії, віддав розпорядження про зосередження всіх полків у м. Конотопі для боротьби з військами гетьманського уряду. Цей наказ отримали полки в с. Алтинівці, м. Крелевці та м. Коропі. 19 листопада 1918 р. першим прибув 1-й козацько-стрілецький полк на чолі з полковником Пузицьким та гарматний полк, яким тимчасово командував поручик Яскевич. 20 листопада 1918 р. прибув 4-й полк під командуванням сотника Любича. 2-й Сірий полк залишився у Крелевці для ліквідації незгодних з повстанням колишніх гетьманських загонів, а в подальшому – для боротьби з більшовицькими військами. Командиром цього полку спочатку був сотник Паньківський, згодом сотник Шелер, оскільки полковник Локоченко, призначений наприкінці жовтня, на початку листопадового повстання проти гетьмана зайняв позицію нейтралітету. Хоча Крелевецький повітовий староста Сергієнко був проти повстанців, сірожупанникам усе ж таки вдалося роззброїти міську охорону та встановити владу Директорії у повіті²².

18 листопада 1918 р. влада у Крелевці перейшла до рук Директорії УНР. Повернення УНР стало можливим завдяки вдало обраному моменту для наступу, адже в середині листопада 1918 р. гетьман П. Скоропадський втратив підтримку з боку Німецької імперії, яка зазнала поразки в Першій світовій війні. Крім того, саме в листопаді 1918 р. активізувався народний рух проти австро-німецького окупаційного режиму та політики гетьманату. Автор також погоджується з висновком О. Бойко – дослідниці Української революції 1917–1921 рр., у тому, що «повстання проти П. Скоропадського відбулося під гаслами перш за все соціального характеру, але з певним національним відтінком»²³. Ліквідувавши Українську Державу, відновлена УНР так і не змогла створити гідного заміника гетьманським органам місцевого самоврядування та запустити чинний владний механізм.

2 грудня 1918 р. Понорницька волосна земська управа отримала від Крелевецького військового управління повідомлення про те, що, відповідно до телеграми Губерньського

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 1523. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 171.

¹⁸ Там само. Спр. 5. Арк. 104.

¹⁹ Там само. Спр. 2. Арк. 178.

²⁰ Там само. Арк. 184.

²¹ Там само. Арк. 193.

²² Прохода В. Записки до історії Сірих... С. 86–87.

²³ Бойко О. Протигетьманське повстання (1918 р.): підсумки та наслідки. *Тематичний збірник наукових праць / Національний музей історії України*. Київ, 2011. С. 7–15.

старости за № 4597, призов осіб 1899 р. народження був відкладений на невизначений термін²⁴.

У Кролевецькому повіті від 21 грудня 1918 р. повітовим комісаром Плаксіним було зроблено оголошення, в якому йшлося про те, що адміністративна влада в повіті переходила до рук комісара замість старости, посада останнього ліквідовувалася у зв'язку з листопадними подіями (повстання проти П. Скоропадського). Державна варта припиняла існування, а замість неї створювалася міліція, до завдань якої входила охорона правопорядку²⁵.

31 грудня 1918 р. керівник Кролевецької повітової міліції надіслав запит голові Понорницької волості, у якому вимагав якнайшвидше надати інформацію про колишніх вартових, які, з його слів, «робили злочинства над населенням повіту». У документі наголошувалося на тому, що обіймати попередні посади вже в статусі службовців Народної міліції особи, «котрі катували люд», не мають права²⁶.

Більшовицькі війська протягом грудня 1918 – січня 1919 рр. окупували всю Чернігівщину. 12 січня 1919 р. 1-ша українська радянська (Таращанська) дивізія здобула перемогу в бою із Сірожупанною дивізією армії УНР та захопила Чернігів. 13 січня 1919 р. Новгород-Сіверський полк більшовиків під командуванням Т. Черняка захопив Кролевець. Про перебіг боїв за місто сучасник тих подій П. Точоний згадує: «Місто Короп повинен був захопити Новгород-Сіверський полк, який наступав у цей час на місто Кролевець, але цьому завадив 3-й Глухівський полк під командуванням Павеліна, а саме: знаходячись на лівому фланзі Новгород-Сіверського полку, при підході до с. Грузьке, він потрапив під артилерійський обстріл і контратаку однієї з частин Сердюцької дивізії. Не витримавши артвогню і натиску “сердюків”, полк Павеліна відступив, оголивши при цьому частину фронту»²⁷.

Ці спогади – не єдине джерело про ті події. Краєзнавець М. Сереженко зазначав: «У боях під Кролевцем та за саме місто петлюрівці були вцілі розбиті. Наступ червоних був настільки несподіваним, що в Кролевці петлюрівці кидали все і розбігалися. Упертий бій точився біля будинку міського голови Стожка, де зібралися петлюрівські офіцери. Вони разом із родиною міського голови вели вогонь по червоних частинах, що наступали. Після короткого, але гарячого бою, вороги були знищені. Надвечір 13 січня 1919 р. в Кролевці була відновлена влада більшовиків»²⁸.

Інший радянський краєзнавець М. Стожок подає таку версію бою: «Петлюрівське командування весь час до Кролевця перекидало з Конотопа поповнення. 31 грудня, як повідомляв Черняк, командир Новгород-Сіверського полку, у штаб дивізії у Кролевець прибув чорноморський загін петлюрівців під командування Шака, який розпочав наступ на м. Вороніж Глухівського повіту. Наступ петлюрівців підтримував бронепоезд гарматним вогнем. На роз'їзді поблизу с. Пиротчине Глухівського повіту відбувся бій. Новгородсіверці примусили ворогів відступати до Кролевця. У наступні дні бої продовжувалися з перемінним успіхом. Увечері 13 січня Новгород-Сіверський полк наступав на Кролевець. Уздовж залізниці просувався батальйон під командуванням М. Слюнька. Перед Кролевцем раптово з'явився ворожий бронепоезд, який примусив червоноармійців залягти в глибокий сніг. Відстали гармати, які застрягли в снігових наметах поблизу с. Реутинці. Бій розгортався, петлюрівська піхота з хуторів, розкиданих по шляху до Кролевця, розсипаними шеренгами перейшла в наступ, намагаючись відрізати шлях новгородсіверцям. Своєчасно підійшла батарея Левіна, яка складалася з чотирьох гармат і пошкодила бронепоезд»²⁹. «У Кролевці петлюрівці зосередили 1500 січових стрільців з бронепоездом і броньованим автомобілем. Після запеклого бою, який тривав цілий день, надвечір першими увірвалися до Кролевця партизани Бистрицького загону»³⁰. Далі М. Стожок, закінчуючи описувати цей бій, указує, що «петлюрівці» поспішно відступали на с. Алтинівку, а потім на м. Конотоп.

Вище зазначена інформація подавалася заангажовано, з позиції радянської історіографії. Звернемося до інтерпретації тих подій представниками української діаспори. В. Прохода – підполковник армії УНР – згадує: «2-й полк Сірожупанників нараховував 900 багнетів, 30 шабель і 8 кулеметів, знаходився у Кролевці, боронячи лінію Ретик–Бистрик–хутір Брюховецького–Короп. На початку грудня 1918 р. 2-й курінь 2-го Сірого полку, зі

²⁴ ЦДАВО України. Ф. 1523. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 195.

²⁵ Карась А., Пластун О. Кролевець у буремні роки українських визвольних змагань 1917–1921 рр. *Конотопські читання: зб. наук. пр. КМКМ ім. О.М. Лазаревського*. Ніжин, 2017. Вип. VIII. С. 91.

²⁶ ЦДАВО України. Ф. 1523. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 28.

²⁷ ДАЧО. Ф. Р-1510. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 51.

²⁸ Сереженко М. За владу Рад. *Зоря Комунізму* (Кролевець). 1957. 14 липня. С. 2.

²⁹ Стожок М. Солдат революції. *Маяк комунізму* (Кролевець). 1987. 9 квітня. С. 2.

³⁰ Стожок М. У боротьбі проти Директорії. *Маяк комунізму*. 1987. 13 жовтня. С. 2.

штабом в Кролевці, під натиском більшовиків із боєм відступив від станції Терещенська (нині – смт. Вороніж Шосткинського району Сумської області – О.П.) до хутора Брюховецького. 3-й курінь безпосередньо захищав лінію Бистрик–Ретик. Лінію фронту хутір Брюховецького–Бистрик–Ретик боронив 2-й Сірий полк із допомогою броньованого потягу “Палій” від атак більшовиків до 5 січня 1919 р., коли він був замінений на 5-й полк Чорноморського кошу»³¹.

Отже, можна зробити певні висновки. Спочатку 2-й полк Сірожупанників, а потім 5-й полк Чорноморського кошу, боронили Кролевецький повіт. Так, наприклад, М. Сереженко пише, що «петлюрівці кидали все й розбігалися», але потім уточнює: «...упертий бій точився біля будинку міського голови Стожка»; повідомляє він і про те, що там зібралися «петлюрівські офіцери». Тобто бойові командири армії УНР обороняли місто від більшовиків. М. Стожок повідомляє, що «вогонь бронепотяга змусив червоноармійців залягти в глибокий сніг»³². Це свідчить про те, що Кролевець не був зданий без бою, але червоноармійці змусили відступати останні українські військові сили з міста, що у свою чергу поставило крапку в офіційному управлінні повітом владою УНР. Протягом наступних років влада змінювалася тільки в проросійському контексті: із приходом білогвардійців, а в подальшому – відновленні більшовицької влади та її остаточному закріпленні в регіоні.

Висновки. Хоча початкові функції Сердюцької дивізії полягали в підтримці порядку серед населення, дивізія майже всім складом перейшла на бік УНР. Набір призовників до лав цього військового формування аж до самого державного перевороту так і не зміг себе виправдати та вплинути на збереження Гетьманату. Соціальні перетворення повіту не могли суттєво вплинути на ситуацію в губернії, а тим більше – усієї Української Держави 1918 р. Подальші дослідження зможуть більш детально розглянути причини та наслідки революційних подій на місцях.

References

- Boiko, O. (2011). *Protyhetmanske povstannia (1918 r.): pidsumky ta naslidky* [The anti-hetman uprising (1918): results and consequences]. Kyiv, Ukraine.
- Karas, A., Plastun, O. (2017). *Krolevets u buremni roky ukrainskykh vyzvolnykh zmahan 1917–1921 rr.* [Krolevets during the stormy years of Ukrainian liberation competitions of 1917–1921]. *Konotop-ski chytannia – Konotop readings*, VIII, P. 83–99. Nizhyn, Ukraine.
- Moritts, V. (2009). *Avstro-Uhorshchyna ta Ukraina kriz pryzmu problemy viiskovopolonenykh ta yikh povernennia dodomu u 1918 r.* [Austria-Hungary and Ukraine through the prism of the problem of prisoners of war and their return home in 1918]. Chernivtsi, Ukraine.
- Plastun, O. (2019). *Iak petliurivtsi «chastuvaly vyzvoliteliv»* [How the people of Petliura «took care of liberators»]. *Krolevetskyi visnyk – Krolevets bulletin*, 15 February, P. 5. Krolevets, Ukraine.
- Plastun, O. (2020). *Arkhivni dokumenty Krolevetskoho povitu 1918 r. yak dzherela z istorii ukrainskoho derzhavotvorennia* [Archive documents of the Krolevets district, as sources of the history of the Ukrainian statehood, 1918]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 13, P. 265–269. Nizhyn, Ukraine.
- Podobied, P. (2017). *Z-pid Konotopa do Aryzony: nevyhadani istorii voiakiv Armii UNR* [From Konotop to Arizona: uncharted stories of UNA Army soldiers]. Ivano-Frankivsk, Ukraine.
- Tymoshchuk, O. (1999). *Viiska «spetsnazu» ta «natsionalna hvardiia» ostannoho ukrainskoho hetmana (kviten–hruden 1918 r.)* [Troops of «special forces» and «national guard» of the last Ukrainian hetman (April–December 1918)]. *Kultura narodov Prychernomor'ia – Culture of the peoples of the Black Sea region*, 7, P. 135–144. Simferopol Ukraine.

Пластун Олег Вікторович – аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (вул. Графська, 2, м. Ніжин, 16600, Чернігівська область).

Plastun Oleh – postgraduate student of the department of history of Ukraine at Mykola Gogol Nizhyn state university (2 Graftska Str., 16600, Ukraine).

E-mail: sotar00740@gmail.com

KROLEVES DISTRICT AS A CENTER OF ARMED FORCES OF THE UKRAINIAN STATE OF PAVLO SKOROPADSKY

Purpose. The author attempts to characterise the process of formation of the Ukrainian military forces against the Bolsheviks in 1918 on the example of the Krolevets district of Chernihiv province. The focus is on activities of armed forces of the Ukrainian State on the territory of Chernihiv province, specifically in Krolevets district, their deployment, manning, and effectiveness. **The research methodology** is based on the

³¹ Прохода В. Записки до історії Сірих... С. 93.

³² Пластун О. Як петлюрівці «частували визволителів». *Кролевецький вісник*. 2019. 15 лютого. С. 5.

principles of historicism, scientificity and systematicity. The historical-genetic and comparative-historical methods were used to reveal the topic.

Scientific novelty. The article introduces into scientific circulation little-studied documents from archives of the Central State Archives of Ukraine and the SACR (State archive of Chernihiv region), letters and telegrams of the Krolevets zemstvo administration, as well as orders and circulars of the district starosta to the volost zemstvo administrations. Problems of state-building processes of the last century have been mainly concentrated by native and foreign scholars on the study of large cities. The study of local problems and the concentration of historical events in provincial towns and villages is an important step in the further development of Ukrainian history. Outlined issues remain relevant, as they set a certain vector in deepening the study of 20th c. local history and make another step towards understanding the objective history of the country. The documentary base of the study should open a certain veil of the past, because these processes during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 are the least studied in terms of local history.

Conclusions. P. Skoropadskyi's programme of creating military formations faced insufficient organisation in solving problems related to the conscription campaign and mobilisation of society at the low level. This resulted in weak resistance during the November 1918 revolution, and then, after the restoration of the UNR, in a brave but insufficient response to the new intervention of bolshevik Russia. Hetman's power in the Krolevets district, on the one hand, was far enough from the capital and the provincial centre, and on the other hand, close enough for the bolshevik offensive. This was the reason why three regiments of the Sirozhupan division were stationed in this district.

Key words: Ukrainian State, Krolevets district, headman, Sirozhupannyky, Serdyutsk division.

Дата подання: 26 липня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 жовтня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пластун, О. Кroleвецький повіт як осередок збройних сил Української Держави Павла Скоропадського. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 18–24. DOI: 10.58407/litopis.230503.

Цитування за стандартом APA

Plastun, O. (2023). Krolevetskyi povit yak osередok zbroinykh syl Ukrainskoi Derzhavy Pavla Skoropadskoho [Kroleves district as a center of armed forces of the Ukrainian State of Pavlo Skoropadsky]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 18–24. DOI: 10.58407/litopis.230503.

Ірина Еткіна

ПОЛІТВІДДІЛИ МТС – КРЕМЛІВСЬКА ОКУПАЦІЙНА АДМІНІСТРАЦІЯ 1933–1934 рр. НА ПІВДНІ ЧЕРНІГІВЩИНИ

DOI: 10.58407/litopis.230504

© І. Еткіна, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2066-4045>

Метою статті є викриття ролі політвідділів МТС півдня Чернігівщини у виконанні злочинних наказів Сталіна та його оточення у 1933–1934 рр., що посилює трагедію Голодомору-геноциду в цьому краї та репресії проти свідомих українців.

Для цієї розвідки використано методологічний підхід «історії знизу» або загальнонауковий метод індукції, що дозволяє на основі аналізу великого масиву архівних джерел, які характеризують як роботу працівників політвідділів МТС, так і становище місцевого населення, робити загальні висновки. Наукова новизна розвідки полягає в тому, що проблема політвідділів МТС на матеріалах Чернігівщини не досліджена, на теренах України також не знайшла системного вивчення, незважаючи на велику увагу до тематики Голодомору в цілому.

Опрацьовані матеріали дозволили дійти таких висновків. На матеріалах Чернігівщини доведено, що працівники цих органів влади безпосередньо впроваджували злочинні накази Кремля на місцях у 1933–1934 рр., що призвело як до масових смертей селянства внаслідок голоду, так і до масових репресій тих, хто асоціювався для Сталіна з «петлюрівщиною», отже, до свідомих українців різних прошарків села. Проаналізовано фахові та морально-етичні якості кадрів політвідділів. Зроблено висновок про низький рівень освіти та культури працівників політвідділів МТС, відсутність моральних цінностей, підміну їх більшовицькою ідеологією, брак співчуття до жертв голодомору та репресій.

Ключові слова: голодомор, політвідділи МТС, селянство, окупаційна адміністрація, виконавці злочинів, жертви.

Сучасна російська агресія проти України, новий геноцид українців створили умови для того, щоб наше суспільство нарешті зрозуміло масштаби трагедії 1932–1933 рр., спроміглося виявити причинно-наслідкові зв'язки. Одна з причин попередньої байдужості, на нашу думку, полягала в тому, що впродовж усього періоду незалежності України пересічний громадянин не чув про місцевих виконавців злочинних наказів Кремля. На відміну від нацистських злочинців, яких шукають і судять через десятиліття, була відсутня інформація як про конкретних виконавців Голодомору-геноциду на місцях, так і про тих, хто їх призначав, звільняв, примушував, контролював, передавав всю інформацію «наверх». Відсутність засудження, нехай через століття, знецінює трагедію в очах загалу, створює умови для подальшого потурання кремлівському злу. Сьогодні ми бачимо, як ідейні спадкоємці тодішніх злочинців намагаються знову знищити Україну.

Українську важливу роль у «добиванні» українського села в 1933–1934 рр. відіграли політвідділи МТС. Незважаючи на пріоритетність тематики Голодомору, наукова література якої вже перевищує 20 тис. назв¹, проблема політвідділів залишилася малодослідженою. Функціонування політвідділів було безпосередньо пов'язане з діями влади з організації Голодомору-геноциду 1933 р. та нищенням так званого «українського націоналістичного ухилу». У цьому контексті С. Кульчицький² та В. Марочко³ зверталися до висвітлення окремих напрямів роботи політвідділів МТС. Роль політвідділів МТС у вчиненні Голодомору-геноциду, причини їх появи та розформування, методи кадрового підбору працівни-

¹ Байкеніч Д. Діяльність МТС в Україні як чинник впливу на життя українського селянина напередодні голодомору. Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду. Мат. Міжнародної наук.-практ. конф. (20 листопада 2019 р.). Київ, 2020. С. 276.

² Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2008. 424 с.

³ Марочко В.І. Голодомор в українському селі. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. Київ: Наукова думка, 2006. Т. 2. 653 с.

ків розглядаються в публікаціях Р. Подкура⁴, К. Лобач⁵, енциклопедичній статті Інституту дослідження Голодомору⁶. Завдяки розвідкам Р. Подкура та П. Кравченка⁷ проблема МТС досліджувалася на прикладі Вінницької області.

Важливо, що дослідники країни-агресора вивчають цю тему на рівні докторських дисертацій⁸ та монографій. Якщо І.Є. Зеленін після багатьох років вивчення аграрної тематики в рамках радянської історіографії у 1992 р. дійшов висновку, що політвідділи МТС сприяли становленню тоталітарної системи та поверненню до «надзвичайщини» на селі⁹, то через 25 років автори сучасної монографії дійшли протилежного висновку про феномен «успіху політвідділів» завдяки «людському фактору» та «кращим кадрам», які отримали «важливий досвід», що був «використаний сталінським керівництвом під час війни»¹⁰.

Щоб протистояти відвертим маніпуляціям, потрібне глибоке комплексне опрацювання важливого аспекту Голодомору-геноциду. На матеріалах Чернігівщини ми лише започатковуємо студії, присвячені політвідділам МТС¹¹, хоча чернігівські фахівці мають ґрунтовні напрацювання з вивчення «нижчої ланки» виконавців злочинів 1932–1933 рр., їх моральних якостей та методів «селекції» тоталітарним режимом¹².

У розпал Голодомору Й. Сталін вирішив створити політичний орган із чіткими владними функціями, не пов'язаний з місцевою партійно-радянською владою, що мав би окремий канал зв'язку з Москвою. Також у його розпорядженні мала бути каральна складова. Найбільш придатною основою для цього була визнана система машинно-тракторних станцій (МТС), створених у 1929 р.

Рішення було прийняте на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 7–12 січня 1933 р. У кожній МТС мали створити політвідділи, яким і відводилася роль контролю за місцевим керівництвом. В Україні до цієї функції додавався ще й контроль над вилученням у селян хліба. Генсек акцентував саме на національно-політичному спротиві колективізації в Україні, адже в резолюції на політвідділи покладається завдання вичистити «петлюрівську інтелігенцію» з колгоспного села. Тому, незважаючи на загальносоюзний характер резолюції пленуму, український фактор став головним у визначенні першочергових ворогів більшовизму¹³.

Кандидатури начальника політвідділу МТС та начальника політсектору МТС ретельно підбирали на рівні ЦК ВКП(б) за критерієм відданості партії та Сталіну. Була вироблена система інформування політвідділами МТС про ситуацію на місцях напряму в Москву через систему наркомзема СРСР, що не залежала від місцевого комітету партії і навіть республіканського ЦК.

Фонди політвідділів МТС були ретельно «вичищені» радянською владою в др. пол. ХХ ст. з метою приховування масштабів голоду. Однак знищити всі сліди злочинів їм не вдалося. Звіт за 1933 р. начальника політвідділу Яблунівської МТС Чалого начальнику політуправління МТС Наркомзему СРСР Криницькому, начальнику політсектора Наркомзему УРСР Асаткіну¹⁴ займає 34 сторінки друкованого тексту, його автор виділив більше 20 пунктів. На перших сторінках – досягнення у виконанні чисельних показників: кількість зданого державі хліба, цукрових буряків, технічних культур, оброблених площ під ярові, озимину, поголів'я коней, худоби, середній урожай і навіть рекорд у кількості зібраного шкідника – жука-довгоносика – 362 кг. Не менш ретельно автор документа шукав шкідників серед підлеглих, виявляв на всіх ділянках роботи «класових ворогів» та «притягував до суворой відповідальності». Під суд віддавали тих керівників колгоспів та

⁴ Подкур Р. Діяльність політвідділів МТС під час Голодомору 1932–1933 рр. *Інститут дослідження Голодомору*. URL: <https://holodomorinstitute.org.ua/diyalnist-politviddiliv-mts-pid-chas-golodomoru-1932-1933-rr-roma-npodkur>.

⁵ Лобач К.В. Політвідділи МТС у системі координат «влада–селянство». *Історична пам'ять*. 2009. № 2. С. 15–29 / *Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ip_2009_2_5.

⁶ Роль політвідділів МТС у вчиненні Голодомору-геноциду. *Інститут дослідження Голодомору*. URL: <https://holodomorinstitute.org.ua/rol-politviddiliv-mts-u-vchynenni-holodomoru-henotsydu/>.

⁷ Кравченко П. Керівний склад політвідділів МТС у Вінницькій області. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Історія. 2018. Вип. 26. С. 168–173 / *Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2018_26_28.

⁸ Шевляков А. Политотделы МТС и совхозов Сибири (1930–1940-е гг.) Дисс. д. и. н. Томск, 2001. 576 с.

⁹ Зеленін І.Є. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.). *Отечественная история*. 1992. № 6. С. 42–61.

¹⁰ Мозохин О., Кондрашин В. Политотделы МТС в 1933–1934 гг. Москва: Алгоритм, 2017. 304 с.

¹¹ Еткіна І. Працівники політвідділів МТС – співвиконавці Голодомору на Чернігівщині (на матеріалах південних районів Чернігівської обл.). *Проблема екзистенційного вибору під час голодомору-геноциду*. Мат. Міжнар. наук.-практ. конф. (20 листопада 2019 р.). Київ, 2020. С. 264–275.

¹² Горобець С., Бутко С. Хроніки війни більшовиків з українським народом. *Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: виконавці злочину*. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. 184 с.

¹³ Подкур Р. Діяльність політвідділів МТС під час Голодомору...

¹⁴ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. П-891. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 1–34.

членів партії, які потайки від влади залишали в селі хоч якусь частину врожаю, оскільки на трудовень у 1932 р. по району припадало менше 1 кг хліба, що означало масову смертність. Колгоспник за день фізично не виконував весь трудовень, а лише половину чи чверть (як «урок» в кріпосницькій Росії), а заробітну платню хлібом він отримував 1 раз на рік, чим мав годувати дітей і старих батьків. Середній урожай у 1933 р. порівняно з 1932 р. дещо зріс, але більшість колгоспів знову отримали менше 1 кг на трудовень. Це означало, що виснажені попереднім роком селяни мали ще менший шанс вижити.

Лише 16-м пунктом цього документа значиться «політичний настрій села». Місцевий керівник Чалий звітує вищому московському, київському та обласному керівництву про збільшення смертності як про явище буденне. Він заспокоює їх тим, що населення до опору вже нездатне: «Участилась смертность по колхозах, встреча которой, как со стороны колхозников, так и единоличников была безразличная в ожидании быстрее умереть. Например: в колхозах села Яблуновки с 1-го Января по 15-е Мая умерло 362 чел. Были случаи, что родители отказывались хоронить своих членов семьи. Политотделу приходилось принимать решительные меры по отношению к отдельным Сельсоветам и правлению колхозов о похороне их. Были случаи людоедства, не говоря о массовом воровстве, с которым сами колхозники вели расправу, политотделу приходилось вести борьбу против анархических нарушений революционной законности»¹⁵. Цей текст, на нашу думку, не варто перекладати українською, оскільки це цитата окупаційної влади, яка слухняно виконувала накази кремлівських злочинців. Місцеве населення за людей не сприймалося, оскільки автор звіту бідкався на нестачу посівматеріалу, фуражу та «кормів» для колгоспників, свідомо чи не свідомо прирівнюючи останніх до худоби. Надалі політвідділ обіцяв «добити останки капіталістичних класів», до яких ця установа застосовувала «більшовицьку непримиримість». У цьому контексті це треба читати не як абстрактне гасло, а як буквальну обіцянку знищити успішних господарів українського села як кістяк нації. Чалий хизується стилем політвідділівської роботи – «по новому работать, по новому руководить и доводить начатое дело до конца»¹⁶. Задля того, щоб сліпо виконувати розпорядження з Москви, працівники політвідділу неодноразово просили зброю у товаристві «Динамо» та в міліції для боротьби з «парикмахерами» – дітьми колгоспників та одноосібників сіл Ковтунівки, Нетяжино, що зрізали вершечки колосків¹⁷. Про те, що селяни колгоспу імені Леніна Сергіївської сільради та п'яти колгоспів Яблунівської сільради вже голодували у 1932 р. і будуть далі помирати у 1933 р., Чалий знав ще на початку року й посилав інформацію, що там завдання хлібоздачі та натуроплати роботи МТС перевищують валовий збір. Тому посівного фонду на весну і тим більше зерна для розподілу на трудовень не було взагалі¹⁸. Але кремлівське керівництво і місцеві виконавці Голодомору далі турбувалися лише про охорону полів, виконання планів і рахували своїх жертв.

Улітку 1933 р. управа Білошапківського колгоспу імені Леніна на чолі з головою Ф.А. Науменком просила політвідділ Яблунівської МТС про дозвіл видати колгоспникам в якості авансу по 100 грам жита та по 50 грам проса¹⁹. У самому проханні – відчай. Але до здачі першого обмолоту зерна державі не можна авансувати голодних колгоспників тим 10%, що мають припасти їм на розподіл за трудовнями. У сусідньому Шейгусівському колгоспі керівники Анищенко, Купрієнко намагалися врятувати односельчан від голодної смерті і скопили частину ще не дозрілого жита. Політвідділ Яблунівської МТС віддав таких «контрреволюціонерів» під суд, і змусили на зборах інші колгоспи схвалити їх постанову²⁰.

Діти колгоспників, батьки багатодітних родин, каліки з колгоспів, підконтрольних Яблунівській МТС, намагалися хоч щось винести з колгоспу для порятунку себе і родин, але їх схоплювали на місці охоронці. У цей час серед працівників МТС (кожний начальник політвідділу був водночас і заступником директора МТС) пияцтво було розповсюджене до такої міри, що їх витягували в непритомному стані з магазинів та інших публічних місць. До колгоспів вони також виїжджали у п'яному стані. На початку червня 1933 р. в робочий час Попов, Овчаров, Лагунов у кооперації с. Яблунівка влаштували змагання, хто більше вип'є. Переміг Попов з результатом 27 пляшок пива та 1 літр горілки. Інші трохи відстали, але всіх витягли з будинку без свідомості. Директор МТС Баштан тримався тієї ж лінії і під впливом алкоголю по 2–3 дні не виходив на роботу. А в травні в непритомному від пиятики вигляді з'явився на полі колгоспу ім. Сталіна Дубовогоївської сільради, де вульгарними словами висловлювався на адресу колгоспниць, викликавши обурення ос-

¹⁵ ДАЧО. Ф. П-891. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 12–13.

¹⁶ Там само. Арк. 33.

¹⁷ Там само. Спр. 21. Арк. 43.

¹⁸ Там само. Арк. 16.

¹⁹ Там само. Спр. 8. Арк. 59.

²⁰ Там само. Арк. 50–52.

танніх. За прикладом працівників МТС пияцтвом були охоплені працівники кооперації, деякі керівники колгоспів та колгоспники²¹. Таку інформацію про стан селян та працівників МТС посилав «наверх» працівник райвідділу ГПУ Наклонов. Агроном МТС Сагайдак, який згадувався в попередній доповідній серед п'яниць, скаржився, що нажив у Яблунівських умовах апендицит, грижу, неврастенію та малокров'я²².

Голодомор в Яблунівській зоні МТС, як і по всьому півдні Чернігівської області, тривав і в 1934 р., про що доповідав уже наступний начальник політвідділу Повчун (цілком можливо, що Чалого прибрали після доповідної записки Наклонова): випадки опухання почастішали, селяни відмовилися годувати трактористів, за відсутності хліба розпустили ясла у двох колгоспах. Хоча вже прислали трохи кукурудзи, але вона не могла врятувати ситуацію. Колгоспники тікали в пошуках хліба. Однак начальника більше хвилювало те, що будівництво МТС зірвано, оскільки на нього планувалося відпустити 5 тонн хліба, а нічого не отримано²³.

Намагаючись накреслити узагальнювальний портрет працівників політвідділів МТС, необхідно взяти до уваги: по-перше, усі працівники такого рівня були не місцевими, більш того – відбувалася їх постійна ротація по всій території СРСР. Крім заробітної платні, за яку в голодному селі неможливо було щось купити, вони разом з родинами («утриманцями») забезпечувалися пайками по лінії ДПУ, що було неабияким мотивом їх роботи. По-друге, ці виконавці злочинних наказів були в переважній більшості людьми без належної освіти, указували в анкетах нижчу освіту. Але при цьому вони пройшли серйозну ідеологічну обробку в партійних школах або школах ОДПУ. Програми цих шкіл були насичені людиноненавистницькими темами про класову боротьбу та творами класиків марксизму-ленізму-сталінізму. Усі накази зверху, виступи вождів на чолі зі Сталіним читалися з олівцем у руках, а потім «пророблялися» серед партійного активу та маси колгоспників. Ставлення до основних постулатів було абсолютно некритичним.

Так, замісник начальника Прилуцького політвідділу по роботі з комсомолом Кабаков, який мав першу професію шевця взуття в Чернігові, а потім через комсомол та партшколу отримав цю посаду, у всіх нещастях 1932 р. звинувачував місцевих районних керівників, що були «головотяпами» та «перекручували лінію партії». Далі у звіті на ім'я вищого комсомольського діяча він дивувався, що всіх винних прибрали, а смертність та випадки опухання у 1933 р. тільки збільшилися. Але це не завадило йому писати стандартні комсомольські фрази: «Але ми працюємо з великим бажанням, знаючи, що виконуємо найвідповідальніше завдання зробити колгоспи більшовицькими, а колгоспників заможними»²⁴. Особисту відданість Кабакова ідеології більшовиків можна пояснити тим, що з дитинства він запам'ятав звірства бандитів Галаки, від яких постраждав його старший брат та вся родина²⁵. Зважаючи на документи, його світ чітко поділений на «своїх» та «чужих». Кабаков обурюється, коли пухнуть комсомольці або ударники, помирають їх батьки. Тоді він вимагає у голови колгоспу дати комсомольцям роботу, щоб отримали трудові²⁶. Те, що такої роботи не вистачає всім іншим колгоспникам, його не обходить. Тим більше не варто чекати співчуття працівника політвідділу до будь-кого з «колишніх» («партійців, голів колгоспів, сільради і т.п.»). Так, Кабаков видає цинічну фразу: «Голова с/-ради СЕРГІЄНКО Пилип, у нього попухли жінка та діти, і це він використовує для агітації, зараз переведуть розмови "що ми всі пропали, скоро померемо", таких розмов в селі чимало». У цьому ж документі з'ясовуємо, що розмови у с. Івківцях не безпідставні – за березень, квітень, травень 1933 р. померли 55 людей, і хліба у селі немає²⁷. До речі, Кабаков писав звітну документацію українською мовою, що траплялося вкрай рідко серед працівників політвідділів.

Його безпосередній керівник – начальник політвідділу Прилуцької МТС Євдокімов – позбавлений був сентиментів і щодо «своїх» комсомольців. Отримуючи зведення про помісячну кількість померлих у 1933 р. по кожному селу зони діяльності Прилуцької МТС, керівник політвідділу, випивши чарку перед відвіданням кожного села, вимагав здати якомога скоріше хоч і зелене зерно, аби його не розікрали, інакше він би позбувся посади. Судячи з доносу його замісника по роботі з ДПУ – Чистова, тверезим керівника бачили не часто. Під час наради на зауваження Євдокімова старшому механіку з приводу пияцтва останній відповів: «Не знаю, хто більше ходить п'яним, ви чи я». Крім найскорішого вивозу зерна із сіл, де за місяць десятки померлих, його ще непокоїли ревнотці: ревнував до

²¹ ДАЧО. Ф. П-891. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 7, 11–14.

²² Там само. Спр. 17. Арк. 4.

²³ Там само. Спр. 26. Арк. 38.

²⁴ ДАЧО. Ф. П-888. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 27–28.

²⁵ Там само. Спр. 44. Арк. 5.

²⁶ Там само. Спр. 18. Арк. 16, 16 зв., 48.

²⁷ Там само. Спр. 23. Арк. 24.

своїє дружини геть усіх підлеглих, а її бив. Останнім нюансом психологічного портрета цього діяча можемо вважати нецензурну лайку щодо всього оточення. Чистов зробив висновки про грубість, невитриманість, самозакоханість Євдокімова, який створив «нездорову атмосферу у політвідділі». Начальник політвідділу уникав колегіальності, принижував підлеглих при колгоспниках, усе робив по своєму²⁸.

Найбільш грамотним посадовцем у Прилуцькому політвідділі був Чистов. Автобіографія самого Чистова бездоганна як для працівника ДПУ. Родом з російського Ярославля (1904 р.н.), з 11 років працював у друкарні учнем набирача. У 1918–1920 рр. працював при штабі Ярославльського військового округу в газеті з промовистою назвою «Озброєна біднота». Далі – навчання в харківській школі друкарської справи, просування в посадах по лінії комсомолу, друкарня ДПУ УСРР, вступ до КП(б)У. На початку колективізації посів місце політконтролера ДПУ УСРР, працював політрецензентом видавництва у Дніпропетровську та Харкові. Встиг пройти навчання в Москві в центральній школі ОДПУ²⁹.

Завданням співробітника ДПУ в політвідділі МТС було визначено боротьбу з контрреволюційними проявами в колгоспах сфери обслуговування своєї МТС, з «розкрадачами, шкідниками, терористами, саботажниками», інформування районних органів ДПУ про політичні настрої селянства, всебічне висвітлення у своїх інформаціях політико-морального і виробничо-господарського стану МТС і радгоспів³⁰. У цьому напрямку Прилуцький політвідділ не пас задніх. Так, політвідділ звітував про підготовку до чистки партії та партмасову роботу на селі. Коли хтось із колгоспників чи активу села наважувався на зборах сказати, що радянська влада не піклується про колгоспи або що краще обійтися без тракторів, бо МТС забрала весь хліб, – подібні виступи характеризувалися як «вилазки класового ворогу» і з прізвищами доповідачів передавалися в Москву. Отримавши сувору догану за невихід колгоспників на Великдень, парторг Аврам Шоломович Курицький із колгоспу ім. Сталіна, відреагував: «...нет хорошего коммуниста, который бы не получил партнаказания и не сидел бы в ДОПРЕ»³¹ (ДОПР – рос. «Дом принудительных работ», місце примусового утримання злочинців – І.Е.). У пошуках «класово-чуждих» елементів знайшли бригадира Нироденка, який переконував, що колгоспи можна побудувати без комуністів, та петлюрівця Шевченка (с. Рудівка)³², останній ярлик без обґрунтування. Станом шукали всіх, хто був причетним до національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Знаходили хоча б їх дітей. Так, голова колгоспу «Нове життя» Боршенківської сільради Луценко Іван Терентійович, чий батько начебто був членом союзу хліборобів-власників, звинувачувався в тому, що роздав колгоспникам на трудовні на поч. 1934 р. 360 кг хліба із різних сурогатів, заражених «рожком», по 1 кг на трудовень. У результаті захворіло 8 колгоспників, члени їх сімей, померла 2-річна дитина. Але в таких умовах І.Т. Луценко був винуватим ще в тому, що здохли 13 поросят через відсутність кормів³³. Ці документи свідчать про те, що на поч. 1934 р. голодомор тривав, політвідділи та органи ДПУ призначали винуватців із середовища «петлюрівської інтелігенції», як доручив Сталін. У цьому селі були виявлені інші «контрреволюціонери» з колишніх городового, офіцера, волосного старшини, куркуля, жандарма. Місцеві керівники села, виключаючи селян з колгоспу, чим обрікали їх на смерть, намагалися пояснити, що такі вимоги політвідділу МТС. Зрозуміло, що це обурило начальника політвідділу Євдокімова, і він одразу доповів в РСІ (робітничо-селянську інспекцію)³⁴. Політвідділи МТС заохочували доноси, щоб виявити «петлюрівську інтелігенцію». Зрозуміло, що такі доноси не забарилися, якийсь анонім звинувачував комірника колгоспу с. Заїзд у неналежній охороні комори із зерном і в тому, що його брати-куркулі були членами «партії Т. Шевченка»³⁵. Донощик не міг чітко сформулювати свою думку, але інтуїтивно розумів, що родина була з національно свідомих селян, цією категорією цікавилися політвідділи МТС.

Прилуцький політвідділ за наказами Кремля провів «чистку» партії у 1934 р. «Вичистили» Самойленка Максима Івановича, який у 1919 р. брав участь у розстрілі червоноармійців, Шевченка Євдокима Андрійовича, що приховував від партії своє минуле, а саме боротьбу проти радянської влади зі зброєю в руках, а потім «як шкідник» зламав молотарку. Але мотиви виключення могли бути й іншими: невиконання запланованих хлібозаготівлі, м'ясо- та молокопоставки, займів, контрактації худоби, залишення колосків на полях, потурання колгоспникам, які їх збирали для себе, а не для держави. Серед причин

²⁸ ДАЧО. Ф. П-888. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 39–43.

²⁹ Там само. Спр. 44. Арк. 1–2.

³⁰ Подкур Р. Діяльність політвідділів МТС під час Голодомору...

³¹ ДАЧО. Ф. П-888. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 66–68.

³² Там само. Арк. 121.

³³ Там само. Спр. 84. Арк. 28; Спр. 85. Арк. 7.

³⁴ Там само. Спр. 85. Арк. 7.

³⁵ Там само. Спр. 40. Арк. 55.

можна знайти і примус жінок до «співмешкання», і побиття селян, і розтрата майна, і п'янки, і відсутність «елементарних політичних знань»³⁶. Отже, руками політвідділу МТС тривала помста селянам, що воювали за свою державність у часи національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., сталінський режим розправлявся і з тими, хто намагався на місцях зменшити кількість жертв Голодомору. Карали і відвертих злочинців, яких сама радянська влада поставила на посади задля знищення українського села.

У Прилуцькому політвідділі МТС працював професійний революціонер – Вейсман Фелікс Якубович, який був євреєм з Варшави, без знання російської (до 16 років) та польської мов він не міг розраховувати на жодну посаду, крім чорнороба. Але вступив до єврейської соціал-демократичної партії «Поалей Сіон», а після 1917 р. – до комуністичної партії Польщі. За її наказом був відряджений до польської армії («білої» з погляду більшовиків) постачати солдат літературою. Був арештований поляками, потрапив до в'язниці у Вільно, де його били. При повторному арешті йому винесли смертний вирок. Але Фелікс Вейсман встиг втекти за допомогою польських комуністів, хоча 5 зубів йому таки вибили. Жив у лісі, очікував приходу «червоних», які Вейсмана теж арештували: на цей раз відсидів 15 діб. Фелікс Вейсман брав участь у придушенні антибільшовицьких повстань у Мінську, Смоленську, Пермі, Уфі, Челябінську. У Сибіру воював проти союзу «трудового селянства», на Тамбовщині – проти отамана Антонова, вилучував дезертирів Червоної армії. Потім навчався в університеті нацменшин і спеціалізувався на нацменській роботі³⁷. Від людини з таким послужним списком чекати на співчуття до «куркулів» було не варто. Вейсман звинувачував прокурора у «притупленні класової пильності» у справі селянина Чумака, який схопив гирю й кинувся на комсомольця, що впіймав 13-річного сина Чумака за зрізання колосків. Вейсман навісив на Чумака ярлик «підкулачник»³⁸, для нього в цій справі все було вирішено. На зборах КП(б)У району Прилуцької МТС у вигляді обов'язкової критики звучали думки, що Вейсман – «антипартійний і безграмотний», наводилися його вислови: «Будем строго карать» (рос.) та ін. Секретар парткому МТС Капітульська висловлювалася: «Луче піти у пекло, чим працювати з Вейсманом. За порадою луче не заходити, крім стукання по столу одержати нічого». Голову колгоспу ім. Балицького Гутварева обурювали серйозніші речі: «Вейсман хотів, щоб колгоспники залишалися без хліба, бо достроково його вивозив замість віки, проса, бо ці культури були ще не обмолочені. Політвідділ цим питанням не цікавився і гнав за рапортами»³⁹.

Співучасник геноциду у Мало-Дівицькому районі 1933 р. – Старовойтов Г.С., білорус з нижчою освітою, але партійним стажем з 1918 р. Дослужився аж до ордена Леніна, на вручення якого їздив до Москви⁴⁰. Про те, що «колхозники выбывают из строя», начальник політвідділу Мало-Дівицької МТС доповідав у Москву влітку 1933 р. Але він більше непокоївся тим, що колгоспники, які виростили картоплю на власних городах, почали менше виходити на роботу в тютюнові колгоспи, пояснюючи прогули слабкістю. До таких «порушників трудової дисципліни» Старовойтов застосовував направлення до штрафних бригад та занесення на «чорні дошки»⁴¹. У заявах селян до політвідділу з проханням про продовольчу допомогу, скаргами на голів колгоспів та сільради, констатовано факти про голодну смерть родичів: батьків, дітей, чоловіків, дружин.

Документи свідчать, що Старовойтов любив розбирати заяви. Повчальний тон його резолюцій видає відчуття вищості та суддівства: «Треба було добре працювати, тоді голові колгоспу і управам не прийшлося б нити і просити допомогу», «ДЕРЖАВА (обов'язково великими літерами – І.Е.) всім допомогу дати не може», «Обов'язкові Поставки ДЕРЖАВІ не можуть бути повернуті»⁴² і т. д. Старовойтову подобалося карати та милувати. Він завжди перепитував на місцях соціальний стан і кількість землі, що припадала на родину конкретної особи на момент революції 1917 р., саме цей фактор був визначальним для рішення, чи віднайти для неї якісь декілька кілограм збіжжя, чи залишити напризволяще. Старовойтов із задоволенням роздає селянству цінні, з його погляду, поради: якщо одноосібникам дали найгірші землі – треба вступати в колгосп⁴³, якщо дружині червоноармійця нема чим годувати дитину – треба віддати її в інтернат, попрацювати ударницею в колгоспі, а потім забрати⁴⁴. Причому тут ми простежили певну тенденцію: керівник політвідділу ставив свої підписи тільки під позитивними для прохача резолюціями – видати щось

³⁶ ДАЧО. Ф. П-888. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 177–184.

³⁷ Там само. Спр. 44. Арк. 3–4.

³⁸ Там само. Спр. 97. Арк. 85–86.

³⁹ Там само. Спр. 91. Арк. 80–85.

⁴⁰ Там само. Ф. П-1196. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 236.

⁴¹ Там само. Спр. 22, Арк. 14.

⁴² Там само. Спр. 68, Арк. 192, 283.

⁴³ Там само. Арк. 293, 304.

⁴⁴ Там само. Арк. 319.

з каси взаємодопомоги, повернути город, дозволити вступити в колгосп тощо. Негативні резолюції, що обрікали родину на голодну смерть, Старовойтов не підписував, на таких документах зазначалося: «секретар», без прізвищ та підписів.

Старовойтов слідом за «поводирем» Сталінін мав смак до історії: опитував свідків на предмет того, за кого ж такі воював голова колгоспу ім. К. Маркса П.Н. Рева – за Петлюру чи за радянських партизан⁴⁵. П.Н. Рева намагався прояснити історичний момент тим, що був у штабі Петлюри в Пирятині від радянського партизанського загону і разом домовлялися бити німців. Старовойтов не вірив і продовжував збирати компромат на голову колгоспу, який не виганяв з нього колишніх бійців проти радянської влади, і заявив парт-оргу, що той «приїхав чужими руками жар загрібати»⁴⁶. Більше того, виявлено документ з характеристиками цілих колгоспів, де села поділяли на петлюрівські, денікінські, вартових гетьмана П. Скоропадського, організаторів окремих банд, антиколгоспних угруповань 1932–1933 рр. або прихильників радянських партизан, подекуди зазначали змішаний склад села, окремо виділяли наявність секти «євангелістів» та «кримінального елементу», знайшли і прояви СВУ⁴⁷. Старовойтов перестраховувався, не дозволяючи приймати родини т. зв. «куркулів» (читаємо – працюючих і успішних селян) до колгоспу навіть у 1934 р.⁴⁸, хоча зверху вже йшли м'якіші рознарядки, і голови колгоспів просили дозволити вступ. Тим самим багатодітні родини були приречені на подальший голод, який на півдні Чернігівської області тривав і в 1934 р.

Політвідділ Малоодівицької МТС був перевірений політичним сектором МТС Чернігівського ОБЛЗУ (система Наркомзему) у листопаді 1933 р. Роботу політвідділу (особливо начальника Старовойтова) було визнано успішною майже по всіх показниках: рівню колективізації, організації боротьби із залишками «куркульства», охороні врожаю, достроковому виконанню хлібопоставки та натуроплати МТС. Виявили і недоліки. Серед них – не проведено розподіл доходів колгоспників, хоча частина колгоспів повністю виконала всі державні завдання. Але такий недолік не вплинув на в цілому дуже позитивну оцінку роботи Старовойтова⁴⁹.

Женорг цього політвідділу Кухарева була «вичищена з партії» як така, що «морально розкласяся». Старовойтов зазначає, що при цьому вона впала в істерику (діагноз лікаря), її не могли заспокоїти, після цього Кухарева три години лежала у лікарні без свідомості⁵⁰. Отримавшись, жіночий організатор як типовий представник більшовицької влади в українському селі написала щирю заяву: «У мене, крім цієї роботи, нічого немає, я не уявляю себе без партії». Кухарева була вихідцем із шахт Донбасу, але головним своїм заняттям і досягненням, що виправдовувало всі вчинки, вважала боротьбу з куркульством. Працюючи у сільраді Комунарська (на Харківщині), вона «розкуркулила» 150 господарств, «колективізувавши» село на 100%. У своїх проступках (п'янках) звинувачувала власного чоловіка, називаючи останнього «наклепником та сутенером»⁵¹. Яке значення вкладалося в останнє слово, невідомо, але воно було, про всяк випадок, викреслене в заяві.

Приїхавши на місце роботи у м. Срібне наприкінці 1933 р., новий керівник політвідділу МТС Патяк сам був вражений тим, що побачив. Він тут же звітував у вищі інстанції, що до такого стану в минулих 1932–1933 рр. селянство довело безгосподарні керівники району та різні «шкідники». Заходився навіть писати доповідні записки в Москву з проханням продовольчої допомоги окремим селам, в яких після виконання всіх державних завдань 1933 р. і засипки насінневих та фуражних фондів нічого не залишилося роздавати на трудодні⁵². Керівнику політвідділу надали поіменний список пухлих людей з дітьми з Дейманівського колгоспу, у яких зовсім не було харчів⁵³.

Однак невдовзі Патяк уже звітує про свою боротьбу з «антиМТСівськими» настроями керівництва колгоспів, які намагалися збиральну кампанію 1934 р. проводити вручну, щоб менше платити МТС і більше хліба залишити в селі. У селах Васківці, Сокиринці, Подол не залишилося зовсім хліба, і вони просили собі хоч якийсь аванс з нового врожаю до того, як виконають хлібопоставки державі. Як висловила жителька с. Сокиринці колгоспу «Перемога»: «Станція їсти не хоче, станція може зачекати, а нас уже ноги не носять». Але Патяк наказує боротися із крадіжкою колосків і звітує: «Несмотря на неважное положение с продовольствием, порядок хлебосдачи нарушен не будет. Я нажимаю поско-

⁴⁵ ДАЧО. Ф. П-1196. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 104.

⁴⁶ Там само. Спр. 62. Арк. 33.

⁴⁷ Там само. Спр. 75. Арк. 19–23.

⁴⁸ Там само. Спр. 68. Арк. 152, 158.

⁴⁹ Там само. Спр. 11. Арк. 15–18.

⁵⁰ Там само. Спр. 54. Арк. 22.

⁵¹ Там само. Спр. 72. Арк. 10–11.

⁵² Там само. Ф. П-990. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 14.

⁵³ Там само. Спр. 25. Арк. 38–39.

рее убирать и молотить созревший хлеб, чтоб иметь право поскорее выдать положенные законом авансы»⁵⁴. От тільки невідомо, чи дожили до тих авансів колгоспники «Перемоги». Патяк звільняв керівників колгоспу, віддавав справи на «чистку партії» за порушення «першої заповіді» – роздачу авансу до виконання хлібоздачі⁵⁵.

У районі діяльності політвідділу Срібнянської МТС проводили обшуки хліба навіть у вчителів та працівників райвиконкому⁵⁶, які могли приховати «куркульський хліб», хоча теоретично вони пройшли вже десять сит комуністичної системи. Політвідділ ретельно збирав всю інформацію про контрреволюційні питання, що ставили вчителі під час місцевих перевиборів, звітував у Москву про знайдені «залишки СВУ» і т. д.

Постановою пленуму ЦК ВКП(б) (25–28 листопада 1934 р.) політвідділи МТС були реорганізовані у звичайні партійні осередки, що підпорядковувалися райкому партії. Колишні заступники начальників політвідділів МТС по ОГПУ стали легальними співробітниками апарату держбезпеки реорганізованого обласного УНКВС⁵⁷.

Отже, опрацьовані джерела переконливо доводять, що політвідділівці як представники більшовицької окупаційної адміністрації були виконавцями Голодомору-геноциду в українському селі (на прикладі півдня Чернігівщини). Завдяки поділу всіх людей на «своїх» (більшовиків, активістів, ударників, бідняків) та «чужих» («куркулів», «одноосібників», «рвачів», «ледарів», «опортуністів»), співучасники кремлівського злочину Голодомору-геноциду завжди мали самовиправдання: захищали «своїх» проти «чужих». Але політвідділівці цим не обмежувалися, вони невтомно шукали в українському селі «петлюрівців», «вартових гетьмана П. Скоропадського», «залишки СВУ», «контрреволюційні елементи», «членів банд» і т. д.

Головну причину Голодомору майже 30 років тому сформулював Джеймс Мейс: «Ворогом номер один для Сталіна і його оточення був не тільки український селянин чи український інтелігент. Ворогом була Україна як така. Проти неї Сталін вів у 1932–1934 рр. неоголошену війну, кинувши сюди весь наявний військовий, поліцейський, політичний та економічний арсенал»⁵⁸. Ці слова американського історика стали остаточно зрозумілими як світовій, так і українській громадськості лише сьогодні.

Під час повномасштабної війни з північним агресором, іноземні держави стали одним визнавати голод 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. Це не випадково, оскільки, з огляду на сучасні дії агресора та їх спроби знищити Україну і як державу, і як націю, західні політики повірили, що 90 років тому, в часи сталінського всевладдя, знищення українців набувало значно більших розмахів. І тоді, і зараз кремлівська влада знаходила абсолютно безпринципні кадри на посади окупаційної адміністрації, які могли виконувати будь-які накази, чорне називати білим. Задля отримання якихось посад, пільг місцевої влади вони готові створювати навколо себе гори трупів і не зупинятися ні перед чим, якщо наказ виходить від самого Сталіна / Путіна. Накази від цих кремлівських злочинців і в 1933, і в 2023 рр. не ставляться під сумнів, а приймаються до виконання як догми, хоча їх упровадження продовжує сіяти розруху, занепад, фізичне знищення та психологічний злам населення, що ставиться за мету Кремлем. Отже, сьогодні Україні за допомогою західних партнерів треба вистояти й перемогти, щоб уникнути повторення трагедії 90-річної давнини. І обов'язково довести справу до судів і над головними злочинцями, і над представниками окупаційної адміністрації на місцях, не зважаючи на терміни злочинів проти людяності.

References

Baikienich, D. (2020). *Diialnist MTS v Ukraini yak chynnyk vplyvu na zhyttia ukrainskoho selianyna naperedodni holodomoru* [MTS activities in Ukraine as a factor of influence on the life of Ukrainian peasant on the eve of the Holodomor]. Kyiv, Ukraine.

Etkina, I. (2020). *Pratsivnyky politviddiliv MTS – spivvykonavtsi Holodomoru na Chernihivshchyni (na materialakh pivdennykh raioniv Chernihivskoi obl.)* [Employees of MTS political departments – accomplices of the Holodomor in Chernihiv region (based on materials from southern districts of Chernihiv region)]. Kyiv, Ukraine.

Horobets, S., Butko, S. (2016). *Khroniky viiny bilshovykiv z ukrainskym narodom. Holodomor 1932–1933 rr. na Chernihivshchyni: vykonavtsi zlochyну* [Chronicles of bolshevik war against Ukrainian people. Holodomor of 1932–1933 in Chernihiv region: executors of the crime]. Chernihiv, Ukraine.

Kravchenko, P. (2018). *Kerivnyi sklad politviddiliv MTS u Vinnytskii oblasti* [The leadership of the political departments of the MTS in Vinnytsia region]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedaho-*

⁵⁴ ДАЧО. Ф. П-990. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 40–44.

⁵⁵ Там само. Спр. 5. Арк. 35.

⁵⁶ Там само. Спр. 18. Арк. 15.

⁵⁷ Подкур Р. Діяльність політвідділів МТС пі час Голодомору...

⁵⁸ Мейс Дж. Політичні причини Голодомору в Україні (1932–1933 рр.). *Україна: матеріалізація привидів*. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016. С. 245.

hichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific notes of M. Kotsiubynskiy Vinnytsya state pedagogical university. Series: History, 26, P. 168–173.

Kulchytskyi, S. (2008). Holodomor 1932–1933 rr. yak henotsyd: trudnoshchi usvidomlennia [Holodomor of 1932–1933 as genocide: difficulties of understanding]. Kyiv, Ukraine.

Lobach, K. (2009). Polityddily MTS u systemi koordynat «vlada–selianstvo» [Political departments of the MTS in the system of coordinates «government–peasantry»]. *Istorychna pamiat – Historical memory*, 2, P. 15–29.

Marochko, V. (2006). Istorii ukrainskoho selianstva: Narysy v 2-kh t. Holodomor v ukrainskomu seli [History of the Ukrainian peasantry: Essays in 2 vols. Holodomor in Ukrainian village]. Kyiv, Ukraine.

Meis, Dzh. (2016). Ukraina: materializatsiia pryvydiv. Politychni prychny Holodomoru v Ukraini (1932–1933 rr.) [Ukraine: materialisation of ghosts. Political causes of the Holodomor in Ukraine (1932–1933)]. Kyiv, Ukraine.

Mozokhyn, O., Kondrashyn, V. (2017). Polytotdely MTS v 1933–1934 hh. [Political departments of the MTS in 1933–1934]. Moskva, Russia.

Shevliakov, A. (2001). Polytotdely MTS y sovkhov Sybyry (1930–1940-e hh.) [Political departments of MTS and state farms in Siberia (1930–1940s)]. Tomsk, Russia.

Zelenyn, Y. (1992). Polytotdely MTS – prodolzhenye polityky «chrezvychaishchyny» (1933–1934 hh.) [Political departments of MTS – continuation of the policy of «emergency» (1933–1934)]. *Otechestvennaia ystoriia – Fatherland history*, 6, P. 42–61.

Еткіна Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Etkina Iryna – candidate of historical sciences, docent of the department of world history and international relations, T. Shevchenko National university «Chernihiv Collegium» (53 Hetman Polubotko St., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: etkina@ukr.net

POLITICAL DEPARTMENTS OF MTS – KREMLIN OCCUPATION ADMINISTRATION OF 1933–1934 IN THE SOUTH OF CHERNIHIV REGION

The purpose of the article is to expose the role of political departments of MTS of the southern Chernihiv region in the execution of criminal orders of Stalin and his entourage in 1933–1934, which increased the tragedy of the Holodomor-genocide in this region and repressions against conscious Ukrainians.

This research uses the methodological approach of «history from below» or the general scientific method of induction, which allows drawing general conclusions based on the analysis of a large array of archival sources that characterise both the work of MTS political departments and the situation of the local population.

The scientific novelty of the research is that the problem of MTS political departments has not been studied on the basis of Chernihiv region materials, and has not been systematically studied in Ukraine, despite the great attention to the Holodomor in general.

The processed materials made it possible to come to the following conclusions. Based on materials of Chernihiv region, it is proved that employees of these authorities directly implemented Kremlin criminal orders on the ground in 1933–1934, which led to both mass deaths of peasantry as a result of starvation and mass repression of those who were associated with the «Petliurists» for Stalin, and thus conscious Ukrainians from different layers of village. Professional and moral-ethical qualities of political department personnel were analyzed. A conclusion was made about the low level of education and culture of employees of political departments of MTS, the lack of moral values, their replacement by Bolshevik ideology, and the lack of sympathy for victims of the famine and repressions.

Key words: Holodomor, political departments of MTS, peasantry, occupation administration, executors of crimes, victims.

Дата подання: 26 червня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 10 жовтня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Еткіна, І. Політвідділи МТС – кремлівська окупаційна адміністрація 1933–1934 рр. на півдні Чернігівщини. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 25–33. DOI: 10.58407/litopis.230504.

Цитування за стандартом APA

Etkina, I. (2023). Polityddily MTS – kremlivska okupatsiina administratsiia 1933–1934 rr. na pivdni Chernihivshchyny [Political departments of MTS – Kremlin occupation administration of 1933–1934 in the south of Chernihiv region]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 25–33. DOI: 10.58407/litopis.230504.

УДК 94(477)«1939/1945»

Сергій Шумило

РОЛЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ТА ВІРУЮЧИХ У РЯТУВАННІ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ВІД ГОЛОКОСТУ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ¹

DOI: 10.58407/litopis.230505

© С. Шумило, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

Мета дослідження – розглянути роль та участь православного духовенства і віруючих у рятуванні єврейського населення від Голокосту під час Другої світової війни, осмислити трагедію Бабиного Яру задля увічнення пам'яті жертв Голокосту та «праведників народів світу» в Україні. **Методологічні засади** дослідження ґрунтуються на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності, діалектичному підході до історичних явищ. Відповідно до поставленої мети й завдань було використано сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціальних **методів** дослідження. **Наукова новизна**. Проаналізовано свідчення та статистику щодо участі православного духовенства і віруючих у рятуванні єврейського населення від Голокосту під час Другої світової війни. Наголошено, що рятування й переховування українцями євреїв під час німецької окупації, без перебільшення, – жертвний та героїчний подвиг, адже за розпорядженнями окупаційної влади за нього загрожувала страта не тільки тим, хто це робив, але й усім членам їхніх родин. Наведено приклади, як порятунком євреїв українцями являв собою не просто вчинки окремих громадян-одинаків, а цілих груп людей, зокрема односельців. Звернено увагу на те, що реальна кількість українців, які рятували євреїв від Голокосту, насправді більша в рази, аніж встановлено за офіційними даними Яд Вашем. **Відзначено**, що відомо не менше 1436 мешканців різних регіонів України, які як «праведники народів світу» офіційно віднесені до інших країн. Отже, якщо до офіційної цифри 2673 українських праведників додати ще 1436 мешканців різних регіонів України за списками інших країн, то разом матимемо не менше 4109 визнаних Праведників. Наголошено, що в багатьох таких випадках важливу роль відігравали саме релігійні переконання рятувальників. Цей аспект досі лишається найменш вивченим. Проте, є підстави вважати, що саме релігійні почуття та переконання багатьох українських Праведників були ключовими при їхньому виборі і вчинку. **Привернено увагу** до проблеми, що за браком джерел та безповоротною втратою самих очевидців нині вкрай складно визначити внутрішні мотиви релігійної свідомості, які вплинули на подвиг українських рятувальників, як і імена багатьох, що й далі лишаються невідомими. Відзначається, що ретельних та систематичних досліджень щодо ролі православного духовенства та віруючих у порятунку єврейського населення від Голокосту під час Другої світової війни не проводилося. **Наголошено** на потребі продовження пошуків і досліджень, які допоможуть відкрити нові імена та подвиги українських «праведників».

Ключові слова: Голокост, Бабин Яр, Друга світова війна, Яд Вашем, Україна, Праведники народів світу.

29 вересня в Україні щороку вшановується пам'ять однієї з найтрагічніших сторінок нашої історії – роковин трагедії Бабиного Яру в Києві. Це місце є символом жаклих злочинів нацистського окупаційного режиму проти єврейського, українського та інших народів і водночас священним місцем пам'яті для всіх нас. Протягом 1941–1943 рр. тут були розстріляні понад 100 тисяч осіб.

У Бабиному Яру загинули члени українського та радянського підпілля, діячі українського національного руху, радянські військовополонені, партизани та душевнохворі, ба-

¹ Доповідь виголошено на науковому круглому столі «Роль православного духовенства та віруючих у порятунку єврейського населення від Голокосту під час Другої світової війни», який відбувся у Києві 28 вересня 2021 р. з нагоди 80-х роковин трагедії Бабиного Яру.

гато було вбито ромів. Та найбільше тут постраждали наші співгромадяни єврейської національності. Їхнє переслідування нацистським режимом носило характер тотального винищення за етнічною ознакою, що, без сумніву, відповідає ознакам Голокосту. Тільки за два дні (29–30 вересня 1941 р.) нацистами було розстріляно в Бабиному Яру близько 34 тисяч євреїв². Протягом наступних кількох років тут продовжувалися вбивства десятків тисяч євреїв та інших національностей. Тому Бабин Яр – це спільне місце трагедії та пам'яті як єврейського народу, так і українського, ромського і багатьох інших. Серед іншого, німцями тут були розстріляні навіть православні священники.

Митрополит Миколай (Ярушевич), як член Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, одним із перших брав участь в огляді Києва після його звільнення в листопаді 1943 р. У доповідній записці він докладно описав трагедію Бабиного Яру та інших місць масових розстрілів окупантами в місті євреїв та інших національностей.

Згідно зі свідченнями митрополита Миколая, у Бабиному Яру «було закопано понад 100 тисяч вбитих людей»; а «в протитанковому рові, неподалік від цих ярів – ще близько 25 тисяч чоловік»³. Поруч з Бабиним Яром містився т. зв. «Сирецький табір» для радянських військовополонених і концентраційний табір для цивільного населення, де також відбувалися масові страти людей різних національностей. На території Київської психіатричної лікарні вбито ще понад 800 осіб душевнохворих. Крім того, «на березі Дніпра, за Лаврською стіною, біля колодязів преподобних Антонія і Феодосія розміщувався табір для євреїв, де було ув'язнено близько 500 працездатних євреїв», які також були вбиті нацистами⁴.

Серед іншого, як наголошує Ярушевич, окрім єврейського населення, «першими жертвами німецького насильства серед церковників Києва» стали настоятель церкви на Байковому кладовищі протоієрей Павло Остренський та настоятель Микільсько-Набережної церкви архімандрит Олександр (Вишняков), яких було розстріляно німцями за нез'ясованих обставин у листопаді 1941 р.⁵ Їхні тіла закопали разом з іншими жертвами масових розправ у Бабиному Яру. Цей факт навіть знайшов відображення у знаменитому творі Олександра Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ»⁶. Серед жертв Бабиного Яру також згадується ім'я православної схимонахині Есфірь, більш точні відомості про яку, на жаль, не вдалося з'ясувати.

Згідно зі свідченнями митрополита Миколая (Ярушевича), серед жертв нацистів в окупованому Києві були також померлі від побоїв при насильницькому вигнанні з Києво-Печерської лаври ігумен Іринарх (Кондаркін) та монах Аркадій. Також німцями були вбиті столітня схимонахиня Серафима (Голубенкова) зі своєю послушницею Олександрою⁷. Чимало постраждалих від нацистського режиму серед православного духовенства було і в інших регіонах окупованої України.

Жахи війни, окупації та репресивних дій нацистського режиму серед населення оголили різні сторони людської природи. Були й такі, що з різних причин допомагали окупантам вишукувати євреїв та інших «ворогів Райху». Ці вчинки однозначно підлягають осуду. Проте було й чимало випадків, коли наші співвітчизники, ризикуючи власним життям та життям своїх рідних і близьких, рятували від неминучої смерті єврейські родини, переховуючи їх у себе в домівках, надаючи їм підроблені документи, свідчення про хрещення й тому подібне. Таких історій в Україні – тисячі, і вони є предметом нашої національної гордості. На жаль, більшість із них документально не зафіксовані – вони й досі лишаються невідомими.

Для прикладу можна навести одне зі свідчень про подвиг православного священника Ігнатія Грогуля, який проживав у селі Великі Загірці на околиці Дубна на Рівненщині. Із ним жили дружина Варвара та діти Степан і Євгенія. У 1942 р. ця родина врятувала доньку Ар'є-Лейба Якіра, таємно вивівши її з гетто та сховавши в себе вдома. Ось як згадувала у квітні 1991 р. про подвиг о. Ігнатія та його родини врятована ними єврейська дівчинка Мір'ям Якіра (у заміжжі Друх):

«Якось батько сказав, що дістав для мене документ – тепер моє ім'я Маруся, а не Манечка... Мене відвели в ліс, де мене чекала молоденька селяночка, яка довго вела мене

² Dempsey Patrick. Babi-Yar: a jewish catastrophe. P. A. Draigh (Publishing), 2005. P. 152.

³ Миколай (Ярушевич), митрополит. Київ. Журнал Московской патриархии. 1943. № 4. Декабрь. С. 20–21.

⁴ Там само. С. 22.

⁵ Там само. С. 22–23.

⁶ «...расстрел дьякона Набережно-Никольской церкви в Киеве, да не единицы случаев таких» (Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ. 1918–1956: Опыт художественного исследования. Т. 3. Азбука веры. URL: <https://azbyka.ru/fiction/archipelag-gulag-tom-3-aleksandr-solzhenitsyn/>).

⁷ Миколай (Ярушевич), митрополит. Київ. С. 22; Копылова О.Н. Ущерб, причиненный Русской православной церкви в годы Великой Отечественной войны (по материалам Государственного архива РФ). Государственный архив РФ. Официальный сайт. URL: <https://statearchive.ru/1177>.

кудись по лісовій стежці. Біля виходу з лісу вона залишила мене, і я продовжила шлях одна. Я дісталася до поля, на іншому кінці якого, на пагорбі, побачила хати з похилими дахами... Я зайшла до хати, на яку мені вказали, і там побачила батюшку ... У цій хаті я й залишилася...

Я добре пам'ятаю, як одного разу голосно загавкав собака і мене попередили, що йдуть німці. Я встигла забігти до іншої кімнати і залізти під ліжко, покрите ковдрою з козячої вовни, яка звисала майже до підлоги. А німці вже були в кімнаті. Я тихо лежала й чула їхні кроки і голоси, бачила їх чорні чоботи. Вони покрутилися, пошукали й пішли, але страх не пішов з наших сердець...

І от раптом в село прибули машини з німецькими солдатами. Вони розквартирувалися по хатах, і у нас теж. Вони виглядали втомленими і пошарпаними. Вимагали у нас їжу, багато їжі. Я накривала для них на стіл, подавала та прибирала за ними. Тільки я їх розуміла – їх мова схожа на їдиш. Вони намагалися заговорити зі мною, але я не реагувала, як ніби не розумію. Одного разу я почула, як один німець каже іншому, що він по моїх очах бачить, що я їх розумію, що, напевно, я єврейка.

Батюшка та його сім'я дуже злякалися й вирішили втекти з села. З настанням вечора ми поспішили до лісу... Німці нас помітили і стали стріляти. Ми бігли в бік лісу, а кулі свистіли над нашими головами. Мені було важко бігти, і вони тягли мене. Я не пам'ятаю, як довго ми ховалися в лісі, здається, кілька днів. У нас було мало їжі, але я не відчувала голоду. Ми повернулися в село вже після відходу німців. Господарство було розорене, двері будинку, свинарника і стайні – все навстіж. Ані свиней, ані інших тварин не було...»⁸

Це лише один із прикладів жертвовного служіння українського православного духовенства, яке, ризикуючи власним життям, рятувало євреїв від Голокосту.

Можна згадати й іншого українського праведника – настоятеля Покровської церкви у м. Каховка на Херсонщині протоієрея Савелія Цибульського (Цибульникова). До війни він зазнав репресій за релігійні переконання від радянського режиму. З приходом німців, коли у вересні 1941 р. у місті почалося масове винищення євреїв, він охрестив багатьох єврейських дітей, рятуючи їх від смерті⁹. Проте з поверненням радянської влади знову був ув'язнений, із 1944 по 1954 рр. відбував покарання у Карагандинському концтаборі¹⁰. Там він продовжував нелегально служити та хрестити ув'язнених. Після звільнення прийняв чернечий постриг з ім'ям Сергій і жив при Успенському монастирі в Одесі, де й помер 1964 р. в сані архимандрита¹¹.

Обидва ці священники визнані Праведниками народів світу.

З ініціативи Меморіального комплексу Катастрофи та героїзму єврейського народу «Яд Вашем» в Ізраїлі надається почесне звання «Праведник народів світу» тим, хто в роки Другої світової війни рятував євреїв. Діє відповідна Комісія, до складу якої входять відомі ізраїльські юристи, історики, а також представники уцілілих під час Голокосту євреїв. По різних країнах збираються численні свідчення та документи про жертвний подвиг цих людей.

На жаль, у СРСР на тему Голокосту тривалий час було накладено ідеологічне «табу». Через це подвиг наших співвітчизників, які рятували євреїв у роки Другої світової війни, замовчувався. Не здійснювалися й пошуки та збирання свідчень серед іще живих тоді очевидців. Наданням співгромадянам з капіталістичного Ізраїлю звання «Праведник народів світу» всіляко перешкоджали по лінії КПРС та КДБ. Повноцінне здійснення такої роботи в Україні стало можливим лише після розпаду СРСР та проголошення державної незалежності. Проте тепер на заваді став той факт, що чимало свідків тих подій до цього часу вже не дожили¹².

За офіційними даними Яд Вашем, станом на 1 січня 2021 р. в Україні звання «Праведник народів світу» надане 2673 громадянам¹³. Офіційно Україна посідає четверте місце серед країн світу за кількістю визнаних «Праведників народів світу». Перше місце посідає Польща (7177), друге – Голландія (5910), третє – Франція (4150).

⁸ Воспоминания Мирьям Друх (урожденной Якира), апрель 1991. Яд Вашем. URL: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/grogul/drukh-testimony.html>.

⁹ Яблонська А. Свято-Покровська церква у Каховці (кінець XVIII – поч. XXI ст.). За матеріалами архівних дже-рел. Південний архів. Історичні науки. 2006. Вип. XXII. С. 205–206.

¹⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. 3727. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 61–62.

¹¹ Яблонська А. Свято-Покровська церква у Каховці... С. 206.

¹² Праведники народів світу: Довідник / За ред. І.Я. Щупака. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. С. 10–11.

¹³ Ukraine. Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2020. Яд Вашем. URL: <https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/ukraine.pdf>.

Водночас, реальна кількість українців, які рятували євреїв від Голокосту, насправді більша в рази. Як наголошується на офіційному сайті Яд Вашем, офіційно оголошена «кількість Праведників в тій чи іншій країні не обов'язково свідчить про фактичну кількість історій порятунку, а лише відображає випадки, про які відомо Яд Вашем»¹⁴. Якщо збирання таких свідчень у Франції чи Голландії триває з 1960-х рр., тобто від часу створення Яд Вашем, то в Україні, як уже зазначалося, повноцінно така робота стала проводитися лише після 1991 р., що відповідно позначилося на кількості визнаних «Праведників» в Україні.

Варто також додати, що через те, що до, під час та після Другої світової війни територія України була поділена між іншими сусідніми державами, чимало уродженців українських земель віднесені до «Праведників народів світу» за списками інших країн, зокрема Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Румунії та Росії. Принаймні, відомо не менше 1436 мешканців різних регіонів України, які як «Праведники» офіційно належать до інших країн¹⁵.

Отже, якщо до офіційної цифри 2673 українських Праведників додати ще 1436 мешканців різних регіонів України за списками інших країн, то разом матимемо не менше 4109 визнаних Праведників.

Варто наголосити, що рятування й переховування євреїв під час німецької окупації – це без перебільшення був жертвний та героїчний подвиг. Адже за це, за розпорядженнями окупаційної влади, загрожувала страта не тільки тим, хто це робив, але й усім членам їхніх родин. Багато українців заплатили за такі вчинки власним життям. Так, відомо чимало фактів розстрілів українців за переховування євреїв на Вінниччині, Дніпропетровщині, Київщині, Львівщині, Харківщині, Полтавщині¹⁶.

Нерідко приклади порятунку євреїв українцями були не просто вчинками окремих громадян-одинаків, а цілих груп людей, зокрема односельців. Так, у деяких українських селах місцеві жителі зуміли укрити всіх євреїв: у селі Яруга на Поділлі вдалося заховати не лише місцевих жителів-євреїв, а й біженців; у селі Раковець Львівської області селяни переховували 33 єврейські сім'ї; у селі Благодатне Дніпропетровської області було врятовано 30 євреїв. За висновками єврейських дослідників, «їх порятунок став можливим лише завдяки колективній підтримці решти жителів села»¹⁷.

У якості прикладу наведемо ще один випадок, як на Житомирщині, керуючись християнськими переконаннями, українська родина Волинець врятувала родину майбутнього відомого юдейського діяча.

«Моя мати була підлітком, коли знищили всю її велику родину, – ділиться спогадами Головний Рабин об'єднання громад прогресивного іудаїзму Алекс Духовний. – Її батько був останнім рабином Ружина. Його вбили за два місяці до визволення цього єврейського містечка. Моя мати та її молодша сестра Броня вижили. Вижили, тому що їх врятувала українська родина Волинець, які зараз серед Праведників народів світу. Якби не ця українська родина, я б перед вами не стояв, бо моєї матері не було б»¹⁸.

Завдяки цій українській родині були врятовані Фаня, Єва та Євсей (Шика) Духовні, а також Броня Кравчинська (Духовна). У 1999 р. їхнім рятівникам – Василю Волинцю, Олександрі Волинець (Пархомюк), Катерині Волинець (Гладышко) і їх батькам Агафії та Федору Волинцям були присвоєні звання «Праведників народів світу»¹⁹. Василь Волинець доводиться дідом моєму другові, від якого я вперше колись і дізнався цю історію.

У багатьох таких випадках важливу роль відігравали саме релігійні переконання рятівників. У своєму жертвному подвигу, поєднаному з ризиком для власного життя, з порятунку гнаних та переслідуваних співгромадян єврейської національності чимало українців

¹⁴ Праведники народів мира. Статистика. *Яд Вашем*. URL: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/statistics.html>.

¹⁵ Праведники народів світу, які проживали на території України (за списками інших країн, за даними Яд Вашем, систематизовано Інститутом «Ткума»). *Пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни* / Уклад.: І. Шупак, З. Бондар, Є. Врадій, А. Дробович, Р. Євтушенко, І. Піскарьова). Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2021. С. 153–238.

¹⁶ Убили односельчан, прятавших євреїв. Акт. Харьковская область, Дергачевский р-н, с. Семеновка. *Документы обвиняют. Холокост: свидетельства Красной Армии* / Сост. Ф.Д. Свердлов; ред. И.А. Альтман. Москва: Научно-просветительский центр Холокост, 1996. С. 55; Праведники народів світу: Довідник. С. 12.

¹⁷ Альтман И.А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР. Москва: Фонд «Холокост», 2002; Пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни... С. 17.

¹⁸ Праведники народів Світу. Український вимір. *Грінченко-інформ. Суспільно-політичне видання*. URL: <http://grinchenko-inform.kubg.edu.ua/pravednyky-narodiv-svitu-ukrayinskyj-vymir/>.

¹⁹ Волинець Федор, Волинець Агафья і їх діти: Волинець Василь, Пархомюк (Волинець) Александра, Гладышко (Волинець) Катерина. *Яд Вашем: База даних Праведников народів мира стран бывшего СССР*. URL: <https://righteous.yadvashem.org/?searchType=all&language=ru&itemId=4045138&ind=268>; Волинець Василь. *Портрету: Електронний банк даних про українців, які в роки Другої світової війни рятували життя євреїв* / Проект Національного музею історії України у Другій світовій війні. URL: <https://портрети.com.ua/pravedniki/render.php?lastname=Волинець%20Василь¶m=1>.

керувалися саме Євангельськими заповідями про милосердя, жертвність і любов до ближнього. Цей аспект досі лишається найменш вивченим. Проте, є підстави говорити, що саме релігійні почуття та переконання багатьох українських Праведників були ключовими при їхньому виборі та вчинку. І тут дійсно можна говорити як про подвиг праведності, так і святості. Адже ми бачимо яскраві приклади, як віруючі християни свою віру підтверджували реальними вчинками, нерідко навіть ціною власного життя.

На жаль, за браком джерел та безповоротною втратою самих очевидців, дуже важко визначити ці внутрішні мотиви релігійної свідомості, які вплинули на подвиг рятівників.

Лише незначний відсоток свідчень однозначно підтверджує саме релігійну складову такого подвигу. Зокрема, встановлено, що не менше 65 українців, визнаних «Праведниками світу», були за віросповіданням православними християнами. Із них 9 – священники. Ще 45 праведників значаться просто як християни. Також було багато греко-католиків, римо-католиків, баптистів, адвентистів. Проте з більш як 70% українських «праведників» їх віросповідання, на жаль, невідоме²⁰. Тож можемо припустити, що кількість православних, греко-католиків та інших віруючих серед українських Праведників більша в рази. І це є темою окремого майбутнього дослідження.

Відомо, що Українська Греко-Католицька Церква на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким відіграла значну роль у порятунку євреїв Львова та Галичини. У 1942–1944 рр. заходами глави УГКЦ врятовано близько двохсот євреїв. Зокрема, в акціях порятунку брали участь монахи Успенської Унівської лаври та інших монастирів УГКЦ²¹. Проте митрополит Андрей Шептицький і досі не визнаний «Праведником народів світу».

Серед українського православного духовенства, яке під час Голокосту рятувало євреїв від смерті, найбільш відомий подвиг київського священника о. Олексія Глаголева. Однак це був не поодинокий приклад. Серед офіційно визнаних «Праведників народів світу» є також українські православні священники оо. Михайло Дрончак, Федір Завірюха та Володимир Дложевський з Вінниччини, Михайло Клебановський з Донбасу, Ігнатій Грогуль із Рівненщини, Савелій Цибульський (Цибульников) з Херсонщини, Іоан Щербанович з Буковини, Йосип Цедрик із Закарпаття. І це тільки ті, хто були офіційно визнані «Праведниками народів світу». А є ж чимало тих, чиї імена та подвиг забуті й потребують нових пошуків, досліджень і відновлення. Серед них протоієрей Микола Роменський з м. Кременчук на Полтавщині, о. Трифон Бостанюк з Одещини, священники І. Чубинський (с. Варовичі на Київщині), К. Омеляновський, С. Ожеговський, М. Герасимов, І. Шмиголь з Херсонщини, М. Рибчинський, Ф. Самуїлик, Є. Гейрох з Рівненщини та інші²². Настоятелька жіночого Фролівського монастиря в Києві ігуменія Флавія із сестрами також переходували кількох єврейських дітей²³. Такі ж факти відомі щодо сестер Троїцького Браїлівського монастиря на Вінниччині тощо. У порятунку євреїв брали участь як представники автокефальної, так і автономної православних Церков України.

Отже, реальна кількість українців, які рятували євреїв від Голокосту, насправді була більша в рази, аніж це встановлено за офіційними даними. У багатьох випадках важливу роль відігравали саме релігійні переконання рятівників. Цей аспект досі лишається найменш вивченим.

На жаль, ретельних і систематичних досліджень щодо ролі православного духовенства та віруючих у порятунку єврейського населення від Голокосту під час Другої світової війни іще не проводилося. Є нагальна потреба продовжувати пошуки й дослідження, які допоможуть відкрити нові імена і подвиги наших справжніх праведників.

Це сприятиме як осмисленню трагедії Бабиного Яру, так і увічненню пам'яті жертв Голокосту та «праведників народів світу» в Україні, а також запобігатиме в майбутньому проявам ксенофобії та антисемітизму, зокрема в православному середовищі.

Подвиг українських Праведників народів світу заслуговує на пам'ять, пошанування та наслідування. Адже вони є прикладом справжньої християнської праведності та святості. Прикладом втілення Євангельських заповідей любові до ближніх, милосердя, безкорисли-

²⁰ За даними станом на 1 січня 2016 р. Див.: Праведники народів світу: Довідник / За ред. І.Я. Шупака. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. 224 с.

²¹ Як монахи студити Святоуспенської Унівської лаври у часи Голокосту рятували єврейських дітей. *Католицький оглядач*. URL: <http://catholicnews.org.ua/yak-monahi-studiti-svyatouspenskoji-univskoji-lavri-u-chasi-golokostu-ryatuvai-ievrejskih-ditey>; Проти течії. Як українські монахи-студити євреїв рятували (інтерв'ю Юрія Скіри). *Синод Єпископів УГКЦ*. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/proty-techiy-yak-ukraynski-monahy-studyty-vreyv-ryatuva-ly-3688/>.

²² Шкаровский М.В. Холокост и православная церковь. Москва: Вече, 2016. С. 253–265; Якунин В.Н. Вклад Русской Православной Церкви в победу над фашизмом и изменение государственно-церковных отношений в годы Великой отечественной войны 1941–1945 гг. Самара, 2002. С. 222–223, 231; Коваль М.В. Україна. 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ, 1995. С. 103.

²³ Ковтун І.І. Русская Православная Церковь Московского Патриархата. *Холокост на территории СССР. Энциклопедия*. Москва, 2011. С. 881–882.

вості і самопожертви навіть ціною власного життя. Адже, як сказано у Євангелії: «Немає більшої любові за ту, коли хтось віддасть життя власне за ближніх своїх» (Ін. 15:13).

References

- Altman, I.A. (2002). Kholokost i yevrejskoe soprotivlenie na okkupirovannoy territorii SSSR [The Holocaust and Jewish resistance in the occupied territory of the USSR]. Moscow, Russia.
- Dempsey, P. (2005). Babi-Yar: a Jewish catastrophe.
- Kopylova, O.N. (2005). Ushherb, prichinennyj Russkoj pravoslavnoj czerkvi v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (po materialam Gosudarstvennogo arkhiva RF) [The damage caused to the Russian Orthodox Church during the Great Patriotic War (on materials of the State archive of Russian Federation)]. Moscow, Russia.
- Koval, M.V. (1995). Ukraina. 1939–1945: Malovidomi i neprochytani storinky istorii [Ukraine. 1939–1945: Little-known and unread pages of history]. Kyiv, Ukraine.
- Kovtun, I.I. (2011). Russkaya Pravoslavnaya Czerkov Moskovskogo Patriarkhata [Russian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate]. Moscow, Russia.
- Shchupak, I., Bondar, Z., Vradii, Ye., Drobovych, A., Yevtushenko, R., Piskarova, I. (Ed.). (2021). Pamiati ukrainsiv, yaki riatuvaly yevreiv pid chas Druhoi svitovoi viiny [In memory of Ukrainians who rescued Jews during the Second World War]. Dnipro, Ukraine.
- Shchupak, I.Ya. (Ed.). (2016). Pravednyky narodiv svitu: Dovidnyk [Righteous among the nations: Handbook]. Dnipro, Ukraine.
- Shkarovskij, M.V. (2016). Kholokost i pravoslavnaya czerkov [Holocaust and Orthodox Church]. Moscow, Russia.
- Sverdlov, F.D., Altman, I.A. (Ed.). (1996). Dokumenty obvinyayut. Kholokost: svidetelstva Krasnoj Armii [Documents accuse. Holocaust: testimonies of the Red Army]. Moscow, Russia.
- Yablonska, A. (2006). Sviato-Pokrovska tserkva u Kakhovtsi (kinets XVIII – poch. XXI st.). [Holy Protection church in Kakhovka (the late 18th – the early 21st c.)]. *Za materialamy arkhivnykh dzherel. Pivdenniy arkhiv. Istorychni nauky – On archival sources. Southern archive. Historical sciences*, XXII, P. 205–206.
- Yakunin, V.N. (2002). Vklad Russkoj Pravoslavnoj Czerkvi v pobedu nad fashizmom i izmenenie gosudarstvenno-czerkovnykh otnoshenij v gody Velikoj otechestvennoj vojny 1941–1945 gg. [Contribution of the Russian Orthodox Church to the victory over fascism and changes in state-church relations during the Great Patriotic War of 1941–1945]. Samara, Russia.

Шумило Сергій Вікторович – кандидат історичних наук (PhD), доктор теології (ThDr), директор Міжнародного інституту афонської спадщини, запрошений науковий співробітник кафедри класики, древньої історії, релігії та теології Ексетерського університету (Великобританія), науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, заслужений працівник культури України (Київ, Україна).

Shumylo Serhii – candidate of historical sciences (Ph.D. in History), doctor of theology (ThDr.), director of the International institute of the Athonite legacy, invited research fellow in the department of classics, ancient history, religion and theology of Exeter university (UK), research fellow of the Institute of history of Ukraine at the National academy of sciences of Ukraine, associate professor of the department of humanities of National academy of managerial staff of culture and arts, honored worker of Ukraine culture (Kyiv, Ukraine).

E-mail: institute@afon.org.ua

THE ROLE OF ORTHODOX CLERGY AND BELIEVERS IN SAVING JEWISH POPULATION FROM THE HOLOCAUST DURING THE SECOND WORLD WAR

The purpose of the study – to examine the role and participation of the Orthodox clergy and believers in saving Jewish population from the Holocaust during the Second World War and to understand the Babi Yar tragedy in order to memorialise Holocaust victims and «righteous among the nations» in Ukraine. **The methodological foundations** of the study are based on the principles of historicism, scientific objectivity, systematicity and a dialectical approach to historical events. In accordance with the aim and objectives, a combination of general scientific, interdisciplinary, and special research methods was used. **Scientific novelty.** The author analyses evidence and statistics on the participation of Orthodox clergy and believers in saving Jewish population from the Holocaust during the Second World War. It is emphasised that the rescue and hiding of Jews by Ukrainians during the German occupation was, without exaggeration, a sacrificial and heroic feat, because, according to orders of the occupation authorities, not only those who did it, but also all members of their families were threatened with execution. Examples are given of how the rescue of Jews by Ukrainians was not just actions of individual citizens, but of entire groups of people, including fellow villagers. It is noted that the actual number of Ukrainians who saved Jews from the Holocaust is actually many times higher than the official Yad Vashem data. It is observed that there are at least 1436 residents of different regions of Ukraine who are officially classified as «righteous among the nations» in other countries. Thus, if we add to the official figure of 2673 Ukrainian righteous people another 1436 residents of different regions of Ukraine on the lists of other countries, we will have at least 4109 re-

cognised Righteous people. It is stated that in many of these cases, religious beliefs of rescuers played an important role. This aspect is still the least studied. However, there are grounds to say that religious feelings and beliefs of many Ukrainian Righteous were the key to their choices and actions. Attention is drawn to the problem that, due to the lack of sources and the unavoidable loss of witnesses, it is now extremely difficult to determine inner motives of religious consciousness that influenced the feat of Ukrainian saviours, as well as the names of many saviours who remain unknown. It is marked that no detailed and systematic research has yet been conducted on the role of the Orthodox clergy and believers in saving Jewish population from the Holocaust during the Second World War. The author emphasises the need to continue searches and researches that will help to discover new names and deeds of Ukrainian «righteous».

Key words: Holocaust, Babyn Yar, World War II, Yad Vashem, Ukraine, Righteous among the nations.

Дата подання: 28 вересня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 18 жовтня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шумило, С. Роль православного духовенства та віруючих у рятуванні єврейського населення від Голокосту під час Другої світової війни. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 34–40. DOI: 10.58407/litopis.230505.

Цитування за стандартом APA

Shumylo, S. (2023). Rol pravoslavnoho dukhovenstva ta viruiuchykh u riatuvanni yevreiskoho nase-lennia vid Holokostu pid chas Druhoi svitovoi viiny [The role of Orthodox clergy and believers in saving Jewish population from the Holocaust during the Second World War]. *Siverianskyi litopys – Siverian chro-nicle*, 5, P. 34–40. DOI: 10.58407/litopis.230505.

Тимур Андрєєв

Політичні дискусії епохи «холодної війни» на V Асамблеї Всесвітньої ради церков у Найробі (1975)

DOI: 10.58407/litopis.230506

© Т. Андрєєв, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9955-4780>

Мета статті – проаналізувати тематику, напрями та характер політичних дискусій, які відбувалися між делегаціями V Асамблеї Всесвітньої ради церков у Найробі; розкрити проблему використання міжнародних релігійних організацій як платформ протистояння епохи «холодної війни»; визначити роль РПЦ (МП) в організації та проведенні Асамблеї, її позиції в контексті політичних дискусій; проаналізувати трансляцію прорадянських наративів крізь міжнародні релігійні інституції.

Методологія дослідження. Автор вивчав проблему крізь призму традиційних історичних підходів (історико-тематичного та історико-хронологічного), використовувалися загальноісторичні (історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний) та загальнонаукові методи (аналіз, синтез). **Наукова новизна.** У статті автор уперше в українській історіографії пропонує подивитися на актуальні глобальні питання 70-х рр. XX ст. з погляду світових тенденцій та наративів епохи «холодної війни» крізь призму документів християнських міжнародних організацій, а саме V Асамблеї ВРЦ.

Висновки: V Асамблея Всесвітньої ради церков у Найробі (23 листопада – 5 грудня 1975 р.) була маркерною подією міжнародного масштабу, вона продемонструвала всьому світові погляд на глобальні політичні питання крізь призму християнських конфесій та деномінацій. Резолюції засудили «холодну війну», прискорення темпів мілітаризації у світовому вимірі, порушення прав та свобод, критикували дії СРСР і США за використання третіх країн для розгортання театру протистояння. Християнські конфесії, різні за догмами та ідеями, виступили єдиним монолітним актором на міжнародній арені. Між тим, Найробіська асамблея наочно надала приклад ефективності використання Церкви як інструменту для лобювання зовнішньополітичних цілей та доктрин різних ідеологічних режимів. ВРЦ показала себе з полярних позицій: з одного боку, як антимілітаристську, неупереджену, мирну, правозахисну організацію, з іншого – у її резолюціях та рішеннях простежується вплив країн «соціалістичного табору». У свою чергу, РПЦ (МП) до 1975 р. виглядала нехай як повністю політично заангажована, залежна та керована структура, але й як міцний авторитетний міжнародний актор. Вона пройшла показовий шлях і довела ефективність стратегічних рішень та ставок, які на неї робило радянське керівництво, що вплинуло на перебіг «холодної війни» в релігійній сфері.

Ключові слова: Всесвітня рада церков, екуменізм, Російська православна церква, холодна війна, міжнародні відносини, політика роззброєння, мир, свобода віросповідання, права та свободи, Гельсінські угоди, політичні дискусії.

Церковне питання є актуальною проблемою як у внутрішньодержавній політиці, так і на міжнародній арені. І це не дивно, бо згідно з даними Дослідницького центру П'ю (англ. Pew Research Center) переважна більшість населення Землі вважають себе віруючими людьми (лише 15% називають себе атеїстами)¹.

Наймасовішою релігійною течією є християнство. Незважаючи на те, що в глобальній перспективі воно програє за темпами приросту послідовникам ісламу², західноєвропейська цивілізація в сучасній системі світопорядку продовжує бути здебільшого ціннісно-орієнтованою на постулати вчення Ісуса Христа. Церква – авторитет для великої кількості людей, у найскладніших і безвихідних ситуаціях багато хто знаходить розради в храмі, звертається до церковнослужителів і намагається імплементувати їх поради у повсякденному житті. Політичні питання – одні з обговорюваних тем у побуті, лише одиниці залишаються осторонь і не висловлюються про свої симпатії / антипатії в контексті поточної дійсності.

¹ The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010–2050. Official website of the Pew Research Center. URL: <https://www.pewresearch.org/religion/2015/04/02/religious-projections-2010-2050/>.

² Ibid.

У важкі часи економічної нестабільності, воєн, пандемій, революцій люди приходять до Церкви, щоб почути від релігійних лідерів відповіді на актуальні питання. У зв'язку з цим держава зацікавлена в тому, щоб політичні дискусії в церковному середовищі, поради та висловлювання церковних лідерів не були опозиційними.

Актуальною також є проблема використання державною владою релігійних організацій як інструменту для трансляції власних ідеологічних стратегій та наративів як на внутрішню аудиторію, так і на міжнародній арені.

Переважає більшість міжнародних організацій – поле протистояння політичних блоків за домінування у сфері ініціатив та характеру прийнятих рішень. Аналогічні тенденції спостерігалися і в епоху «холодної війни»: Всесвітня рада церков (ВСРЦ) як міжнародна християнська єкуменічна організація об'єднувала делегації з різних конфесій та деномінацій з усіх куточків планети, представників країн як «соціалістичного», так і «капіталістичного» табору і була полем перманентної боротьби за вплив.

Науковий інтерес представляє порядок денний політичних дискусій на прикладі V Асамблеї ВРЦ (листопад–грудень 1975 р.): тематика, характер, специфіка церковних аргументів, рішень та ініціатив, а також спроби боротьби за вплив на рішення міжнародних організацій на прикладі участі Російської православної церкви (Московського патріархату) (РПЦ) (МП).

Джерельну базу склали підсумкові акти, резолюції, стенограми V Асамблеї ВРЦ, промови та прокламації членів делегацій християнських церков, офіційна періодика РПЦ (МП), документи та нормативно-правові акти ООН, опубліковані тексти міжнародних договорів тощо.

У статті автор уперше в сучасній українській історіографії пропонує подивитися на актуальні глобальні питання 70-х рр. XX ст. з погляду світових тенденцій та наративів епохи «холодної війни» крізь призму документів християнських міжнародних організацій, а саме V Асамблеї ВРЦ. Здебільшого дослідники приділяють увагу проблемам єкуменічних та догматичних дискусій на засіданнях органів Всесвітньої ради церков, проте політичний аспект даремно лишається поза увагою.

Радянська історіографія, як і сучасна російська, оминають питання проявів залежності та політичної заангажованості РПЦ (МП) в діяльності, яка орієнтована на внутрішню та зовнішню аудиторію: пріоритетними були питання релігійної догматики. Найробіська асамблея розглядається в глобальному контексті діяльності організації та участі в ній РПЦ (МП).

Західній історіографії також притаманні роботи загального характеру з проблематики дослідження окресленої наукової статті.

V Асамблея Всесвітньої ради церков відбулася в період з 23 листопада по 5 грудня 1975 р., на ній були присутні делегати християнських конфесій та деномінацій з різних куточків світу³. Цей міжнародний захід об'єднав представників з полярними політичними поглядами, із зон впливу ідей «соціалістичного» та «капіталістичного» таборів.

Підготовчий етап до V Асамблеї Всесвітньої ради церков був складним та інтенсивним процесом. Щодо вибору місця проведення, то тут організатори розглядали кілька варіантів, включаючи такі міста, як Гренобль (Франція) і Амстердам (Нідерланди). Проте, за результатами обговорень та оцінки низки факторів, остаточний вибір було зроблено на користь Найробі, столиці Кенії⁴.

Основні питання та політичні суперечки, що розглядалися на V Асамблеї ВРЦ, були тісно пов'язані з контекстом «холодної війни» та глобальними політичними подіями епохи. Так, результатом підготовчих заходів став порядок денний, що складався з таких основних тем: питання миру; проблеми роззброєння, соціальної справедливості, нерівності та дискримінації; релігійні свободи⁵.

Питання миру та роззброєння були одними з центральних та найбільш обговорюваних тем Найробіської асамблеї⁶. У контексті епохи «холодної війни» та наявності властивих їй напружених відносин по лінії «антагоніст – протагоніст» між «колективним Заходом» на чолі зі США та «соціалістичним табором» на чолі із СРСР, церкви як учасники та інструменти в цьому протистоянні прагнули знайти шляхи подолання збройних конфліктів і протиріч, сприяти досягненню та підтримці стабільного сталого світу.

У межах Асамблеї в Найробі в період з 8 по 10 грудня 1975 р. відбулося засідання Політичного консультативного комітету ВРЦ (англ. Policy Reference Committee), на якому

³ David M. Patton. *Breaking Barriers*, Nairobi, 1975: The Official Report of the Fifth Assembly of the World Council of Churches, Nairobi, 23 November – 10 December, 1975: SPCK. London: WM. B. Eerdmans, Grand Rapids, 1976. P. 5.

⁴ Ibid. P. 6–7.

⁵ Ibid. 1976. P. 213–215.

⁶ Bruce J. Nicholls. Nairobi 1975: a crisis of faith for the WCC. *Themelios*. URL: <https://www.thegospelcoalition.org/themelios/article/nairobi-1975-a-crisis-of-faith-for-the-wcc/>.

представники церков християнського світу обговорили актуальні питання світопорядку, за результатами було прийняту низку підсумкових актів⁷.

Так, наприклад, Всесвітня рада церков прийняла резолюцію по Близькому Сходу⁸. Це рішення гармонійно вписувалося в історичний контекст. Цей регіон, багатий на нафту, відзначався такими особливостями, як геополітично значущі території, складні етнічні та релігійні протиріччя. На початку 1970-х рр. загострилося протистояння між двома супердержавами епохи «холодної війни» – СРСР і США.

У тексті резолюції ВРЦ висловила стурбованість ескалацією військової напруженості на Близькому Сході, закликала передові країни світу згорнути постачання зброї до регіону, по суті, звинувативши тим самим Радянський Союз та Сполучені Штати у стимулюванні та посиленні регіональних воєн.

З ізраїльсько-палестинського питання: Всесвітня рада церков закликала Ізраїль залишити окуповані ним під час Шестиденної війни 1967 р. єгипетські та йорданські території, а саме: Східний Єрусалим, західний берег річки Йордан, Сектор Газа та частину Синайського півострова⁹. Країни, що були охоплені конфліктом, мали гарантувати взаємну безпеку, недоторканність кордонів, суверенітет і територіальну цілісність¹⁰.

Крім того, ВРЦ підтримала право палестинського народу на самовизначення та створення незалежної держави. Визнаючи Другу Синайську угоду¹¹, організація закликала переглянути умови договору на користь інтересів Палестини на скликанні для цього Женевській мирній конференції. У контексті врегулювання напруженої ситуації в регіоні особливе місце відводилося церквам різних християнських конфесій. Вони повинні були об'єднати зусилля для сприяння «природній довірі між сторонами та розвивати відповідальну участь у мирному врегулюванні з боку своїх членів та урядів своїх країн», тобто церкви мали лобювати імплементацію тез резолюції ВРЦ урядами власних країн¹².

Делегація РПЦ (МП) відіграла важливу роль у прийнятті подібних рішень: у контексті ізраїльсько-палестинського питання саме СРСР активно підтримував Організацію визволення Палестини (ОВП)¹³, тож риторика велася представниками Московської патріархії¹⁴. Примітно, що ВРЦ відмовилася визнати ОВП терористичною організацією, як то го бажали представники протестантських церков США.

Комітет прийняв окрему постанову, відому як «Звіт про Єрусалим»¹⁵, в основу якої було покладено послання Константинопольського патріарха Димитрія до Генерального секретаря ВРЦ Філіпа Олфорда Поттера. Єрусалим – центр світових релігій, багатівкове місце поклоніння християн, іудеїв та мусульман. У зв'язку з цим, усі конфесії повинні співпрацювати між собою в ім'я збереження святині. ВРЦ закликала Ізраїль за підтримки спостерігачів з інших країн спільними зусиллями розробити законодавство, яке б регулювало статус-кво святих місць, на кшталт Паризького мирного договору 1856 р.¹⁶ та Берлінського трактату 1878 р.¹⁷ Християнські святині мають бути під охороною та захистом національних властей та міжнародної спільноти, при цьому жодна християнська церква одноосібно не повинна володіти правом власності на об'єкти поклоніння, всі храми є рівнодоступними для всіх¹⁸.

При цьому, визнаючи складність та емоційну значимість питань, пов'язаних із майбутнім статусом Єрусалима, Асамблея висловила позицію, що такий статус має визначатися в загальному контексті врегулювання близькосхідного конфлікту.

Окреме місце в політичних дискусіях Найробійської асамблеї ВРЦ займали питання, пов'язані з проблемами Африканського континенту.

⁷ David M. Patton. *Breaking Barriers*, Nairobi, 1975... P. 24–27.

⁸ Ibid. P. 162–163.

⁹ Michael B. Oren. *Six Days of War: June 1967 and the Making of the Modern Middle East*. Oxford: Oxford university press, 2002. P. 186.

¹⁰ David M. Patton. *Breaking Barriers*, Nairobi, 1975... P. 162–163.

¹¹ Medzini M. Israel. Ministry of Foreign Affairs. «Sinai II Accords». *Israel's Foreign Relations: selected documents, 1974–1977*. Jerusalem: Ahva Press, 1982. Vol. 3. P. 281–286.

¹² David M. Patton. *Breaking Barriers*, Nairobi, 1975... P. 162–163.

¹³ Організація визволення Палестини (ОВП) – арабська організація, що була створена Лігою арабських держав у 1964 р. з метою побудови незалежної держави Палестина та підриву держави Ізраїль. Складається з декількох угруповань, основним з яких є «аль Фатах», довгий час очолюваний Ясіром Арафатом. У західній історіографії створення та діяльність (фінансування, рекрутування та підготовка кадрів тощо) цієї організації тісно пов'язують з КДБ. Наведена теорія ґрунтується на архівних документах, які стали відомі широкому загалу після розпаду СРСР.

¹⁴ Прохоров Д.П. «Спецслужбы Израиля». Кто и как финансирует палестинских экстремистов. Санкт-Петербург–Москва: Изд. дом «Нева», ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2002. С. 375–382.

¹⁵ David M. Patton. *Breaking Barriers*, Nairobi, 1975... P. 164–165.

¹⁶ Кульчицкий С.В. *Энциклопедия истории Украины. Паризький мирний договір 1856*. Київ, 2011. Т. 8. С. 66.

¹⁷ Ф. Мартенс. Берлинский трактат. 1 (13) июля 1878 г. *Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами*. 1888. Т. VIII. С. 639–675.

¹⁸ David M. Patton. *Breaking Barriers*, Nairobi, 1975... P. 164–165.

Зокрема, було приділено увагу складній внутрішньополітичній ситуації в Анголі. Перш ніж розповісти про позицію ВРЦ з цього питання, вважаємо за необхідне зробити невеликий історичний екскурс.

На поч. 1970-х рр. Ангола була колонією Португалії. На тлі розколу внутрішньополітичних структур метрополії, націоналістичні рухи, такі, як МПЛА¹⁹, ФНЛА²⁰ та УНІТА,²¹ почали боротися за контроль над країною.

У цей період країна стала ареною протистояння впливових держав епохи «холодної війни», конкуруючі політичні угруповання отримували фінансову, мілітарну та ідеологічну підтримку від різних провідних акторів світопорядку, тим самим перетворившись на полігон протистоянь. Радянський Союз зробив ставку на МПЛА, вважаючи його соціалістичним та близьким ідеологічним партнером, активно надавав військову допомогу, а також брав участь у консультаціях і навчанні керівних політичних та військових кадрів. США, у свою чергу, віддавали пріоритет у підтримці груп ФНЛА та УНІТА, позиціонували їх як антикомуністичні сили та прагнули внаслідок співробітництва запобігти поширенню радянського впливу в регіоні. Незважаючи на те, що Ангола згідно з умовами Алворської угоди²² у 1975 р. здобула повну незалежність від Португалії, політична боротьба всередині країни не припинилася.

Резолюція ВРЦ з Ангольського питання виразила занепокоєння щодо використання внутрішньополітичної ситуації зовнішніми силами, які підтримували національні рухи з метою популяризації власних ідеолого-політичних наративів. Була розкритикована політика влади Португалії, яка «кинула народ Анголи на свавілья долі», поставивши на чолі країни нестабільний перехідний уряд. ВРЦ висловила побоювання, що конфлікт усередині країни може перерости у війну глобальних масштабів та охопити значні території Африканського континенту²³.

Тут важливо зауважити, що Південно-Африканська Республіка (ПАР), побоюючись посилення лівих і комуністичних сил у сусідній Анголі та позиціонування їх як потенційну загрозу для власних територій та політичних інтересів, вирішила підтримати рух ФНЛА та УНІТА у їх протистоянні з МПЛА.

Також було засуджено двоїстість політики європейських держав, яка полягала, з одного боку, у підтримці та потуранні «колоніальному португальському режиму та його репресивній політиці щодо ангольського народу», а з іншого – у провокуванні громадянської війни та штучному перешкоджанні «прагненням народу до мирного врегулювання питання». ВРЦ закликала міжнародне співтовариство (зокрема ООН та ОАЄ²⁴) не допустити розгортання військових іноземних інтервенцій на території країни²⁵.

Слід зазначити, що 11 листопада 1975 р. була проголошена незалежність Анголи, а буквально за день до цього Генеральний секретар ВРЦ Філіп Олфорд Поттер заявив, що закликав до негайного припинення громадянської війни в країні²⁶.

Отже, ВРЦ рішуче засудила «холодну війну» та біполярну модель світопорядку як деструктивний елемент у системі міжнародних відносин. Справедливо критикувала СРСР і США за використання територій третіх країн для розгортання протистояння один з одним за «сфери впливу».

Між іншим, Всесвітня рада церков продемонструвала прихильність до прорадянських позицій на міжнародній арені. Делегації РПЦ (МП), а також православних церков з країн «соціалістичного табору» вдалося продавати вигідні наративи та відобразити їх у відповідній резолюції щодо Анголи. Засуджувалися дії організацій, які отримували підтримку

¹⁹ Народний рух за визволення Анголи (порт. Movimento Popular de Libertação de Angola) – це національно-визвольний рух, що проявляв зацікавленість в прокомуністичних ідеях, боровся за незалежність Анголи від португальського володарювання, користувалася підтримкою з боку влади СРСР. За результатами війни за незалежність здобув перемогу. Перший президент Агоштіньо Нету був лідером саме цієї організації.

²⁰ Національний фронт за визволення Анголи (порт. Frente Nacional de Libertação de Angola) – це військово-політична організація, політична партія трайбалістського характеру, орієнтувалася на консервативні сили США та країн Західної Європи.

²¹ Національний союз за повну незалежність Анголи (порт. União Nacional para a Independência Total de Angola) – це повстанська маойстська націоналістична організація, пізніше політична партія, боролася за незалежність Анголи, відома активною антикомуністичною позицією.

²² Text of the Alvor Agreement between Portugal and the Angolan Liberation Movements. URL: <https://m.bigenc.ru/vault/fbd67d60a751cec1c77867703afdb2dd.pdf>.

²³ David M. Patton. *Breaking Barriers*, Nairobi, 1975... P. 166–167.

²⁴ Організація африканської єдності (ОАЄ) – організація африканських країн. 2002 р. перейменована в Африканський союз. Створена на основі Хартії африканської єдності у 1963 р. з метою зміцнення єдності та солідарності африканських держав, захисту їх суверенітету, територіальної цілісності та незалежності та заохочення міжнародного співробітництва.

²⁵ David M. Patton. *Breaking Barriers*, Nairobi, 1975... P. 166–167.

²⁶ Ibid. P. 165–166.

від уряду США (ФНЛА та УНІТА відповідно). ВРЦ укотре під час Асамблеї в Найробі продемонструвала свою позицію в контексті «холодної війни».

Досить показовою в цьому контексті є резолюція Всесвітньої ради церков щодо «ядерної співпраці з Південною Африкою». Документ цікавий тим, що організація засудила діяльність американських і європейських компаній, які брали участь у фінансуванні та будівництві атомних електростанцій у ПАР у 1970-х рр., а саме: «Дженерал Електрик» (англ. «General Electric»), «Сіменс» (англ. «Siemens») і «АЕГ» (англ. «AEG»), «Браун, Бовері енд Сі» (нім. «Brown, Boveri & Cie»), «Вестингауз електрик» (англ. «Westinghouse Electric Corporation») тощо. У промовах звучали притаманні риториці прорадянської пропаганди слова: «колоніалізм», «фінансовий апартеїд», щодо привнесення нових прогресивних технологій до країни – «позбавлення громадян можливості чи права на особисту, соціальну та політичну свободу»²⁷ тощо.

ВРЦ висловлювала побоювання, що розробки в галузі атомної енергетики неодмінно сприяють створенню ядерної зброї в ПАР. При цьому заявлялося, що подібні дії можуть призвести до агресивної політики щодо сусідніх країн: Анголи, Зімбабве та Намібії. Організація закликала транснаціональні корпорації переглянути свої проекти та згорнути подібні програми щодо ПАР²⁸.

Важливо зауважити, що двоїстість риторики ВРЦ пояснює той факт, що Радянський Союз у 1970-ті рр. також активно допомагав країнам на Африканському континенті розвивати атомну галузь енергетики, проте резолюцій та/або інших засуджуючих актів з цього питання на їхню адресу видано не було.

1975 р. залишив слід у світовій історії низкою військових конфліктів і політичних потрясінь у всьому світі, зокрема в азіатсько-африканському регіоні. Унаслідок тривалої боротьби між напрямками національно-визвольного руху всередині країни 28 листопада 1975 р. було проголошено декларацію про незалежність Східного Тимору²⁹. Цей акт завершив період португальського панування на цих землях. Проте відсутністю внутрішньополітичної єдності негайно скористалися інші країни.

Так, ФРЕТИЛІН³⁰ (соціалістична партія) виступала за незалежність Східного Тимору, тоді як АПОДЕТІ³¹ та УДТ³² схилилися до ідеї приєднання до Індонезії. 29 листопада 1975 р. проіндонезійські сили підписали Декларацію Балібо³³ (передувала їй Петиція Батугате). У її тексті було висвітлено прохання «захистити індонезійську націю від терору фашистів ФРЕТИЛІН»³⁴.

У відповідь 7 грудня того ж року збройні сили Індонезії провели операцію з окупації території Східного Тимору. Позиції країн-учасниць «холодної війни» з цього питання очікувано розділилися³⁵.

Геополітично, СРСР підтримував незалежність Східного Тимору, засуджуючи індонезійську агресію, тоді як США залишалися обережними у критиці окупації, прагнучи підтримувати відносини з Індонезією – стратегічно вигідною країною з погляду боротьби за сфери впливу в регіоні Океанія під час «холодної війни»³⁶.

Генеральна Асамблея ВРЦ в Найробі, під час засідання якої всі вищезгадані події, власне кажучи, і відбулися, не змогли залишити це поза порядком денним: у результаті було прийнято резолюцію щодо ситуації у Східному Тиморі.

Всесвітня рада церков висловила глибоке занепокоєння погіршенням ситуації в регіоні, зробивши акцент на тезі про те, що кожен народ має рівноцінне право на самовизначення та створення незалежної держави. Асамблея визнала правомірність Римської угоди 1975 р.³⁷, за якою Португалія зобов'язалася провести демократичний процес самовизна-

²⁷ David M. Patton. *Breaking Barriers*, Nairobi, 1975... P. 167–168.

²⁸ Bruce J. Nicholls. *Nairobi 1975: a crisis of faith...*

²⁹ Carey P., Bentley C. *East Timor at the Crossroads: The Forging of a Nation*. Honolulu, HI: University of Hawaii Press, 1995. P. 3, 33.

³⁰ Революційний фронт за незалежність Східного Тимору (порт. Frente Revolucionária de Timor-Leste Independente) – східнотиморська соціалістична (марксистсько-ленінська) політична організація.

³¹ Тиморська народна демократична асоціація (порт. Associação Popular Democrática Timorense) – східнотиморська права політична партія, що виступала за приєднання Східного Тимору до Індонезії, підтримувала окупаційний режим.

³² Тиморський демократичний союз (порт. União Democrática Timorense, UDT) – східнотиморська консервативна партія, найстаріша у країні. Брала активну участь у політичній боротьбі 1974–1975 рр., підтримувала індонезійську окупацію.

³³ Por António Sampaio A polémica declaração de Balibó, assinada em Bali, de apoio à integração. SAPO. URL: http://24.sapo.pt/noticias/internacional/artigo/a-polemica-declaracao-de-balibo-assinada-em-bali-de-apoio-a-integracao_20009070.html.

³⁴ Jardine M. *East Timor: Genocide in Paradise*. Cambridge, MA: Odonian Press, 1995. P. 6, 10.

³⁵ David M. Patton. *Breaking Barriers*, Nairobi, 1975... P. 175–176.

³⁶ Хазанов А.М. Восточный Тимор: долгий путь к независимости. *История и современность*. 2012. № 2 / *КиберЛенинка*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vostochnyy-timor-dolgiy-put-k-nezavisimosti>.

³⁷ David M. Patton. *Breaking Barriers*, Nairobi, 1975... P. 176–177.

чення для народу Східного Тимору. Це дозволило Східному Тимору мати шанс обрати свій власний статус – залишатися частиною Португалії, стати незалежною країною чи приєднатися до Індонезії³⁸.

БРЦ вчинила обережно, навіть у певному сенсі зручно одночасно для всіх учасників «холодної війни»: засуджено було не анексію, а спосіб підпорядкування з використанням збройних сил, політичні сили закликалися до мирної та законної передачі влади. Тобто резолюція пропонувала такий сценарій розвитку подій: індонезійські війська повинні негайно покинути територію Східного Тимору, але після чого буде організовано загальнонаціональний референдум, якщо за його результатами народ підтримає ідею щодо входження до складу Індонезії, то війська вже на законних підставах можуть повернутися (але вже не в статусі окупаційної армії, а як правоохоронні органи).

Представники РПЦ (МП) підкреслювали, що ядерна зброя становить загрозу для всього людства, і закликали до консолідації міжнародних зусиль щодо її обмеження та скорочення³⁹.

Більшість церков християнського світу були солідарні з цих питань із позицією Московської патріархії: зокрема, тотожну думку озвучили представники делегацій Африканської методистської єпископальної церкви, Єпископальної церкви США, протестантських церков Гани тощо.

Однак були й такі учасники V Асамблеї БРЦ, які висловлювали протилежну позицію з питань миру та роззброєння. Так, наприклад, спостерігачі від католицької церкви визнавали важливість стратегічного шляху досягнення та підтримки концепції «миру в усьому світі» та тенденцій щодо скорочення чисельності озброєнь, проте, між іншим, підкреслювали важливість збереження країнами необхідної оборони в інтересах захисту власних громадян.

Схожу позицію зайняли представники Грецької православної церкви, тому представник цієї делегації висловився таким чином: «ми підтримуємо необхідність збереження національної безпеки і не можемо прийняти повної відмови від ядерної зброї в цей час»⁴⁰.

Хоча й учасники Асамблеї від різних церков представляли часом полярні погляди на питання, що розглядалися, проте, незважаючи на це, прямих конфронтацій вдавалося уникнути, зберігаючи баланс у дискусіях і вести діалог до пошуку конструктивних рішень.

Церкви також обговорювали проблеми, пов'язані з впливом військових конфліктів на громадянське суспільство, актуальні проблемами біженців і гуманітарної допомоги постраждалим внаслідок воєн, геноцидів, пандемій, катаклізмів тощо.

Проблемні питання глобального масштабу, які порушувалися на засіданні Асамблеї БРЦ у Найробі, зокрема аспекти, пов'язані з темами миру та роззброєння, були актуальними та повністю вписувалися до міжнародного порядку денного. Трансльовані тези про мілітаристські обмеження аж ніяк не були популістичними, а з послідовною регулярністю підкріплювалися реальними діями.

Так, наприклад, у період з 1961 по 1975 рр. між країнами-учасницями протиборчих таборів епохи «холодної війни» було укладено цілу серію договорів та угод з питань роззброєння.

У 1963 р. СРСР, США та Великобританія підписали Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою (також відомий як Московська угода)⁴¹.

Нині кількість країн-підписантів збільшилася до 131 держави, серед них є й Україна (підписала договір у 1996 р., ратифікувала лише у 2001)⁴².

Метою цього договору було проголошено «швидше досягнення угоди про повне роззброєння під суворим контролем Організації Об'єднаних Націй, яке поклато б край гонці озброєнь...»⁴³.

Варто зазначити, що у 1996 р. договір було розширено до статусу всеосяжної заборони ядерних випробувань⁴⁴.

³⁸ Хазанов А.М. Восточный Тимор: долгий путь к независимости...

³⁹ David M. Patton. Breaking Barriers, Nairobi, 1975... P. 180.

⁴⁰ Ibid. P. 67–68.

⁴¹ Договор о запрещении испытаний ядерного оружия в атмосфере, космическом пространстве и под водой. ООН. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/nuclear_seabed.pdf.

⁴² Status of signature and ratification. Official website The Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty Organization (CTBTO). URL: <https://www.ctbto.org/our-mission/states-signatories>.

⁴³ Договор о запрещении испытаний ядерного оружия...

⁴⁴ The Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty. Official website The Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty Organization (CTBTO). URL: <https://www.ctbto.org/our-mission/the-treaty>.

Якщо говорити про підсумки підписання, то, незважаючи на чинні заборони, домовленості порушувалися неодноразово. Мілітарні наукові дослідження, як і тестування робочих зразків на практиці, фактично було переведено на вищий рівень секретності. Ось лише кілька прикладів у СРСР за період з 1963 по 1975 рр., які мають офіційне документальне підтвердження: так, підземні вибухи проводилися на полігоні Нова Земля⁴⁵, численні подібні випадки траплялися також на полігоні Семіпалатинськ (нині Казахстан)⁴⁶.

США, у свою чергу, у період з 1965 по 1963 рр. провели операцію «Плаушер» (англ. «Operation Plowshare»), метою якої було дослідження можливостей використання ядерного вибуху, згідно з офіційними даними, у мирних цілях, таких, як: будівництво каналів, прокладання шляхів сполучення, створення підземних сховищ та інших інженерних проєктів⁴⁷.

Між СРСР та США у 1972 р. було укладено двосторонній договір про обмеження стратегічних озброєнь (ОСВ-1), згідно з його умовами кількість стратегічних стаціонарних міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) наземного базування на озброєнні обох країн мало бути зафіксованим на існуючому рівні станом на 1 липня 1972 р. Крім того, країни зобов'язувалися не консервувати пускові установки МБР. Тобто, якщо якась зі сторін хотіла модернізувати арсенал, то це можна було зробити лише за умови ліквідації відповідної кількості застарілих зразків. Обмеження стосувалися також чисельності балістичних ракет підводних човнів (БРПЛ): їх ліміт був зафіксований на момент підписання угоди. Крім того, укотре країни взаємно визнавали суверенітет і територіальну цілісність; погоджувалися з принципом невтручання та зобов'язувалися сприяти зміцненню економічних, наукових та культурних зв'язків⁴⁸.

Слідкувати за дотриманням умов угоди мали цільові моніторингові організації всередині обох країн. Так, наприклад, у США цим питанням займалося Агентство з контролю над озброєнням та роззброєнням (Arms Control and Disarmament Agency)⁴⁹.

Міжнародні домовленості були важливими кроками на шляху до фактичної повної реалізації концепту ідеї взаємної демілітаризації. Імплементация та подальша реалізація їхніх умов призвела до зниження кількості ядерних випробувань та встановлення контролю за стратегічними озброєннями, що сприяло пом'якшенню напруженості та покращенню відносин між США та СРСР, ознаменувавши собою становлення епохи розрядки на полях «холодної війни».

За підсумками роботи V Асамблеї Всесвітньої ради церков у Найробі було прийнято резолюцію з питань роззброєння. У тексті документа наводяться дані зі звіту Стокгольмського міжнародного інституту дослідження проблем миру (англ. Stockholm International Peace Research Institute). У 1974 р. сумарно військовий бюджет світу становив понад 220 млрд. доларів США, причому з цієї кількості на мілітарні витрати країн НАТО та Варшавського договору припадало 82% загальної кількості фінансів⁵⁰.

У контексті критики нарощування ядерного арсеналу представники ВРЦ справедливо вказували на те, що розробки тактичного ядерного озброєння призводять до стирання кордонів між традиційною та ядерною війною, отже, неухильне зростання потенційної небезпеки та напруженості в цьому напрямку розглядалося як стимул сісти за стіл переговорів зі скорочення кількості цього виду озброєнь.

Ескаляція «холодної війни» призвела до гіперболізації політики взаємного стримування (боротьба за світову гегемонію, як ідея, засуджувалася всіма християнськими конфесіями).

Християнські лідери підкреслювали, що гонка озброєнь між державами-гігантами в контексті «холодної війни» призводить до потрапляння як надлишків старих зразків зброї, так і перспективно нових для їх випробувань на практиці на території нестабільних бідних країн Індокитаю, Близького Сходу та Африки. Реальну загрозу світу представляють не країни Європи та Америки, а саме такі зони споконвічних міжнаціональних конфліктів.

Резолюція засуджувала нарощування військових баз у «країнах третього світу» у контексті біполярного світопорядку епохи «холодної війни», закликала СРСР і США до скорочення військового представництва за межами власних територій. При цьому особливе

⁴⁵ Кудрявцев Г.Г. Ядерный полигон на Новой земле. *Морской сборник*. 1991. № 9. С. 6–11.

⁴⁶ Испытания ядерных боеприпасов на Семипалатинском полигоне. *Отечественная история*. 1975. № 1. С. 44–49.

⁴⁷ Sovacul B. *Contesting the Future of Nuclear Power: A Critical Global Assessment of Atomic Energy*. Singapore: World Scientific, 2011. P. 171–172.

⁴⁸ Interim agreement between The United States of America and The Union of Soviet Socialist Republics on certain measures with respect to the limitation of strategic offensive arms (SALT I) / *NTI*. URL: <http://cns.miis.edu/inventory/pdfs/aptsaltI.pdf>.

⁴⁹ Arms Control and Disarmament Act of 1961. *U.S. Government Publishing Office (GPO)*. URL: <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/STATUTE-75/pdf/STATUTE-75-Pg631.pdf>.

⁵⁰ David M. Patton. *Breaking Barriers*, Nairobi, 1975... P. 180.

місце було приділено базам у Індійському океані – раніше тривалий час нейтральному і спокійному регіоні⁵¹.

ВРЦ дорікала ООН у неефективній роботі. Так, заявлялося, що єдиним практично функціонуючим досягненням цієї організації в період з 1945 по 1975 рр. в галузі роззброєння була відмова країн від використання та ліквідація наявних стратегічних запасів бактеріологічної зброї. Інтерес до роззброєння де-факто змінився концентрацією уваги навколо поняття контролю за озброєннями, тобто контролю над «прогресом заради вбивств»⁵².

На підставі всього вищесказаного ВРЦ зверталася до церков усіх християнських конфесій та деномінацій із закликом до перманентної боротьби на інформаційному фронті в ім'я кінцевої мети – повної відмови як від летального, так і від захисного озброєння у всьому світі, закликала пропагувати ідеї переговорів як єдину дієву платформу для вирішення міждержавних протиріч.

Передбачалося проведення регулярних консультацій ЦК ВРЦ, які повинні вивчати та порівнювати наявний матеріал про фактори, що викликають нинішню гонку озброєнь, а також про технологічні, економічні, екологічні та військові наслідки. Зрештою, консультації мали бути спрямовані на вироблення стратегії на національному та міжнародному рівнях для запобігання подальшому збільшенню військових витрат.

ВРЦ рекомендувала додати до стратегії такі функціональні заходи: розробка тематичних антимілітарних освітніх програм для навчальних закладів; ініціювання суспільних дискусій з цього питання; вивчення питань війни та миру в теологічній перспективі; розслідування випадків причетності церков до виробництва та торгівлі зброєю; сприяння професійній перепідготовці та повторному працевлаштуванню тих, хто заробляє собі на життя виробництвом озброєнь⁵³.

Окрім іншого, Асамблея ВРЦ закликала до скликання Всесвітньої конференції з роззброєння під егідою ООН. Резолюцією було проголошено, що боротьба за загальну демілітаризацію є генеральною стратегічною метою практичної діяльності ВРЦ.

За підсумками роботи Асамблеї було розроблено резолюцію, присвячену Гельсінським угодам. У ході її обговорення одним із делегатів Швейцарської федерації протестантських церков було запропоновано висловити ноту стурбованості обмеженнями релігійних свобод, які діяли в СРСР⁵⁴, закликати радянський уряд дотримуватися сьомого принципу Гельсінських угод⁵⁵.

Тим самим Асамблея ВРЦ відреагувала на звернення від радянських дисидентів священника Гліба Якуніна та Льва Регельсона про дійсний стан речей у РПЦ (МП), гоніння та утиски людей за їхні релігійні переконання (було наведено конкретні приклади протиправних дій з боку влади). У тексті звернення описувалися основні моменти та тенденції антирелігійної політики радянської влади, починаючи з часів громадянської війни, підкреслювалося особливе ставлення до православ'я, акцентування на ньому в порівнянні з іншими віросповіданнями: католиками, мусульманами тощо. Радянські дисиденти висловлювали докір ВРЦ у зв'язку з тим, що хоча вона неодноразово виступала на захист арештованих, але цього було безрезультатно, а дії нападного характеру з боку радянської влади щодо православних віруючих замовчувалися⁵⁶.

Навколо цієї ініціативи спалахнула дискусія, позиції представників різних церков розділилися.

Так, делегація РПЦ (МП) виступила проти затвердження такої поправки. За підсумками голосування пропозиція була відхилена (негативний голос віддали 39% присутніх, для позитивного результату потрібно було $\frac{2}{3}$ голосів)⁵⁷.

У відповідь на такий результат парировали делегати англіканської церкви Канади, запропонувавши власну редакцію: «ВСЦ стурбована обмеженням свободи віросповідання у багатьох частинах світу, включаючи СРСР...» (закликали виконувати сьомий принцип усіма країнами світу без винятку)⁵⁸.

РПЦ (МП) і церкви країн «соціалістичного табору» знову ветували це питання, викликавши невдоволення з боку дисидентських російських емігрантських кіл і православних

⁵¹ David M. Patton. *Breaking Barriers*, Nairobi, 1975... P. 180–181.

⁵² Ibid.

⁵³ Ibid. P. 182.

⁵⁴ Council of Churches Is at Odds Over Activism at Kenya Parley. *The New York Times*. 1975. № 26. P. 58.

⁵⁵ Принцип VII. Уважение прав человека и основных свобод, включая свободу мысли, совести, религии и убеждений. (Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе. Заключительный акт. OSCE. URL: https://www.osce.org/files/t/documents/0/c/39505_1.pdf.

⁵⁶ Якунин Г., Регельсон Л. Обращение к делегатам V Ассамблеи Всемирного Совета Церквей. *Вестник русского христианского движения*. Париж. № 2–3–4 (116). 1975. С. 220–231.

⁵⁷ David M. Patton. *Breaking Barriers*, Nairobi, 1975... P. 169.

⁵⁸ Ibid.

церков країн Західної Європи та Північної Америки. Примітним є той факт, що делегати європейських християнських церков на цьому не зупинилися: надійшла пропозиція повернутися до розгляду питання віросповідання на засіданні Центрального комітету ВРЦ у 1976 р. РПЦ (МП) знову виступила проти, нота протесту і цього разу була задоволена⁵⁹.

У результаті, у ході дискусії консенсусу було досягнуто, поправки, що засуджували гоніння, були прийняті у пом'якшеній редакції⁶⁰. При цьому делегація РПЦ (МП) утрималася від голосування, професор Віталій Боровий пояснив причину такого рішення «атмосферою поспіху, знервованості, зайвих емоцій»⁶¹.

У результаті багатостраждальна резолюція ВРЦ щодо оцінки Гельсінських угод була ухвалена. У тексті документа зазначено роль екуменічних організацій у прийнятті доленосного міжнародного договору. ВРЦ закликала уряди країн-підписантів ратифікувати на державному рівні Гельсінські угоди, церквам та міжнародним організаціям активно стежити за їх практичним виконанням⁶².

Крім того, наголошувалося на важливості «проекту конвенції про європейську систему мирного вирішення суперечок», її доопрацюванні та суворому дотриманні.

У церквах та ВРЦ, зокрема, простежувалася особлива місія – контроль за дотриманням прав людини, психологічна підтримка та виховна функція (виросчувати з дитинства дотримання та повагу до загальнолюдських принципів, прав ООН як базису «здорового високорозвиненого суспільства»). Релігійні організації розглядалися як фундатори транскордонних контактів та свого роду гуманітарні канали та хаби, а віра в Бога – як об'єднувальний міжцивілізаційний компонент⁶³. У межах ВРЦ такі функції передусім покладено на «Комісію церков з міжнародних справ» (CCIA)⁶⁴. У межах міжцерковної співпраці правозахисні функції також виконує незалежна організація – «Конференція європейських церков» (CEC)⁶⁵.

У тексті резолюції йшлося про те, що ВРЦ, спільно з СЕС, висловили своє бажання взяти участь у Белградській нараді безпеки та співробітництва в Європі (НБСЕ)⁶⁶ 1977 р., метою якої було підбиття перших підсумків імплементації Гельсінських угод країнами-підписантами та попереднього аудиту та оцінки дотримання. Сьоме положення стосується питання релігії, тому ВРЦ як компетентний міжнародний орган зобов'язалася обговорити та сформулювати ноти урядам країн-підписантів, які б роз'яснили, як їх правильніше реалізувати на практиці та ефективніше використовувати. Незважаючи на протести РПЦ (МП), Асамблея ВРЦ уперше за довгий час зафіксувала в офіційному документі засудження порушень свободи віросповідання в СРСР (проте з двома копиями та суперечливою позначкою «передбачувані»).

Актуальною у світовому порядку денному перманентно незмінно залишається проблема імплементації та практичної реалізації принципів Загальної декларації прав людини. Зі стабільною періодичністю постійно на міжнародному рівні порушуються питання прав і свобод людей у різних країнах світу.

На порядку денному V Асамблеї Всесвітньої ради церков обговорювалося питання щодо стану речей з цього питання у країнах Латинської Америки. За підсумками дискусії було прийнято тематичну резолюцію.

ВРЦ висловила ноту протесту практиці систематичного порушення прав людини, політичному свавілля на Південноамериканському континенті. У тексті документа наводяться конкретні приклади варіацій таких протиправних дій з боку влади: довільне та часом необґрунтоване затримання осіб без належних ордерів компетентних судових органів; позбавлення волі без дотримання процедури належного судового розгляду; застосування до підслідних методів фізичного насильства та тортур; практика заручництва, переслідуван-

⁵⁹ David M. Patton. *Breaking Barriers*, Nairobi, 1975... P. 170–171.

⁶⁰ Council of Churches Is at Odds Over Activism at Kenya Parley... P. 58.

⁶¹ David M. Patton. *Breaking Barriers*, Nairobi, 1975... P. 171.

⁶² Ibid. P. 172.

⁶³ Ibid. P. 173–174.

⁶⁴ Комісія церков з міжнародних справ (англ. Commission of the Churches on International Affairs (CCIA)) була заснована Всесвітньою радою церков і функціонує як її відділ або комітет з міжнародних справ. Її місія полягає в аналізі та розробці позицій з міжнародних питань і представленні їх від імені ВРЦ, а також координації діалогу між церквами та міжнародними організаціями.

⁶⁵ Конференція європейських Церков (Conference of European Churches (CEC)) – це міжнародна організація (незалежна від ВРЦ), заснована в 1959 р., об'єднує різні християнські церкви та організації в Європі. СЕС є форумом для діалогу, співпраці та обміну думками між християнськими церквами різних традицій та деномінацій, вона прагне зміцнити єдність християнства в Європі та сприяти миру, справедливості та солідарності в регіоні.

⁶⁶ «Нарада безпеки та співробітництва в Європі» (НБСЕ) була міжурядовою організацією, заснованою в 1975 р. в результаті Гельсінської наради, з метою покращення відносин між країнами Східної та Західної Європи під час холодної війни.

ня чи залякування родичів людей, узятих під варту або звинувачених у правопорушеннях тощо⁶⁷.

ВРЦ закликала європейські країни прийняти латиноамериканських біженців, надати всім охочим надійний політичний притулок. Організація на те мала й особисті мотиви: низку протестантських місіонерів, а також кількох представників робочих органів ВРЦ, а саме Комітету миру було затримано в Аргентині та Чилі. Причиною затримання було розголошення на міжнародній арені випадків порушення прав людини в цих країнах. Делегація РПЦ (МП) зайняла рішучу позицію, активно підтримуючи положення резолюції⁶⁸.

Зазначимо, що в обох країнах діяли диктаторські режими: в Аргентині правила військова хунта на чолі з генералом Хорхе Відела, а в Чилі – тривала епоха президентства Аугусто Піночета. У контексті подій «холодної війни» згадані режими перебували у дружніх відносинах із США.

У цій ситуації ВРЦ абсолютною більшістю голосів делегатів християнських церков прийняла виважене та обґрунтоване рішення, резолюція відображала чітку позицію щодо прав і свобод в латиноамериканському регіоні.

Отже, V Асамблея Всесвітньої ради церков у Найробі була знаковою, певною мірою маркерною подією міжнародного масштабу. На ній обговорювалися не лише питання загальноцерковного характеру. Вона продемонструвала всьому світові погляд на глобальні політичні питання крізь призму християнських конфесій та деномінацій із різних куточків планети. Резолюції засудили «холодну війну» як деструктивний елемент у чинній системі світопорядку, критикували дії СРСР і США за використання третіх країн для розгортання театру протистояння. Християнські конфесії, різні за догмами та ідеями, виступили єдиним монолітним актором на міжнародній арені.

Тим часом Найробіська асамблея наочно надала приклад ефективності використання церкви як інструмента для лобювання зовнішньополітичних цілей та доктрин різних ідеологічних режимів. Порядок денний, резолюції, розпорядження та інші нормативні документи Асамблеї дають зрозуміти, що «холодна війна» охоплювала всі сфери життя, суперництво блоків було розгорнуто практично на кожному клаптику земної кори і в кожному з напрямків економіки та культури.

У цій ситуації ВРЦ показала себе з полярних позицій: з одного боку, як антимілітаристська, неупереджена, мирна, правозахисна організація, з іншого – у її резолюціях та рішеннях простежується вплив країн «соціалістичного табору»: замовчування утисків прав і свобод в СРСР, критика здебільшого антикомуністичних режимів.

У свою чергу, РПЦ (МП) станом на той час, хоча й виглядала політично заангажованою, залежною та керованою структурою, але й була міцним авторитетним міжнародним актором. У підсумкових резолюціях Найробіської Асамблеї ВРЦ простежується ознаки ідеологічного впливу СРСР крізь діяльність делегатів РПЦ (МП), що брали участь у більшості робочих органів асамблеї.

За 60–70-ті рр. XX ст. РПЦ (МП) пройшла показовий шлях і довела ефективність стратегічних рішень та ставок, які на неї робило радянське керівництво, вплинула на хід компаній на релігійному театрі «холодної війни».

References

- Kulchytskyi, S.V. (2011). *Entsyklopediia istorii Ukrainy. Paryzkyi myrnyi dohovir 1856* [Encyclopaedia of the history of Ukraine. Paris peace agreement of 1856]. Kyiv, Ukraine.
Prokhorov, D.P. (2002). «Spetssluzhby Yzraylia». Kto y kak fynansyruet palestynskykh ekstremystov [«Special services of Israel». Who and how finances the Palestinian extremists].

Андрєєв Тимур Юрійович – аспірант кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (Майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна).

Andreiev Tymur – graduate student of the department of modern and latest history of V.N. Karazin Kharkiv national university (4 Svobody Sq., Kharkov, 61022, Ukraine).

E-mail: andreev.timofey.ru.1913@gmail.com

⁶⁷ Bruce J. Nicholls. Nairobi 1975: a crisis of faith...

⁶⁸ David M. Patton. Breaking Barriers, Nairobi, 1975... P. 178–179.

POLITICAL DISCUSSIONS OF THE «COLD WAR» ERA AT THE V ASSEMBLY OF THE WORLD COUNCIL OF CHURCHES IN NAIROBI (1975)

The purpose of the article is to analyze the topics, directions and nature of political discussions that took place between delegations of the V Assembly of the World Council of Churches in Nairobi; to reveal the problem of using international religious organizations as a platform for confrontation of the Cold War era; to determine the role of the Russian Orthodox Church (Moscow Patriarchate) in organizing and holding the Assembly, its position in the context of political discussions; to analyze the transmission of pro-Soviet narratives through international religious institutions.

Research methodology. The author studied the problem through the prism of traditional historical approaches (historical-thematic and historical-chronological), used general historical (historical-comparative, historical-typological, historical-systemic) and general scientific methods (analysis, synthesis). **Scientific novelty.** In the article the author for the first time in Ukrainian historiography proposes to look at current global issues of the 1970s from the perspective of global trends and narratives of the Cold War era through the prism of documents of Christian international organizations, namely the V Assembly of the WCC.

Conclusions: the V Assembly of the World Council of Churches in Nairobi (November 23 – December 5, 1975) was a landmark event of an international scale, demonstrating to the whole world a view of global political issues through the prism of Christian confessions and denominations. The resolutions condemned the «cold war», the acceleration of the pace of militarization in the global dimension, the violation of rights and freedoms, criticized actions of the USSR and the USA for using third countries to deploy the theater of confrontation. Christian denominations, different in dogmas and ideas, acted as a single monolithic actor in the international arena. Meanwhile, the Nairobi Assembly clearly provided an example of the effectiveness of using the church as a tool for lobbying foreign policy goals and doctrines of various ideological regimes. ROC showed itself from polar positions: on the one hand, as an anti-militaristic, impartial, peaceful, human rights organization, on the other hand, the influence of the countries of the «socialist camp» can be traced in its resolutions and decisions. In turn, the Russian Orthodox Church (MP) before 1975 looked not only as a fully politically engaged, dependent and controlled structure, but also as a strong and authoritative international actor. It went through a demonstrative path and proved the effectiveness of strategic decisions and bets placed on it by the Soviet leadership, which influenced the course of the «Cold War» in the religious sphere.

Key words: World Council of Churches, ecumenism, Russian Orthodox Church, Cold War, international relations, disarmament policy, peace, freedom of religion, rights and freedoms, Helsinki agreements, political discussions.

Дата подання: 20 серпня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 15 жовтня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Андреев, Т. Політичні дискусії епохи «холодної війни» на V Асамблеї Всесвітньої ради церков у Найробі (1975). *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 41–51. DOI: 10.58407/litopis.230506.

Цитування за стандартом APA

Andreiev, T. (2023). Politychni dyskusii epokhy «kholodnoi viiny» na V Asamblei Vsesvitnoi rady tserkov u Nairobi (1975) [Political discussions of the «Cold War» era at the V Assembly of the World Council of Churches in Nairobi (1975)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 41–51. DOI: 10.58407/litopis.230506.

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

СІВЕРЩИНА ЧАСІВ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648–1658 рр. У СВІТЛІ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ КНЯЗЯ ЯНУША РАДЗІВІЛЛА (частина 2)

DOI: 10.58407/litopis.230507

© Ю. Мицик, І. Тарасенко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>, <https://orcid.org/0000-0003-1019-9749>

У статті розглянуті та вперше опубліковані в українському перекладі відомості про Сіверщину, які містяться у фундаментальному табірному (канцелярському) щоденнику князя Януша Радзівілла – переважно в листах до князя, написаних представниками польської та литовської шляхти. Це були вороги українських повстанців, однак вони подають цінні, часом унікальні свідчення про боротьбу проти Речі Посполитої, насамперед, у таких містах, як Чернігів, Ніжин, Любеч та ін., про сподвижників Богдана Хмельницького – полковники Мартин Небаба, Стефан Подобайло, Прокіп Шумейко та ін.

Ключові слова: Сіверщина, щоденник князя Януша Радзівілла, національно-визвольна війна українського народу.

Продовжуємо публікацію джерел з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. проти Речі Посполитої на Сіверщині, розпочату на сторінках журналу «Сіверянський літопис» (далі – СЛ), хоча під дещо зміненою назвою¹. Не повторюючись, скажемо, що тоді ми оприлюднювали матеріали з другого тому польського видання кореспонденції польного гетьмана Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), князя Януша Радзівілла, а тут – із першого, де міститься таборовий (канцелярський) щоденник цього гетьмана². Про цей щоденник і про його публікацію ми вже писали³ й зазначимо, що це справді фундаментальне джерело (890 стор.), хоча воно й збереглося не в повному обсязі (висвітлено події лише 1649–1653 рр. і то з пропусками). У ньому щоденно секретарями князя фіксувалися всі події, які відбувалися в таборі військ ВКЛ та в його околицях, дії військ ВКЛ. Тут розміщені універсали та листи князя Януша Радзівілла до різних осіб, кореспонденція, яка надходила йому, тобто листи високопоставлених осіб Речі Посполитої, гетьмана Богдана Хмельницького, кримського хана Іслам-Гірея IV, молдавського господаря Василя Лупу та ін., донесення командирів окремих частин війська ВКЛ, особливо ротмістра Шимона (Семена) Яна Павші, шпигунів, також «конфесати» (протоколи допитів полонених) тощо. Хоча щоденник подає важливі дані й про події на землях Корони Польської, наприклад про Берестецьку битву 1651 р., але головну увагу секретарів Я. Радзівілла зосереджено на менш знаних подіях війни на теренах ВКЛ.

¹ Мицик Ю., Тарасенко І. Чернігівщина часів Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. у світлі кореспонденції князя Януша Радзівілла. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 54–59.

² Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Warszawa, 2019. Część 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1653.

³ Sysyn F.E. Dokumenty of Bohdan Xmelnyckyj. *Harvard ukrainian studies*. December 1978. V. II. № 4; Мицик Ю. Полковник Ілля Голота і битва під Загалем 1649 р. *На службі Клію*. Зб. наук. пр. на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. Київ–Нью-Йорк–Париж–Львів, 2000. С. 176–189; Палкоунік Ілля Галота і Загальська битва 1649 р. у світлі нових документів. *Спадщина*. 2002. С. 64–73; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Київ, 2014. Т. 3: 1651–1654 рр. № 113, 114, 117.

Ми подаємо тут витяги з найважливіших документів, зрідка – повні їх тексти, зосереджуючись, що природно, на Сіверщині. Інколи наводимо витяги стосовно подій у південній Білорусі тому, що в них брали активну участь сіверські козацькі полки (Ніжинський, Стародубський, Чернігівський).

Особливо важливими є звістки про селянські повстання на Ніжинщині 1650 р., які почасти спричинили до зриву Зборівського миру 1649 р. (№ 6, 7). Важливою є пов'язана з цим повстанням звістка в документі вересня 1650 р. (№ 4), де говориться про «новоприсланого» чернігівського полковника. Але цю посаду обіймав майже від самого початку Національно-визвольної війни до своєї загибелі в битві під Ріпками в липні 1651 р. Мартин Небаба. Можливо була якась перерва в його каденції? Або ж автор листа просто помилився, сплутавши Чернігівський полк з Ніжинським? Там справді Прокопа Шумейка в серпні 1650 р. замінив присланий Богданом Хмельницьким Лук'ян Сухиня. У згаданому документі № 7 наводяться слова Богдана Хмельницького, які різночутно нагадують ті, які він сказав під час переговорів у Переяславі 23 лютого 1649 р. («виб'ю з людської неволі весь народ руський ... А якщо будуть (ляхи) за Віслою брикатися, то я і там їх знайду»)⁴. Тут же наводиться текст невідомого універсала гетьмана України.

Треба дещо пояснити зміст універсала Радзівілла, даного в 1651 р. білоруському шляхтичу Івану Бруяці (№ 11). Останній був спочатку серед повстанців, але внаслідок нещасливої Лоївської битви 1649 р. потрапив у полон, перейшов на бік Речі Посполитої і потім набирав загін на службу карателям. Два документи 1653 р. (№ 49, 50) проливають світло на зовсім незнану нещасливу битву під Водовичами, а документ № 19 чітко вказує на похорон полковника Данила Нечая саме в Києві. Викликає значний інтерес стислий реєстр козацьких полків із вказівкою їхніх полковників та їхньої чисельності (№ 41). Не переказуючи змісту документів, відсилаємо читачів до їхніх текстів, які наводяться нижче. Вкажемо тільки, що нерозбірливі слова позначені так: (...)*, а пропущений нами текст береться в квадратні лапки: [...]. В деяких місцях у тексті щоденника через його ушкодження є прогалини, які позначаються подвійними квадратними лапками: [...]].

Подані нижче документи додатково висвітлюють події Національно-визвольної війни 1648–1658 рр. українського народу на Сіверщині.

* * *

№ 1

1649, лютого 6–9. – Уривок із табірнього щоденника князя Януша Радзівілла.

«[...] 8 лютого. [...] Між тим полковник Тизенгауз зі своєю ротою підступив під Мозир. Зустріли його козаки в полі біля міста, але в лоб не вдарили, закричали про відступ. Прислали універсал пана брацлавського воеводи [А. Киселя], другий – Хмельницького з листом свого полковника Міхніка [Міхненка], раніше бурмістра, котрий на днях повернувся з переговорів із прапором і бубнами на нове полковництво. Котрі прочитавши, пан Павлович, послав одного товариша Верховського, що в добрий спосіб прийшов до гетьмана, князя й. мості; посланий спершу, щоб приготував становиська війська й щоб нічого не боялися. Вони ж затримавши товариша, укривали, і не тільки не випустити його, але обіцяли боронитися до смерті, ще й до Вільна загнатися. Пан Павлович, бачачи такі універсали, послав до князя й. мості по інформацію, а сам відступив на мило і став там на ніч. Цей Міхнік із [Іваном] Сідлярем, колишнім полковником, вийшов зі 600 вояками з одним селянином, котрий із цього села втік у місто й обіцяв навести їх і привести в тил села. Вони зустріли сторожу, яка стояла напоготові, але вдарили з кількох боків і розгромили її. Там загинуло кілька з товариства й понад десять пахолків. Певно, що вони б і більшого досягли, якби не драгуни пана Вехмана, котрі прийшовши до справи, не вигнали їх із села. А потім наші, всівшись на коней, добре вдарили, дали їм доброї прочуханки, відігнали від коней, все ж деякі лісами втекли до міста [...].

10 лютого [...] Наказав (князь) пану стражнику написати міщанам, щоб вони подумали, що чинять, нагадуючи їм долю Пінська (9.09.1648 р. *це місто було взято карателями, а його оборонців і багатьох міщан вбито* – Ю.М.) і офіруючи милість, урешті, щоб обрали для себе: життя чи смерть. Але вони не хотіли листа взяти від трубача й читати його, взагалі ганебно відправили, наказавши йому швидко їхати, погрожуючи його вбити. А це все робив Сідляр, бо Міхнік пильнував іншого боку. Трубоч, причепивши листа до палі, застромив її перед валом, а сам виїхав до князя й. мості. (далі йде розлогий опис штурму Мозиря і взяття міста – Ю.М.).

Так із військом назад до села прийшовши й там ставши, князь й. мосьть відправив до Турова, щоб весь табір приходив у великій обережності, бо мозиряни послали за підмогою до Овруча, Чорнобиля, Лосва й околних залог, яку скоро сподівалися вітати [...].»

(Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Część 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1653. С. 854–857).

⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва, 1954. Т. 2. С. 108–109, 118.

№ 2

1650, вересня 26. – Київ. – Уривок із листа шляхтича Трипільського до ротмістра Шимона Павші.

«[...] Чернігівський полк залишається на залозі від литовського війська, а Київський повертається назад до Києва [...]».

(Korespondencja... Część 1. ... С. 409).

№ 3

1650, вересня 1. – Київ. – Уривок із листа київського каштеляна Максиміліана Бжозовського до пана Вроновського.

«[...] палко прошу вас, щоб ви як тільки мій лист до вас дійде, одразу тікали до Брагина й, не даючи підданам якогось стимулу до неспокою, знеслися зараз і потім із й. мостю паном Дубковським та іншими їх мостями, щоб, знаючи про це, спостерігали за речами й самі були насторожі [...] лист послали до пана полковника литовського війська до Мозиря. Якщо (його) самого або намісника застануть, видно й. мость пана Павшу чи когось іншого, то мій братерський уклін їх мостям панам і братам посилаю, щоб знали про це і були обережні і в порядку, пильно дивлячись і довідуючись, що буде далі, бо знаю, як важко здобути певну відомість, бо ніде не пройде посланець [...]».

(Korespondencja... Część 1. ... С. 371–372).

№ 4

1650, вересня 9. – Остроглядівичі Овруцького повіту. – Уривок із листа шляхтича Загорського до ротмістра Шимона Павші.

«[...] У нашому куті ще з милості Божої тихо, а що буде далі, не знаємо. Тільки те, що нинішній чернігівський полковник, новоприсланий до Чернігова, пише до й. мості пана брагинського старости Дубковського, щоб сидів у Брагині безпечно. Але як тільки прийде залога до Любеча, має дати йому знати і не запевняє його в тому, щоб він мав там сидіти після приходу залоги [...]».

(Korespondencja... Część 1. ... С. 371–372).

№ 5

1650, вересня 10. – Мозир. – Уривок із листа Шимона Павші до князя Радзівілла.

«[...] Повернувшись від в. кн. мості, мого милостивого пана, натрапив на велику завірюху тікаючої з Задніпря шляхти, а особливо й любецького підстаросту пана Себестіановича. Котрий примчав до мене в Мозир 6 вересня, насилу врятувавши свою душу, бо мав за собою погоню аж до Брагина. Із ним тікали пан Силич і пан Білобжеський. Тут він до нас прив'язався. Я, маючи ці відомості про небезпеку, одразу розіслав у різні місця. Мені принесли певну відомість, що Шумейко вступив до Любеча з тисячею кіннотників. Небабі наказано пильнувати лоївську й речичку переправи, а іншим наказано йти під Гомель і Стародуб. Це в. кн. мості доповідаю як певне. Дано мені теж і про те знати, що вже спочатку наші билися з сином Хмельницького між Вінницею та Прилукою. Кажуть, що в цій битві сина Хмельницького взяли живцем і його віддано й. мості краківському каштеляну (Миколаю Потоцькому – Ю.М.). Доповідають мені також, що у цій битві полягло 15000 гультайства. Хмельницький став під Уманню й чекає на інші полки, проти котрого виступив й. м. краківський каштелян. Для кращої і певнішої відомості я відправив свого челядника на доброму коню аж до Житомира [...]». Доповідаю, що [...] нас тільки дві компанії залишилося в Мозирі, а про пана [Криштофа] Вехмана нічого не чути[...].».

(Korespondencja... Część 1. ... С. 370).

№ 6

1650, вересня 11. – с. Бранчиці під Слуцьком. –

Уривок із листа стражника ВКЛ Григорія Мирського до князя Я. Радзівілла.

«[...] Пан Лисковський, котрий від й. мості пана краківського (каштеляна М. Потоцького – Ю.М.) був посланий до Ніжина на підстароство, цього дня до Целевич (село Новгородського повіту на південний захід від Слуцька – Ю.М.), котре тепер тримає, сам примчав, ледве душу врятувавши від бунту цих українських зрадників; він покинув і челядь. Яку він дав мені відомість, із нею посилаю до в. кн. мості, мого милостивого пана. З самим паном Лисковським я ще не бачився. Але це вже певне, що ці зрадники знову повернулися до свого бунту. [...] Якщо буде якась понова цих триго, тоді й сам я мушу виїхати з мого дому до Каменя. [...]».

(Korespondencja... Część 1. ... С. 375).

№ 7

1650, вересня 20. – с. Целевичі. – Уривок із листа ніжинського підстарости Лисковського до стражника ВКЛ Григорія Мирського.

«[...] Про це в. м., м. м. пану, повідомляю, що сам ледве з душено повернувся вчора до Целевич, втративши челядь, коней через цю безчесну селянську сваволю. [...] Хмельницький заявив при своїй фурії піднести війну проти короля й. м. і Речі Посполитої, кажучи: “і що ми нічого з вами воювали, не оперетеса мені ніде, і за море вас зажену, а то панство піддам під владу іншому монарху” (“i że mi niczoho z wami wojował, gdyż nie operete mi się nigde, i za morie was zażenu, a to państwo poddam inszomu monarsze pod moc”) [...] Приймавши тоді це посольство від короля, й. м. і миром нас всіх убезпечив, і листи видав до всіх своїх полковників, оголошуючи те, що досить нам стало від короля

й. мості Речі Посполитої в усіх пунктах, які ми ухвалили під Зборовом із королем й. мостю, суворо наказуючи в цих же універсалах полковникам, щоб постерігали всяких бунтів і щоб гамували цю сваволу, панам не чинили перешкоди в прибутках, не чинили зневаги урядам і шляхті. Де нас уже всіх, які там були, запевнив цим миром і виписником наказав відступити, поки ми від'їхали, придавши нам своїх приставів, котрі нам віддали б маєтності й селян у послушенство. Приїхавши тоді до Ніжина, поїхав по волості з цим приставом. А тут універсал прийшов від Хмельницького, вчора два тижні цьому минуло, звернений до полковників, такими словами: "Панам полковникам, сотникам, атаманам і всьому товариству. Зичу від Бога доброго здоров'я, а при цьому наказую, щоб скоро до вас це моє писання дійде, зразу цього ж дня були у війську. Зичу заживати козацьких вольностей, щоб зараз кінно на добрих конях, з доброю зброєю, без борошна зразу йшли б зі мною під Умань моєю дорогою, під страхом смерті. Хто б назвався козаком, а не став би зараз (зі мною), тоді такому одразу буде відрубана голова. Тільки тому це пишу, що проти наших неприятелів і вовків треба перекривати дорогу, а не тут їх чекати, бо й сам я рушив у понеділок перед Пречистою". Вже три тижні буде в цей понеділок, як рушив сам гетьман, а за цим універсалом Ніжинський і Чернігівський полки рушили за Дніпро в п'ятницю, як тільки до них дійшов цей універсал. А тут по містах і селах порозсилено, скликаючи добровольців. Після цих універсалів постало селянство, як волосся на голові. І я внаслідок цих бунтів і селянського шуму став тікати. А коли тікав, то селянство відгромило в мене челядь і коней. Ледве сам із душою вчорашньої ночі приволікся до Целевич. Зачим в. м., м. м. пан, будь певен, що вже постав бунт у цій нещасній Україні. У цього зрадника Хмельницького були до нас послі: турецький, ханський, венецький, московський, угорський. І з якої причини цей бунт піднявся, коли хан пувисвся в Україну під Умань, під Брацлав, цього знати не могу [...].

(Korespondencja.... Część 1. ... С. 375–377).

№ 8

1650, вересня 26. – Київ. – Уривок із листа шляхтича Трипільського до ротмістра Шимона Павші.

«[...] Чернігівський полк залишається на залозі від литовського війська, а Київський повертається назад до Києва [...].»

(Korespondencja...Część 1. ... С. 409).

№ 9

1650, жовтня 27. – Уривок із листа ротмістра Шимона Павші до князя Януша Радзівілла.

«[...] Хмельницькому в Білій Церкві хтось наплів, що нібито в. кн. м., мій милостивий пан, усе військо зволни рушити до Дніпра й Мозиря й стати полками, прагнучи помститися за кривду молдавського господаря. Тому він негайно, як чую, відправив до Любеча, до того полковника, котрий є на залозі, щоб довідатися: чи є так насправді. Думаю, що той, котрий йому це доніс, помилився [...].»

(Korespondencja...Część 1. ... С. 434).

№ 10

1651, лютого 10. – Брагин. – Уривок із листа Дубковського до ротмістра Шимона Павші.

«[...] У нас постійні тривоги й колотнеча по селах від цих зрадників чернігівців і любечан. Маю таку відомість, що до Новгород-Сіверського пішло на залогу 500 козаків, в Седнів прийшло 300, а у вівторок 300 має увійти в Любеч [...].»

(Korespondencja...Część 1. ... С. 460).

№ 11

1651, лютого 10. – Уривок із листа ротмістра Шимона Павші до князя Януша Радзівілла.

«[...] Тут із Чорнобиля дано мені знати, що по кількості війська є в залагах, особливо в Горностаїполі, у Димері, у Новгороді-Сіверському, в Седневі, в Любечі й Лоеві, що як певне в. кн. мості, моєму милостивому пану, буде відомо [...].»

(Korespondencja...Część 1. ... С. 459).

№ 12

1651, лютого 15. – Бар. – Уривок із універсала брацлавського воєводи Станіслава Лянцкоронського, даного шляхтичу Бруяці.

«[...] до відомості доношу, що з охотою до рицарських справ шляхетно уроджений пан Бруяка зібрав купу людей на нинішню послугу Речі Посполитій. Тому, щоб він мав скрізь вільний прохід, нічліги й належну рицарським людям їжу й ніде зі своєю ротою на шляху до коронного війська він не був зупинений, але йому був вільний пропуск [...].»

(Korespondencja...Część 1. ... С. 554).

№ 13

1651, лютого 26. – Мозир. – Уривок із листа ротмістра Шимона Павші до князя Януша Радзівілла.

«[...] доповідано, що вже вся сіверська Україна, почавши від Дніпра аж до Гадяча, і далі є побунтованою. У Лоеві, де їх було понад 200, наказав їх перевести до Любеча й залишилося їх там тіль-

ки 30. У Речиці їх немає більше 15. Всіх зведено до Чернігова [...] Цього гуляття, котрого мені його ж сусіди видали з села Горбович (на північний захід від Мозиря – Ю.М.), маєтності й. мості пана Обуховича, писаря ВКЛ, який власне прийшов шпигувати аж із Козельця, відсилаю у Бобруйськ до й. мості пана стражника [...]».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 500).

№ 14

**1651, березня 12. – Гомель. – Уривок із листа
гомельського підстарости Яна Францішка Хлевинського
до надвірного хорунжого ВКЛ Зигмунта Адама Слушки.**

«[...] Посланець, котрого я послав до Небаби, не застав його в Чернігові, однак прийняв його наказний [Петро] Забіла, котрий керує всім полком. Що він мені пише, посилаю цю картку до в. м., м. м. пана. Вже є певна відомість, що в Україні почали давати по голові, як в. м., м. м. пан, зволиш зрозуміти з його листа. Бо явно про це козаки й міщани в Чернігов перед моїм посланцем казали, що князь й. м. руський воєвода [Вишневецький] наголову розбив полк Нечая, який стояв під Красилівкою на залозі, а сам Нечай загинув у цій битві. Його тіло, привезене до Києва, поховали. 30000 орди за Ромнами під містечком Воронковим є напоготові. Їх може бути менше, ніж подають, однак певно, що вони призначені до того ж полку Небаби. У цьому полку, як одностайно твердять шпигуни, є 15000 гулятьства готових до бою коло Чернігова. А спершу мають задум рушити з усією потугою на Гомель. Понад десять гармат споряджено в дорогу, лише чекають наказу від Хмельницького. Пан Криштоф Фащ, взятий в Городні зі своєю челяддю, потерпає у в'язниці в Чернігові. Господь Бог знає, чи буде живий. бо йому погрожують помститися за смерть Нечая, а це в них легко. У Гомельській волості вже кочує гулятьство, внівеч обертає бідних селянців. Громити їх не маю чим і ким, бо стою в невеликій громаді. Про порох зволь в. м., м. м. пан, ревно постаратися, бо має бути великий його розход, а цейхауз убогий. Порядної гармати жодної не має Гомель. Зволь в. м., м. м. пан, домовитися з князем й. мості пана гетьмана, щоб зволив це обдумати й швидко надати добру гармату до Гомеля, бо певна річ, що вони хочуть отаборитися під Гомелем [...]».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 531).

№ 15

**1651, березня 13. – Мозир. – Уривок із листа
ротмістра Шимона Павші до князя Януша Радзівілла.**

«[...] доповідано, що минулого понеділка прийшло три полки до Чернігова й Любеча й стали по містах та селах на залозі. Перший полк Шумейка, другий Небаби, а третій Гладкого. А [Івана] Костирку поставили з трьомастами вояками між Лоевом і Любечем на гомельському, кричевському й речичському шляхах. Сьогодні зразу після написання цього листа відправляю до Брагіна й Чорнобиля, і якщо принесуть мені якісь відомості, не затримаючись, дам знати в. кн. мості, моєму милостивому пану. До Чорнобиля й до Горностайполя залога прийшла пізніше й із того полку цей зрадник Сідляр, а другий Томченко, іздаючи по селах по 15–20 кінних, грабують, уже сьогодні рушили до Бабич і пограбували село [...]».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 514–515).

№ 16

**1651, березня 17 (?). – Гомель. – Лист князя Януша Радзівілла
до гомельського підстарости Яна Францішка Хлевинського.**

«Пане гомельський підстаросто!

Дійшла до мене відомість, що шляхтича вашого краю пана Фаща, котрий нічого не підозрював у безпечений миром, було схоплено у власному домі якимось гулятьством. Тому прошу в. мості, щоб постарався довідатися, хто це зробив і дав мені знати. А якщо це зробили козаки, чого не думаю, бо ми не давали жодного приводу, то напиши в. м. до їхнього старшого, котрий в Чернігові, щоб той випустив п. Фаща, а цих свавільників, що порушують мир, покарав. Бо я сюди прибув, щоб був збережений мир на кордоні, а якщо його таким чином будуть порушувати, тоді всіх тих, котрі були в козацтві, а тепер їх маса по селах і їм за це нічого не було, накажу стратити. Бо якщо король й. м. і Річ Посполита всім козакам пробачили те, що вони вчинили, то чому вони мають мститися шляхті за те, що було. І по-друге, прошу про швидку відомість. За цим приязні в. мості віддаюся».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 532).

№ 17

**1651, березня 17. – Гоща. – Уривок із листа київського воєводи
Адама Киселя до коронного підканцлера Ієроніма Радзейовського.**

«[...] Кров'ю писаний лист мого слуги пана Красинського та інших із Ніжина посилаю в. м., м. м. пану; як багато братії там залишається на погибель [...]».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 594–595).

№ 17

**1651, березня 22. – Уривок із табірної щоденника
князя Януша Радзівілла.**

«Повернувся шпигун, відправлений до Любеча, котрий приніс такі відомості, що козаки чисельністю в 40000 протягом усієї зими пильнували Дніпрового берега, остерегаючись раптового наступу

з нашого боку. Вони не зідали з коней день і ніч, а тепер, коли почалася відлига й почали розливатися ріки, роз'їхалися по домах, стягуючись із усією потугою до Чернігова.

У Любечі всього тільки півтори тисячі козаків, інші пішли вглиб. Любеч піддаватися не думає, якщо почнеться наступ, і більша частина міщан цілком із цим згодна. У Поповій Горі наші люди вирубали 400 покаяченого гультайства, а які й чий це були люди, ніхто не міг сказати. Хмельницький, взявши відомість про Нечая й про розгромлений у Красному Брацлавський полк, зразу виступив із усією своєю потугою під Брацлав. Коронне військо відступило з-під Красного й стало під Корцем. У Чернігові відбули поховання із великими церемоніями одного славного полковника й двох старшин, які полягли в бою з ляхами. Як спільно за душу Нечая, брата його, і старшину, вбиту при ньому, відправили цей обряд. Жодної війни собі не зичать, а тільки на самих коронних прагнуть помститися».

(Korespondencja... Część 1. ... С. 541).

№ 18

1651, березня 24. – Мозир. – Уривок із листа ротмістра

Шимона Павші до князя Януша Радзівілла.

«[...] дано мені знати, що цей зрадник Попович із Розражева, котрий бував козаком, писав лист до Швейковського, розражевського старости й слуги пана Ленкевича, лякаючи його, щоб до цього Розражева не повертався й писав про те, що чорнобильського підстаросту нібито мали втопити. Але нічого з цього, той є живий і з нашим роз'їздом приїхав до нас і є при мені. Насправді втоплено тоді за моєї відсутності приборського урядника пана Немирича. Це в трьох милях від Чорнобиля, а від нас тільки у 18. Цей живий і пристав до нашого роз'їзду, втік із міста й мені про все доповів, як ця трагедія в Приборку діялася і як цього старосту втоплено. До Чорнобиля в'їхало 50 кінних і там живуть, кажуть, що прийшли на залог. У Горностайполі їх 300, Іванкові 200. То вони стоять на цьому боці річки Тетерів, це покаже мапа в. кн. мості. Ті ж із Ніжинського полку, що були на цьому боці Дніпра, їх усіх зігнали до Любеча й Чернігова, і сам Небаба повернувся разом із Шумейком від Хмельницького з Білої Церкви. Але з чим, ще не можу сказати, однак знаю певно, що минулого понеділка вони мали свою раду в Чернігові, про котру ще нічого не чути. Як дасть Господь Бог, завтра пошлю в Брагин мого пішого, а поки той про щось певне довідається, свого челядника посилаю до й. мості пана Потоцького й до овруцького полку і з ними [шпигунами] про все буду зноситися й про все буду повідомляти в. кн. мості, моєму милостивому пану. Покірно перепрошую, якщо буде затримка з поштою, то тільки тому станеться, бо дуже погана переправа на Прип'яті. [...] Ми, дасть Господь Бог, як тільки ріка розпуститься й очиститься, рушимо до Бабиць і там станемо [...]. Доповідаю [...], що від пана Вехмана два драгуни, один німець, котрий зовсім не говорить по-польськи, другий єврей-вихрест, удушивши в Мозирі єврея-орендаря, втекли і їх настигнули аж за Брагином. Котрі питали, як дійти до Любеча, й узяти провідника, а пан Вехман посилав за ними до Петрикова, до Слуцька й Овруча, а в той бік не догадався послати [...]».

(Korespondencja... Część 1. ... С. 552–553).

№ 19

1651, між 17 і 28 березня. – Лист князя Януша Радзівілла

до коронного підканцлера Ієроніма Радзейовського.

«[...] Нечая в Києві пишно поховано. Це певно, що в Києві й Чернігові з великою помпою молитви (?) за нього чинено й бито з гармат, те саме й по інших містах. [...] Маючі певні перестороги, що після свого приходу за Дніпро й Прип'ять неприятель концентрує свої сили й до Чернігова всю тутешню потугу зібрав. Дніпра тільки мають боронити, тому він і Любеч добре укріпив і від нього до давнього таборища напроти Лоева ліси вирубав [...]. Я наказав пану Павші з тамтешнім мозирським полком, додавши кілька свіжих хоругв кінноти й драгунів, перенестися до Бабиць (де завжди була козацька переправа через Прип'ять, якою сам Кричевський переправлявся, йдучи під Лоїв, і над котрою потім став із військами Богатенко), щоб тримав для мене вільний берег і готував для переправи війська якнайбільше поромів і човнів. [...] Прикордонні замки, які лежать на самих шляхах, як от: Гомель, Чечерськ, які укріпив достатніми гарнізонами, щоб той бік не був відкритим і щоб неприятель з-за Сожа не напав на Могилев, до якого давно вже дуже ласий [...]».

(Korespondencja... Część 1. ... С. 562–564).

№ 20

1651, до березня 31. – Уривок із листа Фонтана

до шляхтича Гуменецького.

«[...] Задум їх [повстанців] такий, про що сьогодні будуть мати раду: з обох боків заступити (?) шляхту, одні від Коростишова, другі від Котельні; і добровільців скликають у Котельні, хочуть несподівано напасти від Чернігова та Вільська (село у Київському воєводстві – Ю.М.) [...]».

(Korespondencja... Część 1. ... С. 574).

№ 21

1651, квітня 5. – Бабиць. – Уривок із листа ротмістра

Шимона Павші до князя Януша Радзівілла.

«[...] Ставши на становище в Бабицях, цієї ж ночі нам було дано знати, що цей зрадник сідляк Булавка й Одинець увійшли човнами в ріку Словечну, від нас тільки в чотирьох милях, заради "язика". Як тільки мені про це було дано знати, я одразу ж послав 80 кінних для "язика", а перш ніж вони довідалися, що ми стали в Бабицях, зразу відступили до Чорнобиля. Як маю відомість, вони веш-

таються по островах і грабують тамтешні села коло Прип'яті, а ці села на тому боці належать Корони. Коло Любеча й Чернігова маса цього гультьяйства. Роз'їзд із Овруча пішов до Чорнобиля [...]. Іван Бруйка за приповідним листом краківського каштеляна Потоцького зібрав цього гультьяйства з 300 чоловік і вже пішов до табору під Вінницю; він обіцяв бути щирим й зичливим до нас, то дай Боже, щоб цього дотримав [...].»

(Korespondencja...Część 1. ... С. 599–601).

№ 22

1651, квітня 7. – Бабичі. – Уривок із листа ротмістра

Шимона Павші до князя Януша Радзівілла.

«[...] Цей мій челядник, котрий приніс мені ці листи, доповів як певне, що той нещасний плебс бунтується в різних місцях. Якби не було цих небагатьох вояків в Овручі, Бабичах і Хойниках, певно вже і ці краї були б побунтованими. Як от вже з Чорнобиля ці підстарости, що при мені, жодної відомості, ані свого посланця, котрого для відомості послали туди, не мають і про нього засумнівалися. Козацький роз'їзд вдруте на нас наступав на річці Словечній, але сторожа біля ріки добрий пострах їм вчинила й у лісах, куди втекли селяни з сіл, їх хапають і катують. Біля Любеча й Чернігова їх повно і, як маю певну відомість, що вони тільки цього лоївського й речницького шляху пильнують, бо дуже бояться в. кн. мості, мого милостивого пана [...].»

(Korespondencja...Część 1. ... С. 604).

№ 23

1651, квітня 14. – Овруч. – Уривок із листа

овруцького полковника Третяка до ротміста Шимона Павші.

«[...] Після зруйнування Чернігова й після відступу пана Крентовського в усіх маєстостях обох панів Немиричів почалася загальна сваволя й кличуть добровольців. Така сваволя була, як і раніше, а не дивина, бо всі (простого слова ужию) бридко повтікали і з наших країв пан Потоцький, панове Пищинські й панове Трипольські всі готові втекти, тільки побоюються переїзду. [...] Наш пан поручник пустився був до Черевача (село в Київському воєводстві на р. Уші, притокою Прип'яті – Ю.М.) із понад десятима кіннотниками, а взявши відомість, що кілька сотень у Чорнобилі й Черевачу, повернувся назад, бо (...)», інші в Горностайполі [...].»

(Korespondencja...Część 1. ... С. 637–638).

№ 24

1651, не пізніше квітня 16. – Уривок із листа

Анджея Ярославського Курпського до князя Януша Радзівілла.

«[...] Із Подліхова попа-уніата, котрий всю зиму з певних причин, як мені щиро розповів, жив у Любечі й у понеділок після Великодня (10 квітня – Ю.М.) втік від козаків із ув'язнення. Цей, як добре обізнаний, про все дав мені справу, що козаків тільки 800 у свята в Любечі залишалося, котрими командує Небаба. І цей тут не був, бо залишився на свята в Борзні, а всіх інших на свята розпустили по домах. Шляхту, котра в них у в'язниці була, особливо пана Фаща, пана Солтана та багатьох інших, на тижні перед святами стратили різними муками. Роз'їзд перед святами я відправив, як мені в. кн. м. наказав, але нічого там не вчинивши, повернувся назад. Йти далі через погані переправи на болотах не могли. [...] У кількох милях за Брагином, у двох селах в лісі, в Совичах і Рушні, кілька сотень цього гультьяйства укріпившись, часто по ночах шпигуючи, поблизу нас бувають [...]».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 626–627).

№ 25

1651, квітня 19. – Хойніки. – Уривок із листа

Анджея Ярославського Курпського до князя Януша Радзівілла.

«[...] За посланий в. кн. мостю універсал, брагинські селяни так віддячили, що до козаків за Дніпро з усім до Любеча проводжають. Про що від в'язня, котрий втік із Любеча, маю певну відомість. Два міщанина були в Любечі, даючи знати про свою зичливість, і просячи поромів, котрими б туди дісталися. На старому таборищі під Лоеом між Дніпром і Сожем якийсь Лучниченко, недавно прийшовши з України, у понеділок після Великодня поставив табір і там став зі своїм військом. У Любечі, як я раніше писав до в. кн. мості, на свята тільки вісімсот вояків залишилося, але тепер знову великими громадами тиснуться. Заради "язика" тут же посилаю два роз'їзди. "Язиків" через незичливість селян важко дістати [...].»

Цього речницького понамісника (ponamiesnika) досі не бачив, як звуть і де про нього питати. Але тепер сам він, тікаючи від козаків, втративши все, прийшов до Хойнік. Я його тут же з роз'їздом відправив під Речицю. Сотники з Любеча їздили до полковника Небаби, котрий є в Чернігові й там, не радячись, ухвалили, що зміцнившись в громаді, з тим полком, який є в Чернігові, хочуть, поза сумнівом, напасти на нас. У Хойниках іще немає цих хоругв Романовського й пана Роппа й не знаю про них».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 631–632).

№ 26

**1651, між 27–29 квітня. – Бобруйськ. – Уривок із листа
стражника ВКЛ Григорія Мирського до князя Януша Радзівілла.**

«[...] Я взяв відомість, що піп з Добосни (село в Речицькому повіті – Ю.М.) ходив за Дніпро й від запусту був у Чернігові. Им'я йому Ян Санкевич, по нього я умисно посилав до Добосни. Що цей піп мені розповів, посилаю це в. н. мості на окремому аркуші.[...] Вози в. кн. мості прийшли вчора з Любеча з наметами[...].»

(Korespondencja...Część 1. ... С. 643).

№ 27

**1651, травня 8. – Стрішин. – Лист ротмістра Самуеля Яна Юшкевича
до стражника ВКЛ Григорія Мирського.**

«Не був би аж так недбалим, щоб не мав про все повідомляти в. м., м. м. пану, про те, що достовірно діється в цьому кутку й про неприємельські задуми. Справді була сутичка з ватагою Сорпати, котрий був відправлений для “язика” чернігівським полковником [Небабою] з 280 (вояків). Я теж як тільки прийшов до Стрішина, відправив кількадесят піхотинців до Михалків (село Мозирського повіту – Ю.М.) під Лоїв, бо завжди у цих Михалках перебувають козаки. Звідти йдучи назад, не минули цього села в надії, що зможемо там взяти “язика”, бо певно козаки там були в Борках, в милі від Речиці, на тому боці ріки. Опівдень козаки стали в цих Борках, щоб осушитися й приготувати їжу, бо забили чотирьох волів і напекли м'яса, щоб піти в ліс на кілька днів. Тут піхота прийшла до цього села й натрапила в лісі на козацьку сторожу, напала й на село. Там козаків розірвали на три частини й загнали їх аж до самого лісу через поле. Чотирьох було вбито, а п'ятого поранили й взяли в полн, він прожив не більше години. Знову зрадники, зібравшись до громади і побачивши в полі, що наших небагато, вдарили з обох боків і на плечах піхоти в'їхали до села. Була ця сутичка аж до присмерку разів п'ять. Вони намагалися розгромити піхоту, а їй найбільше шкодило те, що рушниці намочив дощ, який йшов безперервно два дні. Але з милості Божої жодного не втратили й не поранили, і так харчуючись тільки тим, що було в торбах, повернулися звідти. Кільдесят зрадників пробралися човнами до Речиці, напали вночі й, пограбувавши комори, повернулися назад; нібито мали в низу [Сою] переправлятися. Із Речиці чути було постріли, коли піхота билася з цими гультьями. Щодо купців повідомляю в. м., м. м. пану, що вони не наслідуються йти до Речиці, бо не чують про наше військо й не мають до кого притулитися».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 674).

№ 28

**1651, травня 14. – Новий Бихів. – Уривок із листа
надвірного хорунжого ВКЛ Зигмунта Адама Слушки
до князя Януша Радзівілла.**

«[...] Із волі в. н. мості, коли вже вважаєш щоденно поблизу Гомеля відбувалися сутички з козаками й ті почали на наших наступати, Товариство моє хоругви з кількома десятками челяді, також із драгунами, піхотою пана Монтгомері і з 170 моїх новобихівських tamerlany (!) 170, перевдягнувшись у сермиги, пішки для завчасної переправи з добрими торбами йшли за Сож. Також манівцями вийшли під Яриловичі, де вдарили по козацькій залозі вночі перед днем. Хоча неприємельська сторожа й острог мусив наших трохи затримати, немала частина козаків напіводягнуною (?) втекла. Однак немало їх із Божою поміччю вбили, чотирьох українних взяли живцем, а одного з них сьогодні сподіваюсь (приведуть) до мене. Котрого не посилаю, бо сумнівався в довгому перебуванні в. кн. мості в Мінську. Але я з ним буду чекати наказу в. кн. мості, м. м. пана. Містечко вирубали й частину спалили. Їхні конфесати свідчать, що Хмельницький пішов до Корони, а вони тут чекають на його наказ, або злої й доброї години. Небаби немає в Чернігові, цей відійшов із своїм полком до Хмельницького. Чернігів боронить лише 600 козаків [...]».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 672).

№ 29

1651, травня 22. – Хойники. – Уривок із листа

Анджея Ярославського Курпського до князя Януша Радзівілла.

«[...] щоб я не був непоінформованим про це гультьяство, відправив туди надійних шпигунів. Котрі мені принесли, що полковник Небаба перед святами (28 травня) на цей бік Дніпра без сумніву переправиться з військом і, дочекавшись сьомої суботи святакової вигілії, певно нас і тих, хто в Речиці, обіцяє розгромити. Тож власне разом із полком, який залишається в Бабичах, куди кажуть призначені потужні полки й чимала кількість татар, щоб ми в кількох милях ставши під Бабичами в середу або четвер перед святами, і там вшикувавшись, вдарили по них. [...] Ті полки, які прямують до Бабич, йдуть із Овруча й Норинська. Кажуть, що татари вже стали в полі між Овручем і Норинськом [...]». Я на підмогу дві хоругви посилаю до Бабич [...]».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 689).

№ 30

**1651, травня 27. – Гомель. – Уривок із листа
гомельського підстарости Яна Францішка Хлевинського
до надвірного хорунжого ВКЛ Зигмунта Адама Слушки.**

«[...] Горелко, котрий за відповіддю на лист в. м., м. м. пана, ходив до Небаби й там був кинутий до в'язниці, кілька днів тому втік із Чернігова й сьогодні прийшов до Гомеля, про що я вже писав

в. м., м. м. пану. Ні в чому він не помиляється щодо виступу козацького війська, вже й Небаба в одному таборі під Ріпками з Шумейком. А в таборі на Куликовому полі командує Подобайло й Петро Забіла. Так твердить Горелко, що вся їхня думка взяти Гомель. Взявши Господа Бога на допомогу, будемо вітати їх чим приготували. Однак беручи до уваги велику кількість цього гультьйства (бо каже в цих двох таборах згідно з компутом 60000) проти нашої пригорщі людей, бо не добре укріплений Гомель і мало вояків. Зволь в. м., м. м. пан, обдумати, зносячись з князем й. мостю паном гетьманом, щоб більше було хоругов до облоги, зважаючи й на те, що гультьйство від Стародуба і з багатьох сіверських місць, котрі збираються у таборі під Ропськом (містечко Чернігівського полку – Ю.М.). І вони ні в яке інше місто, тільки під Гомель, мають свій умисел. Найбільше їх втішає, що в Гомелі мало хліба. Правда, що якби я не купив завчасно збіжжя, не було б що їсти, але хліб уже закінчується. Київський полк із тисяччу орди пішов на залогу до Чернобиля й Коростишова [...]. Тільки що прибіг із села другий зичливий селючок, даючи знати, що зараз козацьке військо йде під Гомель. Заради ймовірності посилаю до в. ми., м. м. пана, Горелка».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 691–692).

№ 31

**1651, червня 4. – Уривок із листа
гомельського підстарости Яна Францішка Хлевинського
до надвірного хорунжого ВКЛ Зигмунта Адама Слушки.**

«[...] Безпомилково я писав до в. м., м. м. пана, маючи певні відомості про козацькі замисли. Отож сьогодні о другій годині дня так сталося, що під Гомель неприятель підступив із великою потугою й став табором на Спасовищі (територія на південний захід від Гомеля на лівому березі Сожа – Ю.М.), де є місце найшкідливіше Гомелю. [...] Чимало коней і жовнірської і місцевої челяді взято неприятелем, а кількох козаків, дай Боже, щасливо забито з-за паркану».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 697–698).

№ 32

**1651, червня 5. – Уривок із листа князя Януша Радзівілла
до надвірного хорунжого ВКЛ Зигмунта Адама Слушки.**

«[...] Тієї ж години, коли до мене дійшов лист в. мості, а в ньому відомість про неприятельський наступ на Гомель, я послав свій універсал до всіх хоругов, які йдуть руським трактом до табору, щоб повернувши на Чечерськ, об'єдналися з в. мостю. Також наказав і хоругвам, котрі розташувалися в Речиці, щоб одразу кінно мчали до в. мості й дали швидку допомогу місцю, на утриманні якого багато залежить [...]».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 699).

№ 33

**1651, червня 5. – Табір під Бобруйськом. – Уривок із листа
князя Януша Радзівілла до ротмістра Шимона Павші.**

«Пане Павша. Після запечатання цього листа прийшла на світанку до мене відомість, що Небаба з великою потугою став табором під самим Гомелем на Спасовищу, а чати скрізь розіслав до Могилевщини. Після повернення цих чат (бо так вважаю, що послав їх вивідати, де і яке є військо), певно буде намагатися оволодіти Гомелем. Через це я сам до Дніпра не можу виступити й уже не можу так думати, як писав в. мості. Зачим вже в. м. можеш, зносячись із паном Курпським і з паном пинським маршалком (Єльським), чинити те, що найкращого задумаєш і взявши Господа Бога на поміч, можеш безпечно вдарити на Антона [Ждановича]. [...] Уховай, Боже, нещастя на Гомель, вся надія на бабицькій переправі. Про мене в. м. знай, що в цю п'ятницю [9.06] я з усім військом звідси виступаю до Речиці [...]».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 700).

№ 34

**1651, червня 7. – Табір під Бобруйськом. –
Реляція челядника князю Янушу Радзівілли.**

«Цього ж дня вночі примчав до Бобруйська челядник пана Фаща з-під Гомеля, котрого привели до князя й. мості, і він зробив таку реляцію:

Каже, що в суботу [3.06] виїхав із Гомеля додому, а неприятель певно в неділю підступив у полудень. Став на Спасовищі поблизу міста й окопався, коней же вони тримають за Сожем. Чати розпустив там і сям для провіанту, котрі насильно беруть його, катують селян. Гедройць із піхотою не міг увійти, бо цього ж дня підступив неприятель, і він мусив повернутися. У понеділок селянин примчав до нього й дав знати, що вночі був сильний крик, стрілянина й потужно штурмували місто, але були відбиті. Серед міщан виявилася зрада й сім їх із парканів спустилися до неприятеля й наші зараз міщан стратили в місті. Про селянську зичливість каже, що якби вчинили відсіч, то хочуть їх [неприятелів] бити і в усьому помагати. Про нашу піхоту каже, що готові добре боронитися, мають достатньо пороху й провіанту на якийсь час, а про коней каже, що біда з ними. Про неприятельську потугу каже, що в неділю Небаба з Шумейком підступив у 7000, а в понеділок прибуло свіжих тільки кількасот».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 702).

№ 35

1652, червня 24. – Мозир. – Лист ротмістра Шимона Павші до князя Януша Радзівілла.

«Яснеосвічений милостивий князю, пане а пане, пане й добродію мій милостивий.

Я доповів в. кн. мості недавно про свій виступ із Горностайполя й мій прихід до Мозиря, з якого я вислав роз'їзд до Чорнобиля. Він повернувся сьогодні рано, у день написання мого листа. Доповідаю тоді в. кн. мості, моєму милостивому пану, що в цей минулий вівторок увійшов сотник Мишко з двомастами чоловік, (сотник печерський київський Панас – Ю.М.) Предримирський із трьомастами чоловік, Криса з двомастами чоловік, і стали в Чорнобилі, втопили ксьондза чорнобильського приора; мали всі громади з села й міста, наказали їм виконувати собі послушенство. Пускають таку чутку, що йдуть під Лоїв, але боюся, щоб кудись в інше місто не намірились. Цієї ночі 20 човнів у Словечні було й назад на Прип'ять в озера відступили. Після написання мого листа я відправлю на ніч сторожу до Словечні й сам до більшої громади до Брагина мушу виступити й тут же посилаю пересторогу до пана Йордана, щоб він був пильним і обережним. Маю певну відомість, що зрадники наміряються йти на Литву й татар до себе приєднати. Про це в. кн. мості доповівши, самого себе й мої послуги віддаю під ноги в. кн. мості, моєму милостивому пану.

Дано в Мозирі 24 червня».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 748–749).

№ 36

1652, липня 3. – Брянчичі. – Уривок із листа стражника ВКЛ Григорія Мирського до князя Януша Радзівілла.

«[...] Про близького неприятеля маю таку відомість, що Подобайло був посланий для того, щоб стати на залогу коло Лоїва й уже, видно, обидва береги [Дніпра] опанував [...].»

(Korespondencja...Część 1. ... С. 754–755).

№ 37

1652, липня 8. – Брянчичі. – Уривок із листа стражника ВКЛ Григорія Мирського до князя Януша Радзівілла.

«[...] Посилав пан Павша хоругов пана Погирського до Чорнобиля, де жодного козака не застали. Тож правда, що й із Любеча всі повтікали до Чернігова й під Лоевом нікого нема. А про Подобайла й Гаркушу пишуть те, що вони стоять під Борзною й там збираються. Якщо так, добре було б нам завчасно добре укріпити лоївський шлях [...].»

(Korespondencja...Część 1. ... С. 757).

№ 38

1652, липня 12. – Мозир. – Уривок із листа ротмістра Шимона Павші до князя Януша Радзівілла.

«[...] Із задніпрянської України в. кн. мості доповідано, що нікого в ній нема, всі пішли в поля. Подобайло недавно був у Борзні, а залога тут, в Чернігові, невелика [...].»

(Korespondencja...Część 1. ... С. 763–764).

№ 39

1652, до липня 16. – Уривок із листа князя Януша Радзівілла до ротмістра Шимона Павші.

«[...] В. м. пишеш, що мав із моїм полком, який стоїть у Хойниках, з'єднатись; а з листа з Мозиря під сьогоднішньою датою пишеш про відправлення добрих шпигунів, (знайти) яких у цій зичливості селянській до нас буде неважко. До самого Києва, як і під Лоїв і Любеч, старайся в. м. всю пильність докласти, доручивши їм, щоб вивідали про Хмельницького: де він стоїть, куди збирається виступити, які подальші його замисли, бо ані з Корони, ані з інших місць не можемо мати відомості про це [...].»

(Korespondencja...Część 1. ... С. 761).

№ 40

1652, липня 15. – Бобруйськ. – Уривок із листа литовського стражника ВКЛ Григорія Мирського до князя Януша Радзівілла.

«[...] Доручив і тому, що пішов до Речиці, щоб він і до Лоева зайшов і довідався: чи є там залога чи ні [...]. Тут у Бобруйську я застав відомості, що селяни з Холмеч зашли до Речиці й там бідолахи туляться, бо ці зрадники, підступивши під Холмеч, пограбували селян, особливо якогось міщанина Киселя. Про залогу під Лоевом не кажуть, але погоджуються, що минулого тижня до Овруча ввійшло трохи неприятельських людей і нібито до Чорнобиля водою мали прибути ці зрадники. І то правда, що вже між Бобруйськом і Горводем з'являються селяни й розбивають разом із Булавою і якимсь Муровіном [...].»

(Korespondencja...Część 1. ... С. 761).

№ 41

1653, червня 24. – Гусятин. –

Уривок з листу невідомого до невідомого.

«[...] Полки з ним [Хмельницьким] такі:

Гетьманський полк 4300, полковник Карпо [Трушенко].

Мартин Пушкар, полковник – 3000.

Грицько Гладкий, миргородський – 2000.

Прилуцький полк – 3500.

Київський [полк] Антон [Жданович] – 3000.

Корсунський – 4000.

Канівський – 4000.

Черкаський – 3400.

Залишив [Хмельницький] під Черніговом Чернігівський [полк], Подобайло 4000.

Переяславський – 5000 [...]».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 767–768).

№ 42

**1653, червня 9. – Уривок із реляції шляхтича Загоровського,
посла князя Януша Радзівілла, до Богдана Хмельницького.**

«[...] Проти Литви різні залоги, котрим зачіпати [військо ВКЛ] не наказано, тільки за Дніпро і Сож, і Десну боронити. У Києві їх 3000, в Горностайполі 2000, в Димері 1000, в Чорнобилі 2000, на Любечі в шанці на Лисій Горі 4000 (котрі Любеч і замок, і все місто спалили). Про інші залоги чути, що в Чернігові під містом за рікою на горі в таборі стоїть 40000. У Ніжині й по інших містах скрізь залоги. В Стародубі 6000. А так кажуть, що орда Малий Ногай залишилася, якби Литва перейшла Десну [...]».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 770–774).

№ 43

**1653, липня 19. – Табір під Речицею. – Уривок із листа
литовського стражника ВКЛ Григорія Мирського
до князя Януша Радзівілла.**

«[...] Цього ж дня маючи пересторогу, що трохи цієї наволочі переправилося на цей бік Дніпра й Сожа, послав 200 піхотинців для їх розгрому, а команду дав пану Бушковському, товаришеві хоругви в. кн. мості, й моему пану Бокші. Протягом чотирьох днів вони шукали зрадників по островах і лісах із торбами, котрих мав любечан. Але зрадники за день до цього відступили за Сож. Однак переправившись через Сож, це товариство в одному селі пана Фаща взяли п'ятьох селян, котрих привели вчора до мене й їхню конфесату посилаю в. кн. мості. З них в. кн. мость зрозумієш, що це селянство охопив великий страх. До мене приїхав гомельський підстароста пан Руцький. Він мені також повідав, що сьогодні вже тиждень, як Золотаренко рушив із Ніжинським полком з-під Чернігова до Ніжина, а Переяславський пішов за Десну. Лише Подобайло лишився в Чернігові і є дуже стривоженим [...]».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 792).

№ 44

**1653, липня 27. – Табір під Речицею. – Уривок із листа
стражника ВКЛ Григорія Мирського до князя Януша Радзівілла.**

«[...] Як я маю у таборі відомості з Чернігова, такі в. кн. мості посилаю. Як тільки я довідався, що Золотаренко з іншими полками й із частиною артилерії вийшов із Чернігова, послав шпигуна до Чернігова, вивідуючи, що там далі буде діятися. Він мені приніс, що Подобайло з рештою артилерії вийшов із Чернігова за Десну до Яресьок, а на своєму місці лишив полковника Укроницького з двома сотнями ніжинців. Усі чернігівці розійшлися по домах. Із Городні також сотник Іхрин (Ichryn) втік за Десну з дружиною й деякими козаками; всі втікають за Десну. На днях я дав двадцять кінних із татарських хоругв і послав пана Воронича до Лоева й під Любеч для зібрання селян і вивідування, що там діється. Але жодного не міг зігнати й так із нічим до мене повернувся. Тільки те мені приніс, що коли вже він повертався до табору, то напав на Сугоняку в пущі. Котрий переправившись через Дніпро, знов у ці ліси повернувся. Побачивши наших, одразу кинувся в болото, а наші не посміли їх переслідувати, бо наших було мало, а той мав при собі кількасот селян. [...]».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 770–774).

№ 45

**1653, серпня 4. – Табір під Речицею. – Уривок із листа
стражника ВКЛ Григорія Мирського до князя Януша Радзівілла.**

«[...] Я послав кількох любечан до Чернігова, щоб вивідали неприємельські замисли. Ці натрапили на шляхтича з Ріпок на ім'я Пироцького, котрий раніше був між козаками, а тепер каже, що є челядником отця печерського архімандрита [Тризни]. Його конфесату відсилаю до в. кн. мості, а його самого дав на поруки цим же любечанам. Вчора мені дав знати пан Шалевський із Гомеля, що наш роз'їзд схопив якогось сотника Кирила. Цього привели до Гомеля й сьогодні його мають привести до мене з короговою, котру при ньому взяли. А що пан Шалевський його конфесати прислав, ці в. кн. мості відсилаю [...]».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 770–774).

№ 46

1653, вересня 4. –

Уривок із реляції мозирського судді Самуеля Оскірка.

«[...] Також від тамтешнього духовенства місцеві попи те саме кажуть і перестерігають, що неодмінно нам треба чекати війни з Москвою [...]. У всьому прикордонні й Сівєрі вже так grimнуло [чуткою] й страх їх огорнув, через що шляхта й шляхтянки натовпом тікають до Могилєва [...]».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 842).

№ 47

1653, вересня 7. – Уривок із листа надвірного хорунжого ВКЛ

Зигмунта Адама Слушки до князя Януша Радзівілла.

«7 вересня дійшло мені відати від моїх бихівського та пропойського підстаростів, що кількасот гультяйства зі Стародуба були секретно послані тамтешнім полковником Опанасом [Веремієнком], щоб вони напали на моє містечко Слушин на цьому боці Сожа й чотири села за Сожем, від Бихова тільки в шести милях, а від Пропойська – у милі. Вони не тільки повбивали міщан і селян, але й їх доми дощенту пограбували, обернули в суцільну руїну [...]. Щодо Гомеля, особливо за Сожем, то майже щоденно це гультяйство нападаючи з Робська, а їх там кількасот, мої села як віддалені, як і в кількох милях будучи, внівеч обертаючи, грабують і тих, котрі прихильні замку, вбивають [...]. Які маю відомості від шпигунів із Чернігова, на особливому листі їх виклад посилаю в. кн. mostі [...]».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 847–848).

№ 48

1653, вересня 11. – Табір у Речиці. – Лист військового судді

Марціна Яна Чудовського до князя Януша Радзівілла.

«Ясносвічений милостивий князю, мій милостивий пане!

Роз'їзд повернувся, нічого не вдіявши. Пан Воронович, котрий із універсалами мчав до Лоева, зустрів челядника з-під хоругви Мурзи (Ях'я Мурза Ахмеційович – Ю.М.), котрого схопили лесуни й привели до Чернігова. Цей утік від них і повернувся до війська. Каже, що 6000 орди прийшло з Ніжина під Чернігів чотири тижні тому й стали з того боку кошем на хуторі Холявинім. Мають двох музр, не знати, як їх звуть. Козаків багато, збираються полки: Чернігівський, Ніжинський, Переяславський стоять на оболоні з того боку Десни, чекають на Прилуцький полк. Гармат каже, що є вісім великих, 24 менших гарматок. Золотаренко є наказним гетьманом. Це повідомивши в. кн. mostі, цього челядника я затримав при собі, щоб він не поширював чуток. Службу мою пересилаю під ноги в. кн. mostі.

Дано з речицького табору 11. XI. 1653».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 846).

№ 49

1653, не раніше вересня 29. – Уривок із листа конюшого ВКЛ

князя Богуслава Радзівілла до князя Януша Радзівілла.

«[...] відомість щодо бою під Водовицями [...]. 4000 козаків із дозволу ніжинського полковника Золотаренка, тепер він тут наказний гетьман, виступили тихо, що й собака на них не гавкнув, за сприяння селян переправились через Дніпро. Половина їх під приводом якогось Петліченка, котрий родом із Кременчука, пішла до Воловиць, де стояв на шляху Смольський із двома татарськими хоругвами. На нього ціле літо часто й даремно намірялися неприятелі. У самий день святого Михайла [29.09.] вранці перед світанком у сильний туман вони несподівано вдарили по наших. Однак усі наші до коней дійшли, тільки двох товаришів і 11 пахолок загинуло. Сам Смольський рвонувся зі своєю хоругвою, пробився крізь неприятелів і розпоросених у полі своїх зібрав, бився з неприятелем скільки міг, але не міг дати раду самопальникам. Тоді він кинувся до Мозиря, взявши «язика» й й просячи про допомогу. А козаки, запрягши їхні вози, рушили зі здобиччю в путь. Однак їх переслідував Смольський, нападаючи як міг протягом півтори милі аж до Загаля. Пройшли козаки один шлях, залишивши 200 самопальників на цьому боці переправи. А тут прибула свіжа підмога з Мозиря із драгунами. Тут же тих, що боронили переправу, в пені вирубали, перейшли [Дніпро] й застали тих неприятелів у полі при здобичі. Зразу кіннота перекрила їм шлях до лісу, а драгуни вдарили на них, бо ті возами оточилися. Боронилися вони добре, але не витримали, почали тікати. Драгуни в таборці і в пекарнях у селі, у трьох місцях їх понад 700 трупів закопали, окрім тих, яких поклали трупом на шляхах і в лісах там і сям. А котрі втекли, певне не без ран, сам Петліченко, збитий двома кулями з коня Смольського, загинув. Його осавула й понад десять інших потрапило в полон, усі давні козаки, вибрані з кожного куреня, що при Хмельницькому, по двоє чи по троє. Після цього в середу другий загін із Кияницею мав ударити на Мозир, але пан литовський стольник [Кшишоф Потоцький] перестережений від в'язня про їхні замисли, випередив їх і зустрів так добре, що їхніми трупами устелив шлях на дві милі. А коли наші потюмили коней і надійшов вечір, вони вночі окопалися. На другий день прийшли драгуни й там же їх ще краще побили й цей табір або окоп вирубали, з котрого частину їх втікли, над рікою Словесною зробили інший окоп. Але коли наші дали їм прикурити й туди пішли, ці з другого окопу, не дочекавшись, вночі при місці розбіглися. Але мені здається, що їх небагато повернеться, бо самі селяни переб'ють їхню решту [...]. Кияниця*, якщо втік, мені здається, що йому відрубують голову, бо вони обидва з Петліченком присягалися полковнику, що жодного зі своїх не втратять. Наших тільки кілька поранили, але чимало коней вбито.

Твердять тепер із Мозиря, що їх там добре пошарпали, понад 400 трупів наші назбирали, окрім тих, яких самі, боронячися, поховали в своїх таборах. Їх знайшли 22 могили, у кожній по десять і

понад десять поховано. Кажуть в'язні, нібито двох значних сотників полягло: Моругий і Внучек. Через це пан литовський стольник по цих могилах наказує шукати, щоб їх впізнали».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 849–850).

*Ця особа може бути Іваном Якименком Кияницею, котрий був сотником у найманому полку Івана Московки або Юхимом Кияницею, котрий був богуславським сотником Черкаського полку (примітка упорядників видання щоденника).

№ 50

**1653, кінець вересня. – Уривок із листа надвірного хорунжого ВКЛ
Сигмунта Адама Слушки до князя Януша Радзівілла.**

«Неприятель так сильно побитий, що з цих 4000 небагато їх назад повернулося. Думаючи, що погоні за ними не буде аж до Чернігова, відправили до Гомеля 200 кінного роз'їзду заради “язика” і щоб придивитися, що діється на Сожу. Там же напали за кілька миль на моє село Марковичі (село поблизу Гомеля – Ю.М.), звідки назад чкурнули без “язика”, бо я сповістив і зібрав (вояків). Тепер на їхню залого, яка стоїть у Бобовичах (село під Гомелем – Ю.М.), збираюся. А які будуть події, да-ти вість не затримаюся.

Прийшла до мене на днях відомість зі Стародуба: козаки задумували чатою навідати Гомель і звідти нібито мало їх вийти 1500 кінноти. Намагаючись довідатися достовірно, я відправив на роз'їзд кілька хоругв із паном Короткевичем, котрий добре знає ці місця. Він ходив аж до Попової Гори, але ніде цього гультайства не застав і не перейняв, хіба що в одному окопі, до котрого найважчий мали приступ. Там було 50 рєстровців, котрі втекли на болота. Однак чотирьох із них привів.

У самому Стародубі стоїть не більше 3000, крім залого в Дрокові й Мглині, яка стереже шляхи від Мстиславля; вони стоять окремою залогою. Полковник у Стародубі Панас (Апанас). Про це все буде ще краща відомість, якщо син цього отамана городового на днях повернеться заради спасіння свого батька. Вже й батько просить визволення до понеділка, але якщо цей термін мине, то не буде він більше жити [...].

Про цю поразку козаків під Водовичами й Мозирем ще більше доповнюють порівняно з тим, що ми могли раніше знати, реляції в'язнів. Бо з тих 4000, котрі виступили, не можуть дорахуватися двох із половиною тисяч. Решта, які втекли, пішли не в Чернігів, а в розсіпку різно: в Народиці, Радомішль, Київ, беручи скрізь вози для поранених. Наші тепер мають вільніший по волості проїзд і знаходять дуже багато трупів по лісах і дорогах; ці померли від ран, а решту добили селяни. Ці люди всі українці, що знати й по в'язнях, які з Кобеляк, Кременчука, Говтви, Полтави, Оржиці й із Переяславщини й Вишневещини. Кажуть, що з кожного куреня, що при самому Хмельницькому, по одному, по двоє вибрано. І думають, що полковникові буде біда, що їх погубив. Петліченко дуже добрий вождь, аж із Кременчука, певно поліг. Кажуть, що й Моругий (Moruchy) із Внучком, але достовірної справи дійти ще не можемо. Погрожують помститися, але є на це [...] і швидше ми їм погрожуємо, ніж вони.

Прийшла потім від пана литовського стольника [Кишиштофа Потоцького] відомість, що Моругий живий, привів кільकाєс недобитків під Чорнобиль. Лиш тепер почувши про нашу чату, що підпала під Чорнобиль, вони панічно почали тікати до річки так, що два порома з людьми потонули й щось там їх зменшилось».

(Korespondencja...Część 1. ... С. 849–850).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii – doctor of historical sciences, professor, chief scientist at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source studies of the National Academy of sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна)

Tarasenko Inna – Ph.D. in historical sciences, research fellow at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source studies of the National Academy of sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: innatarasenko86@gmail.com

**SIVERSHCHYNA DURING THE NATIONAL LIBERATION WAR
OF THE UKRAINIAN PEOPLE IN 1648–1658
IN THE LIGHT OF PRINCE JANUSZ RADZIWIŁŁ'S CORRESPONDENCE
(part 2)**

The article analyses, and for the first time publishes in Ukrainian translation, information about Sivershchyna which is contained in the fundamental camp (chancellery) diary of prince Janusz Radziwiłł – mainly in letters to the prince written by representatives of Polish and Lithuanian nobility. They were enemies of Ukrainian rebels, but they provide valuable, sometimes unique evidence of the struggle against the Polish-Lithuanian Commonwealth, especially in such cities as Chernihiv, Nizhyn, Lyubech, and others, about Bohdan Khmelnytsky's associates, such as colonels Martyn Nebaba, Stefan Podobaylo, Prokip Shumeiko, and others.

Key words: Sivershchyna, diary of prince Janusz Radziwiłł, the National Liberation War of the Ukrainian people.

Дата подання: 12 серпня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 16 жовтня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю., Тарасенко, І. Сіверщина часів Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. у світлі кореспонденції князя Януша Радзівілла (частина 2). *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 52–65. DOI: 10.58407/litopis.230507.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. (2023). Chernihivshchyna chasiv Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648–1658 rr. u svitli korespondentsii Yanusha Radzivila (chastyna 2) [Sivershchyna during the National Liberation War of the Ukrainian people in 1648–1658 in the light of prince Janusz Radziwiłł's correspondence (part 2)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 52–65. DOI: 10.58407/litopis.230507.

Олександр Алмазов, Сергій Павленко

ДВІ СПРОБИ БАТУРИНА в 1692–1693 рр. ВІДІЙТИ ВІД МОСКВИ

DOI: 10.58407/litopis.230508

© О. Алмазов, С. Павленко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7853-2758>, <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

У публікації вперше представлені джерела слідства щодо активних учасників двох походів кримського війська проти Московської держави з метою допомоги Батурину позбутися залежності від росіян.

Виявлені документи засвідчують, що ще в 1692–1693 рр. гетьман І. Мазепа зі своїми однодумцями намагалися за допомогою Кримського ханства здобути волю для українців. Однак хани не могли надати істотну допомогу козакам, оскільки як васали турецького султана змушені були за його покликом йти на війни, які не відповідали їхнім інтересам. Усе ж вони по можливості відгукувалися на прохання Батурина. І. Мазепа, щоб не потрапити до Сибіру, змушений був вдавати вірно-підданого слугу монархів. Для приховування своєї участі в організації звільнення території Гетьманщини від російських залог він надсилав у Москву десятки маніпулятивних донесень, в яких подавав свого агента-канцеляриста як злодія, авантюриста, маріонетку в руках кримців. Цим заходам відвернення від себе та однодумців підозри в зраді не повірив лише білгородський воєвода Б. Шереметєв, який протягом багатьох років вживав заходів для усунення володаря булави з гетьманського крісла.

Ключові слова: листи, гетьман, агент, Б. Шереметєв, козаки, воля.

У російській та українській історіографії превалює погляд про те, що рішення гетьмана І. Мазепи порвати з Петром І, його державою визріло незадовго до 1708 р. Великий вплив на представників мазепіани цієї численної групи мала монографія М. Костомарова, який писав, що багаторічна співпраця між монархом та його васалом постала після їх зустрічі під час дворцевого перевороту 1689 р.¹ Зазначені орієнтири враховані більшістю істориків. Як зазначав О. Субтельний, «коли 1700 р. почалася Північна війна, стосунки між Мазепою й Петром були найкращі з тих, що будь-коли бували між гетьманом і царем».² Цьому історіографічному стереотипу дуже дисонансувала «Дума» самого гетьмана з рядками:

«Ей, панове снерали,
Чому ж єсьте так оспалі!
І ви, панство полковники,
Без жадної політики,
Озмітєся всі за руки,
Не допустіть горкой муки
Матці своїй больш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умірте,
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблі маєм права!»³

¹ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург: Тип-я М. Стасюлевича, 1905. Кн. 6. Т. 16. С. 406, 483, 533.

² Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на поч. XVIII ст. Київ: Либідь, 1994. С. 21.

³ Мазепа І. Дума ілі пісня. Мазепина Атлантида. Творча спадщина доби 1687–1709 рр. / Упор. С. Павленко. Київ: Мистецтво, 2021. С. 11.

Річ у тому, що її написано у 1690-х рр. Якщо була така велика співпраця між царем та гетьманом, то чому Мазепа закликав боронити здобуті раніше вольності? Це творилися якісь легковажні поетичні вправи наодинці з собою? Вони ні до чого не зобов'язували? Гра словами і в патріотизм? Відповіді на ці питання годі знайти в історичних дослідженнях. Є «Дума», яка ніби існує сама по собі, без подробиць життя її автора в роки його правління 1690–1700 рр. У монографії Т. Таїрової-Яковлевої поетичному твору гетьмана присвячено лише одне речення⁴.

Останнім часом з'являється все ж більше публікацій, які дають змогу зрозуміти контекст появи «Думи». Насамперед маємо на увазі дослідження факту ревізії новою післяголицинською урядовою командою фінансів Гетьманщини якраз після повернення гетьманської делегації в 1689 р. з Москви⁵. Тоді ж у російській столиці наришкінці контактували з племінником усуненого гетьмана І. Самойловича експолковником Гадяцького полку Михайлом Гадяцьким, і він всіляко чорнив І. Мазепу⁶, був призначений царським указом спочатку лебединським воєводою, згодом охтирським полковником і, за чутками, ніби став експертом із питання перегляду формату залежності Гетьманщини від Московії у бік обмеження козацьких вольностей, послаблення влади гетьмана, старшини⁷.

Отже, гетьманці мали сприйняти все це як вияв великої довіри монархів, їх урядової команди до них? Це тоді, коли в Москві велися розслідування діяльності В. Голицина, страчувалися прихильники царівни Софії, опозиціонери до патріарха?

Схоже, згадана вище ревізія⁸ змусила І. Мазепу, його команду невдкладно зайнятися питанням вирішення проблеми свого захисту з допомогою найближчих сусідів, зокрема Кримського ханства, Польщі. Саме тому невдовзі з Батурина вирушили до польського короля, хана довірені представники гетьманців. Хоч маємо щодо цих агентів багато спростувально-дискредитаційної інформації, спрямованої гетьманом до Москви, у ній ми, наприклад, нічого не знайдемо про те, як сталося, що Мазепа свого часу служив разом із Соломоном у П. Дорошенка⁹, у який спосіб до рук ченця та Петрика-канцеляриста потрапили гетьманські печатки. Зрештою, який сенс їхніх важких для реалізації акцій, якщо б вони хотіли просто знеславити гетьмана, прибрати його з посади?

Новітні розслідування лише додають аргументів на користь тієї тези, що Батурин у 1690-х рр. вів активну таємну дипломатію з володарями сусідніх держав. З огляду на це, цінною є знахідка історика Д. Сеня про спрямування донськими козаками в 1692 р. до Москви повідомлення, базованого на свідченнях спійманих яничар, про те, що «Іван Степанович Мазепа ссылаетца с крымцы»¹⁰, вони чули, ніби він «хочет по-прежнему, как Дорошенко, и иные гетманы быть, и, говорят, будто и Войску Запорожскому, и ему, гетману, от московских начальных людей, и от напрасные их налоги у великих государей в подданстве быть невозможно...»¹¹

Серйозний «мазепинський слід» у справі Соломона віднайшов в архівному джерелі 1691 р. історик К. Кочегаров. Київський воєвода Михайло Ромодановський надіслав своїм зверхникам свідчення рейтара Мирона Новокрещенова, викупленого з неволі¹².

«Как он, Мирон, был в полону и при нем, тому ныне десятая неделя, привезли в Белгородскую орду татарова ис Польши взятого казачьего полковника Василья Васильевича сына Дрозда, которого тот же немировский житель окупил и оставил в Волоской земле в Ясах, – записали у Києві його зізнання. – И едучи дорогою, тот полковник приказывал ему, Мирону, известить в Киеве, как прошлого лета был он, Василей, при короле полском и при нем де у короля был хана крымского посланник. Да в то ж де время явился у короля

⁴ Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». Москва: Центрполиграф, 2011. С. 320.

⁵ Дет. див: Павленко С. Перший обман государів. Павленко С. Гетьман Іван Мазепа. Перше п'ятиріччя правління. Київ: Мистецтво, 2021. С. 36–46.

⁶ Дет. див.: Там само. Під страхом арешту. С. 162.

⁷ Вирський Д. Рідня гетьманська: Михайло Васильович (1650-ті – після 1693) – полковник і воєвода (від Гадяча до Сибіру). Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні. Мат. Всеукраїнської наук.-практ. конф., приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування П. Дорошенка (16 жовтня 2015 р.). Київ, 2015. С. 274–275.

⁸ 1690 г. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову. Русская историческая библиотека, издаваемая археографическою комиссией. Санкт-Петербург: Тип-я Ф. Еллонского, 1884. Т. 8. С. 950–1204.

⁹ Darowski A. Szkice historyczne. Warszawa, 1901. S. 212; Грамота польского короля Яна III полковнику Василю Искрицкому 6 мая 1690 г. Устрялов Н. История царствования Петра Великого. Санкт-Петербург: В тип-и Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1858. Т. 2: Потешные и азовские походы. С. 483; Кочегаров К.А. Украина и Россия во второй пол. XVII в. Москва: Квадрига, 2019. С. 295.

¹⁰ Приезд в Москву донского станичного атамана Фомы Алексея и есаула Якова Иванова с войсковою отпиской и двумя пленными азовскими янычарами (8 августа 1692 г.). Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). Ф. 111. Оп. 1.1692. Спр. 2. Арк. 24.

¹¹ Там само.

¹² Кочегаров К.А. Загадка «доноса» казацкого полковника Василия Дрозда на украинского гетмана Ивана Мазепу. Славянский альманах. 2017. № 1–2. С. 68.

некакой чернец с листом, бутто прислан з желателством» від І. Мазепи¹³. «И тот де лист, – зазначалося у царській грамоті з цього приводу, – в королевских полатах при крымском посланике чтен вслух, в котором писано, есть ли б впредь нашим царского величества ратным людем случилось итти войною на Крым, и тогда бы полским войскам идти с крымскими ордами и с казацкими полками сопча на наши царского величества войска, и говорено татарскому послу, что бывшей гетман (И. Самойлович. – К.К.) полской стране солгал, а нынешнему де бутто в том мочно верить»¹⁴.

Важливим доповненням у вивченні «мазепинського сліду» в справі Соломона є засвідчений його зв'язок з архімандритом Донського монастиря Никоном, який втік у 1689 р. з Москви від розправи в Україну і став духовником гетьмана (саме йому Мазепа дав на зберігання «Думу»)¹⁵.

Нижче ми підготували та оприлюднюємо сім документів, які стосуються розслідування 1693 р. у Новобогородицьку, Білгороді, а згодом у Москві, Батурині двох невдалив спроб підняти запорожців, козаків Лівобережної України проти Московської держави. Донесення білгородського воєводи Бориса Шереметєва, показання підлеглих «вора Петрика», писаря Григорія Волковського, та дворянина («челядника») Мирона Глека свого часу не були відомі історик Д. Яворницькому, який детально моніторив усі звістки про січовиків. Лише невеликий фрагмент із «расспросных речей» використав у своїй праці В. Станіславський¹⁶. Натомість уперше звернули увагу на це джерело М. Петровський¹⁷, О. Оглоблін. Останній, готуючи студію про Петра Іваненка (Петрика), використав два великі фрагменти свідчень Г. Волковського про зустріч хана з мазепинським канцеляристом та передачу ним послань від І. Мазепи, В. Кочубея володарю Криму¹⁸. На жаль, О. Оглоблін не скористався повністю інформативним потенціалом цих джерел. З якихось причин він не переглянув і опублікований статейний список Василя Айтемирова в Крим 1692–1695 рр.¹⁹, де Петрик фігурує як Петро Сүлима. Російський дипломат, до того ж, повідомив чимало важливих подробиць про буття мазепинського канцеляриста в Кримському ханстві.

Студії О. Оглобіна про П. Іваненка (Петрика) все ж можна розглядати як потужну «розвідку боєм», у ході якої виявлено угоду 1692 р. між Кримським ханством та Військом Запорозьким²⁰ («Статьи Вечнаго миру»²¹).

Відомий історик-мазепознавець справедливо надав цьому договору велике значення в історії української державної думки: «Він є яскравим доказом того, що навіть у перші роки гетьманування Мазепи, після Коломацької угоди з Московією 1687 р., українська політична думка мала виразну концепцію державної самостійності України, прагнула її незалежності, добре розуміла повну суперечність і непримиренність українських національних інтересів супроти Московщини й Польщі. Договір 1692 р., безперечно, свідчить про те, що Україна ідейно готова була до зриву з Московією й рішучої боротьби з нею за свою незалежність»²². Щоправда, поважний дослідник вважав, що цей документ «укладений противником Мазепи, антигетьманом Петром Іваненком»²³. При цьому він «на підставі всіх джерельних матеріалів» дійшов висновку, «що участь Мазепи в справі Петрика (зокрема щодо угоди з Кримом) можлива»²⁴, а «дальніші наші досліді над цим питанням ще більше ствердили можливість участі Мазепи в цій справі»²⁵.

Водночас мазепознавець так багато написав студій про «повстання Петрика», договір останнього з Кримом, що ці його напрацювання поховали під авторитетним тягарем сто-

¹³ Кочегаров К.А. Загадка «доноса» казацкого полковника Василия Дрозда... С. 68.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Павленко С. «Дума» І. Мазепи та архімандрит Никон. *Пам'ятки християнської культури Чернігівщини*. Мат. наук. конф. Чернігів, 2002. С. 107–109.

¹⁶ З розповіді Григорія Волковського (1693, березня 24, Москва). *Станіславський В.В. Запорозька Січ та Річ Посполита: 1686–1699*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. С. 314.

¹⁷ Петровський М. Нариси історії України XVII – поч. XVIII ст. Досліді над літописом Самовидця. Харків: Державне вид-во України, 1930. С. 364.

¹⁸ Оглоблін О. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). Київ: Вид-во ВУАН, 1929. С. 33.

¹⁹ Маркевич А. Статейний список подьячего Василия Айтемирова в Крим 1692–1695 гг. Одесса: «Экономическая» тип-я и лит-я, 1896. С. 1–138; Його ж. Список с статейного списка подьячего Василия Айтемирова, посланного в Крым с предложением мирных переговоров. 1692–1695. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1895. Т. 18. Отд. 2. С. I–XIII, 1–80; 1896. Т. 19. Отд. 2. С. 1–58.

²⁰ Оглоблін О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р. Київ: 3 друкарні Української Академії наук, 1927. С. 741–744.

²¹ Статьи Вечнаго миру. *Институт рукопису НБУВ*. Ф. VIII. Од. зб. 228м/97/IV. Арк. 925–937.

²² Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба: 2-е доповнене видання. Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. С. 187–188.

²³ Там само. С. 188.

²⁴ Там само. С. 184.

²⁵ Там само. С. 194.

рінок альтернативний висновок, подальші пошуки та стали хибним орієнтиром для авторів численних «Історій України», енциклопедичних статей.

Мазепинський канцелярист не був ініціатором подій 1692–1693 рр., а тим паче творцем угоди з Кримським ханством. Він виконував роль дипломата, гінця-посланця з важливими документами. На це чітко вказують у своїх поясненнях його писар Г. Волковський («и никаких писем во время той ево бытности на Запорожье он у него не выдывал, и он, Петрушка, ему не показывал»; «говаривали, что знатно де он, Петрушка, то чинит с ведома гетманского. А собою де ему такова великого дела вчинать невозможно»), челядник М. Глек («слыхал, что он то дело зачал не собою»). Якби П. Сүлима був утікачем із Батурина, то в який спосіб він зміг би в курені написати на Січі «Статьи Вечного миру», великий документ, який потребував історичних знань, потрібних виписок із попередніх угод? Із нашої публікації пояснень Г. Волковського видно, що запорожець увійшов до кола довірників мазепинського канцеляриста, але він уперше побачив стос листів із Батурина (тобто і договір Вічного миру) лише під час зустрічі з ханом. Отже, ні січовики, ні наближене коло П. Сүлими не брали участі в підготовці важливих кримсько-українських статей про співпрацю. Їх витягли «из скрыни».

Мазепинський канцелярист на Січі дотримувався суворої конспірації, знаючи, що серед січовиків було багато таких, які могли зашкодити справі («А пришел де в Бакчисарай учинил он, Петрушка, его, Гришку, писарем, толко в тайной секрет, к себе ево не припускал»). Водночас Г. Волковський нічого не сповіщає про особисті універсали П. Сүлими до запорожців, до козаків, хоча він міг не тільки читати, але й копіювати їх для поширення. Схоже, всі ці документи народжувалися за вказівкою І. Мазепи під пером його довірників у потрібному для них керунку як алібі для подальшого направлення цих маніпулятивних матеріалів у Москву.

Важливим моментом, що підтверджує взаємодію П. Сүлими з Батурином, були його контакти з полтавським полковником Павлом Герциком, який у 1692 р. прислав свого гінця козака Григорія Кравця («Кровца») з листом, що він, «вышед ис Полтавы со всем полком и с клейноты, ожидает их у Кобыляку». Під час другого походу на початку 1693 р. через козака Ніжинського полку²⁶ Федора Чумака той самий старшина повідомив кримцям, що, мовляв, «Полтавского полку города здадутца и встрят ... с хлебом».

Можна було б подумати, що П. Сүлима діяв насправді в інтересах полтавської опозиції. Однак П. Герцик став полковником у др. пол. 1691 р., тобто після того, як мазепинський канцелярист опинився на Січі. А якщо І. Мазепа, отримавши зізнання Г. Волковського, залишив його на полковницькій посаді, то це є красномовним свідченням того, що старшина діяв, виконуючи вказівки Батурина. Тобто другий похід кримці зупинили не тому, що П. Герцик передумав і не впустив ординців у Полтаву, а тому, що на той момент, найпевніше, полтавський полковник ще не отримав відповідного дозволу від І. Мазепи та генеральної старшини. Так само не спішила приєднатися до орд і Запорозька Січ, оскільки очікувала передусім відповідного сигналу з Батурина. Якщо першого разу в 1692 р. похід кримців для єднання з мазепинцями був скасований на його початку через усунення хана, то наступного разу його теж згорнули саме тому, «что пришел посол к хану крымскому от салтана турского с таким указом и с булавою, чтоб совершенно начатую войну с венгры кончил и испытывал своего счастья»²⁷.

Г. Волковський також свідчив, що татар налякало наближення угруповання Б. Шереметева. Можливо, так пояснили команді П. Сүлими причину повернення до Криму невеликого контингенту кримців («больши десяти тысяч»). Ясна річ, подібна кількість вояків-союзників не заохочувала гетьманців поспішно визначитися на користь Криму. Не було серед прибулого контингенту орд і самого хана, що теж розхолоджувало ініціаторів усього цього дійства.

Зрештою гетьман і кримці навіть не встигли обговорити-узгодити питання взаємодії, оскільки в один і той самий день 27 січня 1693 р. І. Мазепа вийшов із військом із Батурина²⁸, а татари повернули назад, додому²⁹.

Незважаючи на серйозні звинувачення Г. Волковського, М. Глека щодо І. Мазепи, В. Кочубея, П. Герцика в потаємних замірах проти Москви, Малоросійський приказ послав двох важливих свідків після допиту (документ № 2) у Батурин для додаткового роз-

²⁶ Як відомо, тоді у Ніжинський полк входила і Батуринська сотня, козаки якої часто посилалися як гінці, посланці.

²⁷ Цидулка Созона Грабовского, писаря Войска запорозкого Низового, И. Рутковскому. *Яворницький Д.І. Твори: У 20 т. Київ–Запоріжжя: ТанDEM-У, 2008. Т. 3: Джерела до історії запорозьких козаків. Кн. 1 (Далі – ЯДІ-ДІЗК-1). С. 329.*

²⁸ Гордон П. *Дневник 1690–1695*. Москва: Наука, 2014. С. 187.

²⁹ 1693 р., лютого 17. Список з листа, написаного гетьманом Мазепою на Запорозжя з приводу набігу татар на Україну. *ЯДІ-ДІЗК-1. С. 332.*

слідування. Ясна річ, у гетьманській столиці вони вже говорили на користь гетьмана (док. № 7). Причина подібного закриття інтригуючої справи криється, зрозуміло, не в переконливих аргументах викритої сторони на свою користь. Думаємо, продовольчі, фінансові щорічні пайки з Батурина для дяків Малоросійського приказу та його очільника Оме-ляна Українцева були вигіднішими останнім, ніж арешт гетьмана. Тим паче після надання такої послуги він мав віддячувати удвоє-утроє більше.

Хоча в доповідній виписці для царів за підписом О. Українцева (док. № 4) повідомлялося, що 13 квітня 1693 р. царі слухали короткий виклад справи й прийняли рішення направити до Батурина на покару Г. Волковського, М. Глека, є серйозні підстави вважати, що насправді монархи або були проінформовані у відповідному «полегшено-пом'якшеному» дусі, або, правдоподібно, за узвичаєною практикою тих років³⁰ за них так відреагував від їхнього імені боярин Лев Нарішкін. За двірцевими розрядами царі 13 квітня 1693 р. не пішли на богослужіння³¹, тобто вони напевно й зустрічалися десь разом. За щоденником П. Гордона, Петро I у січні–квітні, як правило, був далекий, як і в попередні місяці, від державних справ, а займався пияцтвом, феєрверками, мандрівками до Переяслава Заліського та хворів³².

Батурин своїм «розслідуванням» так оперативно закрити справу, що вона залишала багато запитань навіть для тих, хто допомагав гетьману виплутатися з халепи. Під час відвідин у березні 1696 р. трьома полковниками Гетьманщини Малоросійського приказу з питань літнього походу та вирішення поточних проблем їх неочікувано розпитували в справі 1692–1693 рр.

«И знову часу того ж былисмо у пана Украинцева з Винѣусом, – доповідав київський полковник К. Мокієвський І. Мазепі пізніше про цей епізод, – и питається мене пан Украинцев: яким способом од вас Петрик втік? Отказалем я: питайся в. м. пана полковника гадяцкого и полтавского, у их бил з жалованем, они знают о его втѣканю, а пан Винѣус у мене был з жалованем, я своего встерѣгл. в жарт мовил. И потим мовит пан Украинцев: знаєте вы, хто его выправил? Ответидѣлем: ваш же Михайло той, который полковником гадяцким был. и в змѣнѣ як у вас, так и в нас оказался. Хиба той, мовил пан Украинцев. Михайло нам много приобещал денег, где б он тие денги брал; у вас бы брал да ордѣ давал: для чего ж бы то так было? Ответидѣлем: хотѣл у вас як быто булаву достати, а потим и вами так бы трусил, як сам хотѣл»³³.

Як видно, попри регулярні фінансові заохочення, високопосадовці Малоросійського приказу не могли зрозуміти логіку дій молодого недосвідченого канцеляриста Петрика і не вірили в самостійність його дій.

Усе ж у цій справі був задіяний високопосадовець-царедворець, воєвода й намісник в'ятський, керівник Білгородського розряду Борис Шереметєв, який не вдовольнився ходом розслідування та виправданням мазепинців. Ми бачимо його роздратування ще на першій стадії розслідування, коли новобогородицький воєвода Семен Неплюєв намагався не надати значення донесенню Г. Волковського (док. № 5) і фактично підігрував І. Мазепі. Зазначимо, що з гетьманом вони були дуже пов'язані. Річ у тому, що він за явну велику винагороду поділив у 1687 р. фінанси, майно І. Самойловича (згідно з Коломацькою угодою!) на користь І. Мазепи та Гетьманщини (70–80% відсотків знайденого дісталось гетьманцям)³⁴. Його впливовий родич Л. Неплюєв, як і В. Голіцин, яким теж чимало тоді перепало, потрапив на заслання. С. Неплюєв натомість був направлений до Гетьманщини в кінці 1689 р. з ревізії правильності того поділу (призначений чернігівським воєводою 21 вересня 1689 р.³⁵). А оскільки він нічого крамольного не накопав, бо це ревізору теж було не вигідно, оскільки тоді б гетьман дав свідчення й проти нього, то його відправили невдовзі ще далі на заслання в небезпечну Новобогородицьку фортецю. Сюди засиляли московських стрільців-штрафників та винуватців-високопосадовців.

Отже, Б. Шереметєв вимагав від царів покарання С. Неплюєва за «безчестя» (док. № 5), бо той одразу не направив йому важливих свідків для допиту.

Вислухавши їх у Білгороді, воєвода зрозумів, що Петрик не міг бути одинаком, авантюристом-смертником, який, кинувши дружину, малолітніх дітей, відповідальну посаду в

³⁰ У 1697–1698 цар подорожував по країнах Європи, а від його імені в Батурин ішли укази та грамоти.

³¹ Дворцовые разряды. Санкт-Петербург: Тип-я II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1855. Т. 4. С. 780.

³² Гордон П. Дневник 1690–1695. С. 180–207.

³³ Між 1700 та лютим 1701. Лист київського полковника Костянтина Мокієвського до гетьмана І. Мазепи. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* (далі – ДГІМД) / Упор. С. Павленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 320–321.

³⁴ Павленко С. Гетьман Іван Мазепа... С. 45.

³⁵ Барсуков А. Списки городовых воевод и других лиц воеводского управления Московского государства XVII ст. по напечатанным правительственным актам. Санкт-Петербург: Тип-я М.М. Стасюлевича, 1902. С. 272.

Батурині, вирішив обдурити кримського хана підробленими листами, договором та з військовою допомогою орд переконати гетьманців, Запорозьку Січ вибороти незалежність українцям. Усе це виглядало фантастично-божевільно й непереконаливо. Саме тому Б. Шереметев подбав про оперативне доставлення до Москви прибульців у Новобогородицьку фортецю. Дезертири-«петраковці» у своїх свідченнях теж не вбачали якоїсь для них загрози, оскільки в такий спосіб хотіли легалізуватися в реаліях життя Московської держави, мати якісь преференції від донесеної правди про своє буття в Криму, у походах 1692–1693 рр. У Батурині під тортурами вони відмовилися від своїх показань щодо листів І. Мазепи, В. Кочубея до хана й причетності полтавського полковника П. Герцика до посилення двох козаків на зв'язок із П. Сулимою (док. № 7). Виходило, що їхня місія полягала в обмовленні гетьманської верхівки. Чи могли б піти на це вони на прохання зацікавлених осіб («авантюриста Петрика» чи хана), знаючи, що така брехня – пряма дорога на шибеницю? Зрозуміло, що втікачі від П. Сулими розраховували найперше на милосердя царської влади та певні вигоди від своїх зізнань. Їх не єднала ідея у такий спосіб змістити володаря булави для того, щоб Москва провела нові вибори й поставила іншого гетьмана.

Б. Шереметев за підсумками розслідування, так би мовити, отримав зухвалого ляпаса від Батурина за проявлену активність у цій справі. У гетьманській столиці навіть не проводили очну ставку арештантів із конкретними козаками Григорієм Кравцем, Федором Чумаком, мовляв, перші відмовилися від своїх показань. Але ж Г. Волковський, основний свідок – виходець із Правобережної України, не міг вигадати конкретного Грицька Кравця з Полтавської полкової сотні для підсилення своїх «фантазій». А цей чоловік спокійно прожив ще не одне десятиліття³⁶. У компуті Полтавського полку 1718 р. він числився в складі кінного товариства³⁷. Козаки насамперед полкової сотні виконували різноманітні доручення полковників із доставленням важливих донесень, доправлення цінних документів. Г. Волковський тричі у своїх свідченнях називає козака Феська, який привозив П. Сулимі підтвердження з Гетьманщини про те, що йому необхідно розпочинати акцію (док. № 2, 3). Можливо, це був той самий довірник гетьмана Фесько Хлюс, який у 1708 р. віз із Ромнів «несколько писем, цифрами писанных, а при том один лист Мазепин к Лещинскому»³⁸.

Не проводилося й розслідування щодо полтавського полковника Павла Герцика, син якого Григорій був одружений із онукою³⁹ І. Мазепи⁴⁰.

Усе ж Б. Шереметев взяв до уваги фактаж про діяльність гетьманців у 1692–1693 рр. під час походу 1695 р. на Казикермен. За польськими відомостями, отриманими з надійних джерел із походу, «між названим військом московським і козацьким великі підозри; самі собі не довіряють; аби їм не довелося зіткнутися з собою, на що дуже схоже»⁴¹.

Цікаво, що після походу 1696 р. на південь України головнокомандувача московським угрупованням Б. Шереметева не запросили на зустріч із царем у Рибне для звіту. Мабуть, на це рішення вплинули попередні донесення І. Мазепи про проблеми та недоліки військової кампанії. Невідомо, що на ній говорив царю про білгородського воеводу гетьман 16 вересня⁴², але вже після приїзду 28 вересня⁴³ царя в Москву боярин був одразу відкликаний⁴⁴ до столиці, куди приїхав 14 жовтня⁴⁵. Уже 12 листопада він відправлений у відставку⁴⁶ і потрапив в опалу⁴⁷. Їдучи наступного року з паломницькою місією на острів Мальту, Б. Шереметев оминає Батурин. Але по дорозі боярин ночував у старшин, гетьманців, зокрема й у Данила Забіли, який після розмов із ним у 1699 р. приїжджав у Москву та жив

³⁶ Зрозуміло, так міг називатися й однофамілець. Однак посланцями, як правило, були молоді козаки 25–30 років, оскільки вони могли без проблем подолати великі відстані. Тож, певно, все ж таки Грицько Кравець благополучно дожив до 1718 р., маючи 50–55 років.

³⁷ Джерела з історії Полтавського полку (сер. XVII – XVIII ст.) / Текст і упоряд., коментарі, вступ. ст. В. Мокляка. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2007. Т. І: Компути та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. С. 79.

³⁸ Цит. за: Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2017. С. 303.

³⁹ Її матір була падчерицею гетьмана.

⁴⁰ Пилип Орлик і мазепинці. Джерела / Упор. Т. Таїрова-Яковлева. Київ: Кліо, 2022. С. 138.

⁴¹ Десять листів королівського секретаря, львівського міщанина Домініка Вильчка до короля Яна III Собеського про події в Україні у 1694–1695 рр. ДГІМД. С. 657.

⁴² Походный журнал 1696 г. Санкт-Петербург: Б.в., 1853. С. 33–34.

⁴³ Гордон П. Дневник. 1696–1698. С. 59.

⁴⁴ Вызов Шереметева в Москву в сентябре 205 г. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. Москва: Университетская тип-я, 1905. Т. 14. С. 136. Стб. 1489.

⁴⁵ Гордон П. Дневник. 1696–1698. С. 61.

⁴⁶ Богословский М.М. Петр I. Материалы для биографии. Ленинград: ОГИЗ, 1940. Т. I. С. 366.

⁴⁷ Корб И.Г. Дневник путешествия в Московию (1698 и 1699 гг.) / Перевод и примечания А.И. Малеина. Санкт-Петербург: Изд-е А.С. Суворина, 1906. С. 138; Заозерский А.И. Фельдмаршал Б.П. Шереметев. Москва: Наука, 1989. С. 214.

вдома у впливового відставника⁴⁸. Б. Шереметев хотів його показати царю з доказами «на писмах», що «его милость (І. Мазепа. – С.П.. О.А.) вора Петрика к бусурманом выслал. и о приходѣ бусурманском под городы был желателен»⁴⁹. Тобто ми бачимо, що царедворець не забув про справу 1693 р. і вважав її несправедливо закритою. Але Петро І був якраз кілька місяців в Азові. Донощик в очікуванні монарха законфлітував із відповідальним чиновником Малоросійського приказу. У ньому розглядалася 16 липня 1699 р. справа Д. Забіли «про повернення йому двох кафтанів, що були у піддячого Киприяна Дашкевича»⁵⁰. Відповідну інформацію отримав гетьман, і, за його запитом, донощик та його подільник Андрій Солонина (працював у гетьманській резиденції перед звільненням і добре знав, як змусили Г. Волковського та М. Глека змінити показання) були відправлені на розправу в Батурин.

Незважаючи на таку невдачу, Б. Шереметев не здавався. Наступного року, орієнтовно в квітні, він підготував для Петра І записку «о четырех статьях»⁵¹ про різні проблеми Московії, про підступність гетьмана та зрадливість козаків. Реакція на неї царя була лаконічною: «Черкаское непостоянство ведомо, а беречься от них всегда надобно»⁵².

Зрештою Петро І, явно ознайомлений із діями І. Мазепи у 1692–1693 рр., бере до уваги заяви Б. Шереметева. Грамотами царя від 1700 р.⁵³, 1701 р.⁵⁴, 1702 р.⁵⁵ гетьман у грубій формі відстороняється від командування козацьким військом, що направлялося в Прибалтику, до Бихова. Натомість фактичним очільником гетьманських полків у військових кампаніях стає Б. Шереметев, у старшинському середовищі його кандидатуру цілком серйозно розглядали як підходящу на посаду гетьмана⁵⁶.

Публікація джерел про події 1692–1693 рр. дає також чимало додаткового інформаційного матеріалу до історії Полтави та Полтавського полку, Запорозької Січі, Кримського ханства.

* * *

Окремо хотілося б написати про правдивість свідчень Г. Волковського та М. Глека. У відписці Б. Шереметева царям (док. 1) ідеться про те, що воевода в жовтні 1692 р. посилав у Крим до «изменника Петрушки к единомышленником ево» харківського козака Матвія Мовчана «обнадеживательные письма». Він виконав цю місію. Отже, ще напередодні другого походу «петриковці» отримали запевнення в помилуванні, амністії, якщо здадуться. Тож Г. Волковський та М. Глек скористалися запрошенням покинути «вора» та отримати царську милість. Про останнє вони й свідчать як про головну причину своєї появи в Новогородицьку.

Як видно з їхнього розпиту, вони, хоч допитувалися по-різному, загалом давали правдиву версію того, що бачили, що чули. Зрозуміло, дезертири при цьому применшували свою участь у походах, співпрацю з П. Сулимою, оскільки це було не на їхню користь. Водночас Г. Волковський став учасником зустрічі з ханом Селім-Гіраєм, головні моменти якої він не міг не запам'ятати:

- 1) його ватажок у ханський палац «взял из скрыни свяску листов»;
- 2) гості представляли не запорожців, не когось персонально, а керівництво Гетьманщини;
- 3) хан «те листы велел честь»;
- 4) звернення з Батурина адресувалися попередньому хану (мазепинський канцелярист їх не вручив у 1691 р., бо того усунули, тому він пробув на Січі рік);
- 5) на листах «печати были войсковые»;
- 6) у зверненні йшлося, «чтоб они, татаровя, малоросийских городов с народом учинили мир»;

⁴⁸ 1699, серпня 4. Батурин. Акт генерального суду по справі Данила Забіли за донос на гетьмана І. Мазепу. ДГМД. С. 437.

⁴⁹ Там само. С. 436.

⁵⁰ Дело по прошению малороссийского жителя Данилы Забелы об отдаче ему двух кафтанов, находящихся у подъячего Киприяна Дашкевича (1699 г., июля 16). РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1699 р. Спр. № 40. Арк. 1–4.

⁵¹ Письмо Петра І к Борису Петровичу Шереметеву (1700 г., 2 мая, Коломна). Письма и бумаги императора Петра Великого. Санкт-Петербург: Государственная тип-я, 1887. Т. І. С. 359.

⁵² Там само.

⁵³ 1700, серпень–вересень. Два листи гетьмана І. Мазепи, адресовані Петру І. ДГМД. С. 202.

⁵⁴ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург: Тип-я М. Стасюлевича, 1885. Т. 16. С. 246.

⁵⁵ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Санкт-Петербург–Киев: Южно-Русское книгоиздательство Ф.А. Иогансона, 1903. С. 359.

⁵⁶ Павленко С. Спроба Б. Шереметева стати гетьманом (1700–1701 рр.). Сіверянський літопис. 2023. № 4. С. 32–44.

7) гетьман закликав Кримське ханство «для совокупления с ними на Московское государство войною и о миротворении таковом, каково было при Богдане Хмельницком»;

8) кримці мали допомогти гетьманцям приєднати до Гетьманщини козацьку Слобожанщину з метою повернення її жителів на Правобережжя;

9) новий хан підтримав вищезгадані ідеї й одразу дав вказівку готуватися до походу.

10) «И те вышписанные письма хан отдал ему, Петрушке, по-прежнему, а у того де гетманского письма припись была гетманской рукою, а печать войсковая».

Як бачимо, Г. Волковський був свідком зачитування кримсько-українського договору, який передбачав створення Руського князівства та його захист із допомогою кримців. Напевне, свідок цього озвучення тексту з одночасним перекладом татарською мовою переказав його зміст без зазначення, що йшлося про угоду, оскільки вищезгадане додавало крайовості його буттю.

З пояснень Г. Волковського випливає, що він намагався вигородити козаків-посланців із Гетьманщини, щоб їм не нашкодити. Спочатку він старався не видавати Г. Кравця: «и бежал к тому вору Петрику от полтавского полковника от Павла Герцыка казак, а (?) каторого он города жителем, и как ево завут, прозванием (?) слывет, того он не знает» (док. № 2). Далі він на вимогу слідства все ж назвав посланця. Подібна ситуація виникла і з Федором Чумаком. Г. Волковський його тричі називає Феськом. Напевне, ця обмовка зумовлена тим, що свідок спочатку його називав Федором, намагаючись приховати від слідства конкретного козака, якого б далі чекала неприваблива доля. Чумак – явно не прізвище гетьманця, а рід його занять. П. Сулима посилав із Бахчисараю «Феска, нежинского чюмака» (док. № 2) до Полтави.

У деяких моментах свідчення обох «беглецов» не збігалися. Так, Г. Волковський визначив на око запорожців-чумаків, що займалися соляним промислом, і захоплених П. Сулимою під час першого походу, «тысячь с шесть и больши» (док. № 2), «с 5000 человек» (док. № 4). Проте представник цієї захопленої ватаги М. Глек оцінював цих примусово мобілізованих січовиків у поході значно скромніше – «человек с триста» (док. № 2), «их с триста человек крымские татары и вор Петрушка побрали поневоле» (док. № 5). Останні свідчення, ясна річ, переконливіші, оскільки вони були зроблені потерпілим від примусової мобілізації козаком.

Слід з обережністю ставитися й до заяви Г. Волковського про те, що під час другого походу «и татаровя де около Полтавы в полтавских селех (?) взяли в полон всяких чинов людей мужеска и женска полу тысячи с две и болши» (док. № 2, 3). Із донесення І. Мазепи царям від 31 січня 1693 р. випливало, що противник, «жадных оных городов не занимаючи ... огурных и особу недбалых людей на сенах и на дровах в неволю свою поганскую похватили» на окраїнах Полтавського полку та повернувся до Криму⁵⁷. Тобто гетьман не мав інформації про такі великі масштаби втрат населення.

Перебільшення Г. Волковського були пов'язані з тим, що він не мав достовірної інформації про кількість захоплених січовиків, а також ясир, бо, мабуть, петриківці діяли при якійсь орді, не маючи змоги знати все про загальні похідні сили Кримського ханства.

Враховуючи вищезгадане, не важко припустити, що Г. Волковський так само перебільшив у показаннях щодо І. Мазепи, В. Кочубея, П. Герцика. У Батурині після тортур він вже говорив, що «подписи руки ... гетманской, и письма писаря Василья Кочубея ни в каких листах не видал и ни от ко(го) о том не слышал», «и ничего он здесь, что в записке оной, о листах и о посылщиках писано, не сказывает» (док. № 7). Цю версію можна було б прийняти як правдиву, якби вона подавалась без застосування фізичних тортур, залякування смертю арештантів-колодників у батуринській тюрмі. Малоросійський приказ, пославши «беглецов-петриковцов» (док. № 7) на суд до звинувачених ними в зраді гетьманців підіграв останнім, довіривши їм долю тих, хто розкаювався в своїй співпраці з П. Сулимою та хотів поділитися побаченням, почутим у Криму. Подібна історія повторилася через 15 років із В. Кочубеєм⁵⁸, який після тортур відмовився від попередніх показань.

* * *

Документи № 1–4 і № 6 збереглися у фондї 124 «Малоросійські справи» Російського державного архіву давніх актів (далі – РДАДА) серед паперів Малоросійського приказу, який відповідав на той час за контакти Москви з Військом Запорозьким. Ці джерела представляють так звані «расспросные речи» свідків подій 1692–1693 рр., детально випику з

⁵⁷ 1693р., січня 31. Донесення гетьмана Мазепи царям про прихід на Україну Шагін-Гірея з татарами. *ЯДІ-ДІЗК-1*. С. 330.

⁵⁸ У подіях 1692–1693 рр. вони співпрацювали, хоча й недовіряли один одному. Див.: Павленко С. Конфлікт гетьмана із В. Кочубеєм 1692 р. *Павленко С. Гетьман Іван Мазепа...* С. 226–236.

них, царський вирок та супровідні листи. Документ № 6 – це чернетка (чорновий відпуск) пам'яті, спрямованої з Малоросійського приказу в Розрядний. При її відправленні від однієї царської установи до іншої в архіві першої, з якої був надісланий документ, залишався чорновик. А біловий варіант (чистовик) зберігався в приказі, який його отримував.

Документ № 5 зберігся в РДАДА у фонді 210 «Розрядний приказ» серед паперів цієї установи. Воевода Б.П. Шереметев як очільник Білгородського розряду – своєрідного «військового округу» того часу (туди, крім Білгорода і Курська з його околицями, входили й полки Слобідської України) направив свою відписку в Розряд, якому він підпорядковувався як вищій інстанції.

Документ № 7 взятий нами з колекції рукописів Михайла Судієнка (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Ф. VIII. Од. зб. 228м/97/V). Ці копії, схоже, були підготовлені в пер. пол. XVIII ст. одним із гетьманських урядів для детальнішого вивчення діяльності попередніх зверхників. Хоча лист І. Мазепи до царів від 26 травня 1693 р. опублікував у 1997 р. В. Станіславський⁵⁹, ми все ж даємо його не як передрук, а за джерелом, за новітнім стандартом, виправивши деякі недогляди першої публікації.

У публікації передані основні орфографічні особливості рукописного тексту, але літери, що не зустрічаються в сучасному російському алфавіті, не відтворені. Крім того, літера «ѣ» («ер») в кінці слів опущена. Використовуються сучасні практики вживання великих і малих літер на початку слова, титла розкриті, а оригінальна пунктуація замінена на сучасну.

У дужках вказуються номери аркушів (виділені жирним шрифтом) в оригіналах документів. Курсивом позначені слова і словосполучення, написані в оригіналі над рядком. У круглих дужках наведені фрагменти слів, що не збереглися в оригіналі через пошкодження аркушів документів, а також переклад року та дати в сучасну хронологію. Також у дужках зі знаком (?) позначені проблемні для прочитання місця.

Документи

№ 1

12 березня 1693 р. – Відписка царям Івану V і Петру I Олексійовичу боярина і воеводи Бориса Петровича Шереметева.

(36) Великим государем царем и великим князем Иоанну Алексеевичу, Петру Алексеевичу, всеа Великия и Малыя и Белья России самодержцем, холопи ваши, Бориско Шереметев с товарищи, челом бьют. В нынешнем, государи, в 201-м году октября в 31-м числе к вам, великим государем царем и великим князем Иоанну Алексеевичу, Петру Алексеевичу, всеа Великия и Малыя и Белья России самодержцем, к Москве в Розряд писал я, холоп ваш, и под отпискою своею роспросные речи Харьковского полку казака Матвея Молчана, да обнадеживательные письма, каковы письма послал я, холоп ваш, с ним, Матвеем, во имя изменника Петрушки к единомышленником ево, о чем о том писано к ним пространно в том обнадеживательном (?) письме, а февраля, государи, в 24-м числе нынешнего 201-го (1693) году к вам, великим государем, к Москве в Розряд писал я, холоп ваш, по отписке из Новобородицкого(?) думного дворянина (?)⁶⁰

(36 зв) (Помітка:) 201-го марта (1693) в 24 день прислана ся отписка и два человека колодников в приказ Малыя России из Розряду с розрядным подьячим с А...⁶¹ Кузьминым. И великие государи указали тех колодников принять в приказ Малыя России и роспросить, и записать, и держать их в крепі перекованных за решеткою.

(Написано поперек аркуша з орієнтацією наліво:) Великим государем царем и великим князем Иоанну Алексеевичу, Петру Алексеевичу, всеа Великия и Малыя и Белья России самодержцем.

(Написано поперек аркуша з орієнтацією направо:) 201-го (1693) марта в 21 день, с капитаном салдацкого строю Васильем Залеским (?).

(37) и воеводы Семена Протасьевича Неплюева и по роспросным речем вышепомянутого вора и изменника Петрика писаря ево, Гришки Волковского, да челядника Мирошки Глека, которые бежали от него, Петрушки, и пришли в Новобородицкой, как он, Петрушка, и нурадын-салтан с ордами шли ис Полтавы в свои поганские жилища, и что он, думной дворянин и воевода, тех вышеписанных писаря и челядника не прислал. И я, холоп ваш, писал к нему, думному дворянину и воеводе, чтоб (?) он тех вышеписанных писаря и челядника для роспросу и подлинными ведомости прислал ко мне, холопу вашему, в Белгород.

И марта, государи, в 11 день, писал ко мне, холопу вашему, в Белгород он, думной дворянин и воевода, и прислал тех вышеписанных писаря и челядника, и они про тамошнее того (?) вора и изменника Петрика поведение и о вестях (38) в Белгороде спрашиваны, а что о том в роспросе сказали – и к вам, великим государем царем и великим князем Иоанну Алексеевичу, Петру Алексеевичу, всеа Великия и Малыя и Белья России самодержцем, к Москве те их роспросные речи послали

⁵⁹ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упорядник та автор передмови В.В. Станіславський. Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. С. 95–99.

⁶⁰ Нижній край документа пошкоджений.

⁶¹ Ім'я не прочитується. Документ в цьому місці пошкоджений.

мы, холопи ваши, под сею отпискою, а их, Гришку и Мирошку, для подлинного уверения с сею отпискою с капитаном Василием Залеским и с провожатыми стольника и полковника Борисова полку Дементеева (?) с стрельцами, с Серешком (?) Сакольниковым (?), да с Кимкою (?) Исаковым марта в 12 день и велел (?) ему явитца и отписку подать, и их, Гришку и Мирошку объявить в приказе Великие Росии думному дьяку Емельяну Игнатьевичу Украинцову с товарищи.

(РДАДА. Ф. 124. Малоросійський приказ. Оп. 1. 1693 р. Од. зб. 20. Арк. 36–38).

№ 2

11 березня 1693 р. – «Распросные речи» Г.В. Волковського та М.П. Глека в Білгороді перед боярином і воєводою Б.П. Шереметевим.

(39) 201-го году (1693) марта в 11 день в Белгороде в розрядной избе перед боярином и воеводою Борисом Петровичем Шереметевым с товарищи присланные из Новобогородицкого вора и изменника Петрушковы писарь Гришка Васильев сын Волковской, да челядник Мирошка Пофомов сын Глек спрашиваны порознь.

А в роспросе Гришка Волковской сказал: родом он поляк, родился в Полше в городе Люборове и служил с ляхами в прошлых годах, тому ныне годов (?) с четыре и больши пошел он в Запорожье, чтоб ему служить з запорожцы. И в Запорожье был он лето, и из Запорожья (?) пошел он на Самару в Новобогородицкой, и жил в том городе у брата своево двоюродного, того города у жителя у Дацка Ольховича, зиму, а из Новобогородицкого пошел в Запорожья по-прежнему. И при нем де в Запорожье пришел тот вышеписанный вор (40) и изменник Петрик при бытии в Запорожье кошевого Ивана Гусака, и в Запорожье был з год. Едучи в Запорожье, говаривал кошевому и куренным, что будто у него есть от гетманского писаря Кучюбея письм(о)⁶², и они де, запорожцы, будут от того иметь добычи, а какие писма и добычи, про то подлинно не говаривал. И после того был в Запорожье войсковым писарем недели с три, а в писари наставили ево кошевой и все войско. А гетман де Иван Степанович Мазепа х кошевому и ко всему войску писал трижды (?), чтоб они ево, Петрика, прислали к нему, гетману, для того, что де он, Петрик, был у него, гетмана, канцеляристом, и покрав тайные ево писма, от него бежал. И из Запорожья он, Петрик, бежал в Казыкерьмень, а ис Казыкерьмени – в Крым. И после того ево, Петрикова, побегу пришли ис Казыкерьмени в Запорожье запорожцы до Маминского куреня с товарищи и сказывали, (41) что он, вор, прибежав в Казыкерьмень, казыкерьменскому бею объявил писма и говорил, что де с теми писмами (?) послал ево от гетмана писарь Василей Кучюбей в Крым к хану, чтоб он с ордами шол к малоросийским городом, и совокупясь с малоросийскими войски итить бы им сопча войною на великоросийские города так же, как преж сего было у них, малоросиян, ардою⁶³ при Хмельницком. И после де того летом тот Карша (?) калга-салтан⁶⁴ с ордами пришли к Запорожью в Каменной Затон, и ис Каменного Затону тот калга-салтан и вор Петрушка посылали в Сечю х кошевому к Ивану Гусаку и ко всем запорожцом, чтоб они с ними, татары, учинили мир вечной, и учиня мир, шли б с ними войною под великоросийские и малоросийские города. И тот де кошевой и куренные атаманы, и многие запорожцы к тем калгесатану и вору Петрушке в Каменной Затон выезжали и учи (42) нили с ними мир вечной, и хотели с ними итить войною под великоросийские и малоросийские города. И тот салтан того кошевого атамана и куренных дарили чюгами⁶⁵, и (?) куренного конем со всем конским убором. И тот кошевой и куренные, и иные запорожцы от Каменного Затона приехали в Сечю и хотели, взяв войсковые клейноты, итить с тем салтаном и с воровом Петрушкою войною под великоросийские и малоросийские города.

И запорожцы, которым от того салтана не дано подарков, учили кричать, что они с ними не пойдут (?) и войсковые клейноты им не дадут (?). И тот де кошевой и куренные атаманы, и иные запорожцы таму салтану и вору Петрушке отказали, что они с ними не пойдут, и они де, салтан и вор Петрушка с ордами, и с воровскими казаками, которых они себе поймали с соленых добыч, которые были на Бердах и на Молочных, от Сечи пошли под украинные великоросийские и малоросийские города. И в то де время из Запорожья своевольные казаки, человек с четьреста и больши, пошли к нему, Петрушке, да и он, Гришка, пошел к нему, вору, в то ж число и был у него писарем. И как они пришли под новобого (43) родицкой город Самару и стали от Самары верстах в двух.

И тот де салтан послал ево, Петрушку, с теми воровскими казаками приступать к городу вночи, и оне, вор с воровскими казаками, для приступу к тому городу приходили вночи и, взяв большой город и зажегши дворы, приступали к малому городу, и, не взяв того города, пришли в тот табор, где стоял тот салтан с ордою. И наутре ис-под Новобогородицкого пошли и были под Китай-городком, да под Цариченкою. И тех де городов жители того вора встречали с хлебом. Встретив, пошли в те ж города по-прежнему. А ис-под тех городов пошли и были под городком Моячкою, и ис того городка жители к ним не выходили. И Петрик де посылал в тот городок к жителем с писмом, чтоб они ему здались, и те де жители в том им отказали. И в то де время прибежали ис Крыма (?) татарова, человек з дватцать, к тому салтану с писмом, чтоб он с ордами поворотился в Крым. И тот де (44) салтан, приняв то писмо и уведомясь, что по черте⁶⁶ в розных местех и подле Полтавы стоят мос-

⁶² Край документа пошкоджений.

⁶³ Так у тексті. Повинно бути «с ардою».

⁶⁴ Очевидно, мається на увазі Кара-Девлет-Гірай.

⁶⁵ Чуга або чога – московська назва делії без великого коміру або простої делії (Шаменков С. Одяг, військово спорядження та зовнішній вигляд козацької старшини середини – др. пол. XVII ст. *Смрпій*. 2020. № 2. С. 23). Це був вузький каптан з рукавами по лікоть.

⁶⁶ Маються на увазі Білгородська та Ізюмська засічні смуги (черти, лінії).

ковские войска и белгородские силы во многом собрании ко отпору им, неприятелем, во всякой готовности, с теми ордами и с вором Петрушкою поворотился в Крым.

И как будут они в урочище на речке Орели, и в тех урочищах (?) и бежал к тому вору Петрику от полтавского полковника от Павла Герцыка казак, а (?) каторого он города жителем, и как ево за-вут, прозванием (?) слывет, того он не знает (?). И говорил тому вору, что велел (?) ему, Петрушке, а как сказал, чтоб он с ордою и с воровскими казаками поворотился и шол бы к Полтавскому полку к гарадам, к реке Ворсклу, а он де, полковник, со всем вышел и стоит в степи в урочище Кобылячок. И он де, Петрушка, говорил тому салтану, чтоб он поворотился, и тот де салтан ему, вору, отдал, что он не поворотитца для того, что ему с ордами велено итить в Крым. И перешед реку Орель, тот салтан с ордами и он, вор Петрушка, с воровскими казаками, и объявили (?): ис полона (?), которой (?) тотарова поимали было под Китай-городком (45) и под Цариченкою у тех татар тот салтан и он, вор, велели отобрать и, отобрав, от тех урочищ отпустили в те вышеписанные городки.

А те вышеписанные казаки, которые были взяты с соленых добычь, з Берда и с Молодных, остались в тех же урочищ(ах)⁶⁷ на Орели, а с тем вором в Крым не пошли и сказали, что они пойдут в дома свои. А было тех казаков тысяч с шесть и больше. И тот де салтан с ордами и вор Петрушка с воровскими казаками, которые пристали к нему из Запорожья, и тот казак, которой приезжал от полтавского полковника, и он, Гришка, от тех урочищ пошли в Крым, и как пришли против великого лугу на речку Татарку, и те де запорожцы от него, Петрика, пошли в Запорожья, а с ним, Петриком, осталось только восемьдесят человек. И как пришли в Перекоп, и тот салтан с ордами от Перекопи пошли в дома свои, а он, Петрик, с теми воровскими казаками и он, Гришка, (46) остались подле Перекопи и стояли в ханском окопе недель с десять.

И в тех местех ево, Петрушку, и воровских ево казаков и ево, Гришку, кормили ис Перекопи – давали им на всякой день пшено, да на человека по хлебу, да бораны на день по три и по четыре, и по пяти, и по шти, а караулу ис Перекопи над ними не было. А ис ханского окопу того вора с воровскими казаками и ево, Гришку, розвели в разные города и в села. И ево, Петрушку, а с ним казаков шестнадцать человек, да ево, Гришка, в Бакчисарай, а иных воровских казаков в Карасев, да в села в Бешов, Мангуш, Менчук. И тот вор Петрик тем своим воровским казакам и ему, Гришке, давал по-денной корм на них и на лошадей их по два алтына по четыре денги.

А новой де хан пришол в Крым после Николаева дни в третьей день. И как пришол он в Бакчисарай, и тот де вор Петрушка к тому новому хану пошел в третьей день, а он, Гришка, ходил за ним, (47) Петрушкою. И как он, Петрушка, к тому хану пришол и, пришол, по их босурманской обыкности тому хану поклонился и, поклонясь, полагил перед него, хана, два писма, и те писма тот хан велел прочесть. И те писма перед тем ханом чтены, и писаны те писма к старому хану от гетмана и Кочубея, чтоб они, татарова, малороссийских городов с народом учинили мир и, собрався с Малороссийским Войском, итти бы им войною на великороссийские города, так же, как было преже сего при Хмельницком, и повоевав (?) великороссийские города, ис тех великороссийских слободских городов людей переводить на ту сторону Днепра и строить города на чигиринской стороне.

(48) И, прочет те писма, тот хан и мурзы тому обрадовались, и приказал тот хан мурзам, чтоб они татаром приказали лошадей кормить и к войне готовитца. И из Бакчисарая он, вор Петрушка, посылал Феска, нежинского чюмака с писмом к полтавскому полковнику к Павлу Герцыку и Полтавского полку в города для прелести тех городов жителей, чтоб они ему, Петрушке, и татаром здались. И тот де нежинской казак пришол в Крым к тому Петрушке нынешней зимы на другой день Рождества Христова и принес к нему писмо от того полтавского полковника, чтоб он, Петрик, с воровскими казаками и с татарами однолично под малороссийские города шол безопасно.

А он де он,⁶⁸ полковник, и Полтавского полка города все ему, Петрушке, здадутца, встретят ево, вора, с хлебом за Днепром, и чтоб он, взяв крымцов, (?) прямо к Запорожью, а з Запорожья (?) – к Переволочной. И то писмо он, Петрушка тому новому (?) хану (49) объявлял же. И по тому писму хан приказал орде в поход однолично готовитца. И те вышеписанные писма хан отдал ему, Петрушке, по-прежнему, а у того де гетманского письма припись была гетманской рукою, а печать войско-вая.

И ис Крыму де писали к салтану турецкому, что они, крымцы, в помощь турецкому войску на Маджары не пойдут, а пойдут для войны з гетманом и с Малороссийским Войском на Москву. И после де Богоявления дни в пятой день тот хан послал ис Крыму зятя своего, нурадын-Кгирея салтана, да сына своего, Шерембея-салтана ж, с ордами для того вора Петрика с воровскими казаками, которые с ними были в Крыму, велел он, хан, тем салтаном и тому вору для прелести зайтить к Запорожью и, совокупясь з запорожцы, для прелести их итить к малороссийским городам. И приказал хан тем салтаном и тому вору, естли их черкасы и не встретят з малороссийских (50) городов жители и им не здадутца, и они б тех малороссийских городов жителем никакова разорения не чинили, для того что тех малороссийских городов жители с ними битца не станут, а шли б мимо тех малороссийских городов для войны под великороссийские города и слободы. А на весну де он, хан, сослався, писмами с черкасы для того с ними совокупления, и, совокупясь с ними, для войны всеконечно со всеми своими поганскими силами в большом собрании под великороссийские города и слободы пойдут той (?) весны неотложно. И как те салтаны с ордами и тот вор с воровскими казаками пришли к Сече и посылали в Сечу к запорожцам многожды, чтоб они пошли сами или дали им войсковые клейноты, и запорожцы де им в том отказали, что они с ними не пойдут и войсковых клейнот им не дадут, и чтоб они от Запорожья шли, и буде малороссийские города здадутца, и они де, запорожцы туды ж с ними.

⁶⁷ Край документа пошкоджений.

⁶⁸ Так у тексті.

И те де салтаны (51) с ордами и тот вор Петрушка с воровскими казаками пошли к Переволочной и, не доходя Переволочной, взяли они кишенских жителей семнатцать человек. И тех жителей тот вор Петрушка написал своею рукою письмо, с тем письмом отпустил их для прелести в Переволочню к сотнику, чтоб он, сотник, к нему, Петрушке, выехал и им здался. И как они учили переходить к Переволочны⁶⁹, и по них ис города учили стрелять ис пушак, и они де пошли х Кишенки и, придя х Кишенки, стали в подворках, и говорили кишенским жителем, чтоб они им здались. И они им скозали, что меж себя о том посоветуют, а они б, салтаны, и тот вор с орды шли да полтавского полковника. И те де салтаны и тот вор с орды, вышед ис подворков, те подворки зажгли и пошли вночь к Полтаве. И наутре, не доходя Полтавы, послали орду (52) в загоны и велели имать в полон. И татаровя де около Полтавы в полтавских селех (?) взяли в полон всяких чинов людей мужеска и женска полу тысячи з две и болши.

И послыша те салтаны и тот вор и изменник Петрушка ото взятых языков, что де з боярином и воеводою з Борисом Петровичем Шереметевым есть москва, и иные войска великие стоят по разным местам для промыслу над ними во осторожности, и что приняли есть доброй самой езды з дватцати тысячи, да столко ж де и пехоты, так ж и в сомарских городех прибылое войско есть многое ж число, убоясь того, с тем взятым полоном от Полтавы пошли в свои поганские жилища з великою боязнью, не займучи новобогородицкого города Самары. И как де они пришли в урочище к речке Райчику (?), и тот (?) де вор Петрушка говорил тем (53) салтаном, чтоб они тот ясырь, которой взят под Полтавой, велел у татар отобрать и отпустить их в дома их, чтоб у них, татар и впредь малороссийских городов з жители в том было согласия. И у той де речки вночи он, Гришка, покрадчи ево, Петриковы, всякие ево воровские и прелесные писма и рухлядь, и лошади, с челядником ево, Петриковым, с Мирошкою, да с воровскими казаками с Ывашкою Костырею, да с Васкою, да с Ывашкою Будками от него, Петрушка, бежали. И он де, Гришка, памятуя православную христианскую веру и к великим государем кресное целование, надеясь на их, государскую, милость, с теми ево, Петрушковыми, воровскими (54) письмами хотел приехать в Новобогородицкую. И как они начевали в степи против Кочережки (?), на усть речки Вольчей, и те де ево, Гришковы, товарищи, три человека, покрав лошади и рухлядь, и те писма увезли, а куда они поехали, он про то не ведает.

И он де, Гришка, с тем ево, Петрушковым, челядником пришли пеши в самарской городок вольной, что слывет Сергиевской, а ис того городка начальной человек, каторой в том городке стоял с ратными людьми, отослал их в Новобогородицкой к думному дворянину и воеводе Семену Протасьевичю Неплюеву. И в Новобогородицком слышал он, Гришка, что те ево вышеписанные товарищи были в Самарском монастыре, а ис того монастыря поехали было на Запорожя, и на дороге де вночи их кадацкие казаки всех ограбили, а их отпустили. И ныне они и те воровские писма где – он, Гришка, не ведает, а с теми вышеписанными салтаны в том их босурманском походе было арды большы десяти тысяч, (55) да янычен триста человек, а с воровом Петрушком воровских ево казаков восемьдесят человек. А как де те салтаны с орды ис-под Полтавы пошли, и тот вор Петрушка с теми салтаны и с татарами пошел вместе, а под воровскими казаками лошади стали, и тех воровских казаков разабрали по себе татаровя.

А как они, воровские казаки, ис Крыму в нынешней поход пошли, и им де от хана дано по шубе, да по киндяку, да по ермулуку обинном⁷⁰, да на шпаги (?) денег по тритцати алтын. А намерение у тех салтанов и у вора Петрушки было такое: естли бы де малороссийские города им здались, и они имели в тех городех и зимовать и войною загоны посылать под украинные (56) великороссийские слобочские города, и слободы и черкас для поселения перевозить за Днепр, а как де тот вор Петрушка, пришед в Крым, те вышепомянутые писма объявил, и хан де и салтаны, и мурзы, и все крымцы, что малоросиеня с ними хотят в вечном миру быть, так ж, как они, черкасы, были в измене при Хмельницком, тому поверили и ради, и говорят все, что те писма с ним, Петриком, присланы для их согласия подлинно за гетманскою рукою и за войсковою печатью, бутто с ведомо от всего малороссийского народу. И хан де и салтаны, и мурзы положили на том, что всеконечно со всеми своими поганскими силами итить войною под великороссийские и малороссийские города и слободы по нынешней весне безо всякого отлагателства, и учинен де в Крыму приказ такой, чтоб у всех крымцов и нагайцов лошади были сыты и к войне во всякой готовности. –жил⁷¹.

(57) А челядник Мирошка Пофомов сын Глек в роспросе сказал: родом он малороссийских городов города Воронежа⁷². И как де в прошлом в 200-м (1691/1692) году колга-салтан и вор-изменник Петрушка с воровскими казаками шли ис-под самарских и ис-под малороссийских городов в Крым, и в то де время ево, Мирошку, и иных запорожцов, человек с триста, которые ходили из Запорожя для соленых добычей, на Молочной тот салтан и вор-изменник Петрушка взяли было их с собою в Крым, и тех всех запорожцов тот салтан и вор Петрушко отпустили, а ево, Мирошку, тот вор взял с собою, и был он, Мирошко, у того вора в челядниках. А о тамошнем ево, Петрушковом, быти и о нынешнем неприятельском приходе, как они приходили к Запорожю и к Переволочной, и х Кишенки, и под Полтаву, сказал те ж речи, что сказал в роспросе вышеписанной ево, Петрушкин, писарь Гришка выше сего. –жил⁷³.

⁶⁹ Так у тексті.

⁷⁰ Обинный (абинный) – прикметник від «аба» (назва грубого сукна). Див.: Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва: Наука, 1975. Вып. 1. С. 18.

⁷¹ Кінцевий фрагмент фрази «рукоприкладства», тобто підпису.

⁷² Воронежська сотня Ніжинського полку.

⁷³ Кінцевий фрагмент фрази «рукоприкладства», тобто підпису.

(57 зв.) К сему роспросу белогороцкой площади подъячей Стенка Садовников вместо Мирошки Глека по ево веленью руку прило-

(РДАДА. Ф. 124. Малоросійський приказ. Оп. 1. 1693 р. Од. зб. 20. Арк. 39–57 зв.).

№ 3

24 березня 1693 р. – «Распросные речи» Г.В. Волковського та М.П. Глека в Москві в Малоросійському приказі.

(58) 201-го марта (1693) в 24 день в Приказе Малыя России присланные черкасы роспрашиваны, а в роспросе сказали. Один сказался Гришкою, зовут Волковский, родился де он на той стороне Днепра в Любаре в маестности Любомирского, отец ево Гришкин, Васка, был в том же Любаре над казаками сотником, которых казаков, как тогда было, так и ныне обретаецца с шездесят человек. Да у того де отца жил в дому Мартинко Погребеский, который заведывал двором и имением ево. А после того в том же городе был он, Мартинко, и войтом, и в *некоторое де время* велено было отцу ево ехать с казаками на службу. И тот де отец ево учал ему, Мартинке, говорить, чтоб он на тое службу ехал вместо ево, и он де в том учинил преслушание, и в место отца своего на ту службу поехал он, Гришка. И тому де ныне шестой год, отец ево умре. И по смерти де отца ево тот Мартинка учал чинить им в купленных отца ево имениях, в движимых и недвижимых, великую обиду, которой обиды не претерпя, он, Гришка, ево, Мартинку, убил до смерти и во 199-м⁷⁴ (1690) году в сентябре, оставя в Любаре мать свою с четырьмя братьями (59) и з двумя сестрами ушел к Немирову и была де за ним до Виннице и погоня. И хотя в Винницах его и догнали, однако ж ничего ему не учинили. И был де он в Винницах у полковника Самуса неделю, а был там, пошел в Немиров. И в Немирове был он у Гришки, называемаго гетманом, две недели. И в Немирове пристал к Прокопу Лазуке, которой тогда ехал от короля, и приехал с ним, Лазукою, и с ыными товарищи вместе в Кадак, а ис Кадака в Сечю, и как де он, Лазука, приехав и Сечю, и в Сече де учинили раду, в которой раде спрашивали ево, Лазуки, о листах и о подарках с ним от короля. И он де в той раде объявил, что толко прислано с ним от короля двесте червонных золотых кошовому атаману Ивану Гусаку, которые ему тогда и отдал, а листов де с ним и никаких на посполитых людей, подарков нет, однако ж де запорожцы в том истязывали ево накрепко. А потом, Лазука, объявил и тем обнадежил, что будто король хотел прислать с подарками в Сечю после него и вскоре *комисаров*, и запорожцы на то и пристали. Однако ж де такой и иной никакой присылки от короля на Запорожье не бывало. А и те ж де двусот червонных и всем (60) куренным атаманом дал кошейвой по два золотых червонных человеку. А как де запорожцы, розмирясь с татары, ходив под городки судами, и встретясь с татары и имели бой, на котором бою ево, Лазуку, убили.

И в том же де во 199-м (1690) году в Филипов пост пошел он, Гришка, с Сечи в Новой Богородицкой к брату своему двоюродному к Данилке Олховскому для свидания с ним, и жил де у него по неделю мясопустную. А в ту неделю мясопустную пошел из Нового Богородицкого по-прежнему в Сечю. И того ж 199-го (1691) году в Великой пост перед праздником светлым Христовым Воскресением пришел в Сечь вор и изменник Петрушка, о котором чаяли *запорожцы*, что будто прислал ево гетман для войсковых дел, а потом уведомились, что он от гетмана неведомо для чего збежал, и учал де присылать гетман Иван Степанович к кошовому атаману и ко всему посполству о выдаче его, Петрушкиной, листы свои, которые листы читаны в раде. И по выслушании тех ево гетманских листов говаривали запорожцы, чтоб он, гетман, отписал к ним подлинно, для чего он ево, Петрушку, просит и о том посылали к нему листы свои, (61) против которых листов писывал он, гетман, к ним, что он, Петрик, был в канцелярии писарем и выкрал многие писма, однако ж де запорожцы в том *никаков(а)*⁷⁵ довольства не учинили, и ево, Петрушку, не выдали, отговариваясь тем, что ни к кому *никакова* возбранения на Запорожье нет, как приходят, так и отходят. А если ево выдать, тогда де на Запорожье ниhto и не пойдет.

А для чего де он, Петрушка, на Запорожье пришел, ли хто ево с тем прислал, того он, Гришка, не ведает, и никаких писем во время той ево бытности на Запорожье он у него не видывал, и он, Петрушка, уму не показывал, а ис посполитых людей про то, хто ведал ли, того он не ведает, и был де он, Петрашка, в Сече з год. А жил в Канеловском курене и, подпив, говаривал: так что даст де Бог, будут они скоро ходить в кармазинах⁷⁶, потому что имеет он к тому некакой способ и есть с ним некакие писма от Кочубея. А к кому те писма и о чем писаны, того он не слышал, и он, Петрушка, подлинно не говаривал.

(62) И был де он в Сече писарем недели с три и из Сечи бежал з Буским. И о том побеге ево чаяли запорожцы, что не ухватили ль ево присыльщики гетманские и хотели было учнуть погоню до Переволочной, однако ж тое погоню оставили.

И на третьей день после ево, Петрушкина, побегу пришли ис Казыккерменя запорожцы Фома Меншого куреня с товарищи и сказывали, что де Петрушка объявился в Казыккермени и объявлял бею казыккерменскому помянутые писма, которыми будто он послан в Крым к хану для призывания хана крымского с ордами на Московское государство. А пришед в Крым, писывал многожды на Запорожье, что он, Петрушка, то дело, для чего послан, в совершенство привел, и чтоб и они, запорожцы, к походу готовились для того, что буде им жить с татары в миру, при таких вольностях, каковы были при бывшем гетмане Хмельницком лутче и прибыльнее, и пожиточнее, нежели быть у ве-

⁷⁴ Свідок або допитувач записали неправильно, оскільки П. Лазука був у Польщі в 1689 р. і повертався з неї тоді ж.

⁷⁵ Край аркуша пошкоджений. Повинно бути «никакова».

⁷⁶ У цьому випадку під кармазином мається на увазі одяг із специфічного сорту тканини червоного кольору. Див.: Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва: Наука, 1980. Вып. 7. С. 81.

ликих государей в подданстве. И присылал статьи, на (63) каковых имеет быти мир, по которым прелесным ево Петрушкиным листам имели совершенную запорожцы к тому склонность и охоту, а иногда говаривали, что знатно де он, Петрушка, то чинит с ведома гетманского. А собою де ему такова великого дела вчинять невозможно.

И в 200-м (1692) году в ыюле месяце по возбуждению его Петрушкову приходил в Сечь калга-салтан с ордами, с которым было татар о двух и о трех⁷⁷ конь, з десять тысяч, да тот вор и изменник Петрушка с воровскими казаками. А пришел в Каменной Затон присылали в Сечь к кошевому атаману к Ивану Гусаку и ко всему посполъ (64) ству, чтоб они с ними на тех статьях, каковы объявил им Петрушка учинили обещание. И шли с ними войною по великороссийские города, и по той де присылке кошевой учинил раду, в которой раде посполство приговорили на тех статьях учинити обещание, а учиня, итить с ними войною под великороссийские города. И после той рады был кошевой и куренные атаманы у калги-салтана в Каменном Затоне, в котором Каменном Затоне был и он, Гришка, и вышел де, и с день кошевой с куренными атаманы был в намете у калги-салтана. А войско де в то время было на берегу против Каменного Затону в судах.

А что де кошевой, пришел с куренными атаманы, калге-салтану говорил и листы какие калга-салтан или тот вор и изменник Петрушка казал⁷⁸ ли про то он, Гришка, не ведает, толко де вышел из наметов салтанских, кошевой и куренные атаманы спрашивали посполство, чинить ли им о миру заковом (65) и на тех статьях, о которых к ним писывал Петрушка обещание. И посполство де на то позволили, по которому позволению подтверждение и учинили. А после подтверждения калга-салтан дал кошевому коня со всем конским снарядам да чюгу, да куренным по чюге и, взяв то от калги-салтана, возвратились с Каменного Затону по-прежнему в Сечь.

А пришел в Сечь, по тому своему обещанию хотел кошевой и куренные атаманы, взяв войсковые клейноты и совокупясь с теми татары, итти под великороссийские города войною, и запорожцы все учили кричать и говорить, для чего де им с собою войсковые клейноты иметь, как де они в малороссийские городки придут, и там де у гетмана клейноты войсковые есть, и не толко де у гетмана, но и во всех знатных малороссийских городех, где живут полковники, войсковые клейноты есть. И кошевой атаман, слыша о том великой крик, в том своем походе отказал. А говорил, хто де хочет, тот пусть с ним, Петрушкою, идет. И запорожцев де, собрався с пятьсот человек, пошли (66) к нему, Петрушке, с которыми и он, Гришка, туда ж пришел, и как пришли, и калга-салтан и Петрушка спрашивали их, запорожцов, для чего де нет кошевого, и они ему сказали, что не идет. И калга де салтан присылал к кошевому с выговором, для чего де они обещания своего не додерживают. А потом тот присланной говорил, чтоб хотя уж им дали войсковые клейноты, однако ж кошевой и в том им отказал. А сказал так, как о том писано выше сего.

И идучи де Петрушка дорогою, побрал неволею на Молочной казаков, для соленой добычи обретавшихся, с 5000 человек, и пришли под Самару июля 29-го числа на ночь. А на сю сторону Самары переправились, июля 30-го дня и стали татары и Петрушка с казаками от города в миле.

(67) А июля де против 31-го числа в ночи посылал Петрушка всех казаков на приступ к Новому Богородицкому, на котором приступе был и он, Гришка, и вшел в нижней город, зажгли башни и дворы. А Петрушка де в городе не был, а стоял от города в ближних местех, да с ними де было на приступе янычан казыкерменских человек с тритцать. И как де учили по ним из города стрелять, и они из города вышли вон, и пришли по-прежнему в обоз.

А июля в 31-м числе пошли под малороссийские города и пришли под городки под Китай и под Цариченку. И по прелести вора и изменника Петрушки тех городов жители здались и выходили к ним с хлебом, а ис-под тех городов пошли под Маячку. И маяченские де жители, хотя многие и прелести видели, однако не здались, для того, что стоял на отпор им, неприятелем-бусурманом, и тому вору и изменнику Петрушке с полком во всякой войсковой готовности миргородской полковник. (68) И того ж времени прибежал под Маячку к салтану ис Крыму гонец, чтоб он тотчас шол по-прежнему в Крым. По которому писму, не ходя под иные города, пошел он, калга-салтан, с ордами, и то тот вор и изменник Петрушка с воровскими казаками в Крым да и для того де под иные города не пошли, что уведомились от языков о многочисленных их, великих государей, ратных людех, которые стояли тогда в Красном Куте и на Коломаку.

Да к тому де Маячку прибег полтавской казак Грицко Кровец и говорил, что прислав де ево к нему полтавской полковник Павел Герцык, чтоб он, Петрушка, с теми казаки, которые при нем, а калга-салтан с ордами шел к Полтаве безо всякого опасения. А он де, полтавской полковник, вышел ис Полтавы со всем полком и с клейноты, ожидает их у Кобыляку, а как они в Кобыляк придут, тогда намерение свое исполнят, и он к ним пристанет. И Петрушка де, слыша такие слова, дал о том знать калге-салтану и калга де салтан ему, Петрушке, сказал, что он не пойдет, а учинитца де тому всему доволство тогда, как хан придет в Крым. И пошли тотчас ис-под Мо (69) ячка в Крым, и полон, которой поймали, было татарова под Китай-городком и под Цариченкой отпустили.

А ватажники, которые взяты были на Молочной поневоле, все по сей, и по той стороне Арели от него, Петрушки, отстали. А отобралось и пошло с ним, Петрушкою, в Крым восемьдесят человек, в котором числе был и он, Гришка, и тот казак, которой прибег от полтавского полковника, пошел с ним же, Петрушкою.

(70) А как де они пришли к Перекопи, и тогда де в Крыму хана не было, а был в Венгерской земле, и стояли они по ту сторону Перекопи в поле восем недель, и по приказу хана каждому давали им на всякой день по хлебу на человека и пшоно, и бараны. А караулу над ними не было.

⁷⁷ Тобто на двох і на трьох конях.

⁷⁸ Так у тексті.

Да они ж де, пришед, спрашивали перекопских жителей, для чего де калга-салтан возвратился вскоре ис-под малороссийских городов. И жители де перекопские сказывали им, что учинилась перемена хану для того де он и возвращен. А естли б де он, калга-салтан, пошел дале под города и в намерении своем получил совершенство, и тогда б де отчину отставить было ево невозможно. А у них, когда бывает хану перемена, тогда и калга и нурадын-салтан бывают иные.

А в Бакчисарай пришел де он, Петрушка, с ними, воровскими казаками за неделю (71) до Филипова поста, а как пришли и их де розставили по разным селам, и дали им корм доволной две недели, а по тех двух неделях дано им вдруг на шесть недель по два алтына по четыре денги на день человеку и с конским кормом.

А пришед де в Бакчисарай, учинил он, Петрушка, его, Гришку, писарем, толко в тайной секрет, к себе ево не припускал, и никаких писем он у него в малороссийские города, и никуды не писал. А которые де письма с ним, Петрушкою, были, и те у него лежали в скрини за замком, и за печатью. А толко де у него видали одну печать перстневую. А учился де он, Гришка, по-польску и по-белоруски честь и писать в Бряславле.

Да он же де, Петрушка, идучи к Бакчисараю, уведомился неведомо от ково, что подъячей Василей Айтемиров⁷⁹ послал письма с некоторыми купцами, и хотя те письма ссыскать, посылал он для осматривания тех писем в купеческих возах своих воровских казаков, которые такие письма нашли в возу у полтавского казака у Захарка (72) от Перекопи в трех милях, зашиты в вощаном киндячку. А нашед, принесли к нему, Петрушке, и того Захарка привезли с собою, и он де Петрушка, приехав в Крым, те письма объявил каймакану, которой был в небытности хана в Крыму начальствующим, а объяв, положил в ту ж скринку толко де в тех письмах иных речений и он, Петрушка, не мог честь.

Хан новой пришел в Крым декабря в 6-м числе. И на четвертой день того ханского приезде приходи к нему, Петрушке, некоторой мурза, и говорил, чтоб он, Петрушка, шел к хану. И он де, Петрушка, взял из скрини свяску листов, пошел к хану, а взял с собою ево, Гришку, и Сису, и Бужского. И как де они перед хана пришли, и хану поклонились, и хан де велел ему, Петрушке, сесть, и велел ему, Петрушке к себе приступить. И приступя де к хану, говорил, он, Петрушка, чтоб он приказал всем мурзам выступить. А как выступили, и он де, Петрушка, те листы, выняв из-за пазухи, отдал чрез писаря хану, в которых усмотрил он, (73) Гришка, тогда, что печати были войсковые и *бутто* за руками, гетманскою и Кучубеевою. А сколько листов счетом, того не ведает, и хан те листы велел честь, которые де листы писаны от тех особ к *прежнему хану* о призывании их для совокупления с ними на Московское государство войною и о миротворении таковом, каково было при Богдане Хмельницком, и чтоб из слобочких городов жителей переводить на ту сторону Днепра и селить их на чигиринской стороне. И как де те письма прочли, тотчас хан и мурзы тому обрадовались, и приказал хан мурзам и татаром кормить лошадей и к войне готовитца. По которому приказу все было к тому походу, и приготовились, и хотели итти в поход воинской до Рождества Христова, толко тот поход задержал он, Петрушка, для того, что на первой недели Филипова поста посылал он же, Петрушка, (74) от себя ис Крыму Нежинского полку казака Федька Чюмака и к тому ж полтавскому полковнику Павлу Герцыку с писмом для подлинного уверения о ево вышепомянутом намерении, как было он обещался учинить в первом приходе. Также и в иные полтавские города для прелести и уверения о том же, которой казак приехал и с того пути на другой день Рождества Христова и принес писмо от того полтавского *полковника*, писанное к нему, Петрушке, чтобы он, Петрушка с воровскими казаками и с татары (75) одиночно шол безопасно под малороссийские города, а он де, полковник, и Полтавского полку города здадутца и встрят ево с хлебом за Днепром под Переволочною, толко де того письма сам он, Гришка, не видал, а слышал от того казака Феска, который с тем писмом приехал, и о приезде ево, Фескове, Петрушка объявил хану того ж часу.

Да хан же крымской по приходе своем в Крым писал к салтану турецкому, чтоб он в помочи войскам своим нынешняго лета надежды на него не имел потому, что имеет он чинити по призыву казачком у Московским государством войну.

И генваря де в 8-м числе приказал хан крымской под малороссийские города, а прежде под Сечю итти с ордами нурадыну Шин-Гирею салтану, да двум сынам своим Кучюку, да Ширембею, а орды было з 20000, а татары говорили, что с сорок тысяч, да з 200 человек сейменов⁸⁰. И приказывал хан тем предводителем, хотя де запорожцы с ними войной и не пойдут и казаки их не встретят, и жители не здадутца, и они б ис-под Сечи шли прямо к Полтаве, не опасаяся ничего от казаков, а как к Полтаве придут, и они б стали под Полтавою в ближних местех, а естли б де (76) и полтавцы им не здались, и они б де никакова разорения им не чиня, ударили б под слобочкие города, а он де, хан, нынешняго лета с начала весны для совершенства того дела с казаки и для воинского поведения под слобочкие города всеми поганскими своими силами пойдет сам. А естли б де малоросияне здались и им де приказал было в Полтаве и зимовать и быть до тех мест, как бы желание свое исполнили. (77) И как де те салтаны с ордами и тот вор с воровскими казаками пришли к Сече и посылали в Сечь к запорожцам многожды, чтоб они пошли с ними, или дали им войсковые клейноты. И запорожцы де им в том отказали, что они с ними не пойдут, и войсковых клейнот им не дадут, и чтоб они от Запорожья шли. И буде малороссийские города здадутца и они де, запорожцы, тогда с ними *пойдут*, и те де салтаны с ордами и тот вор, Петрушка, с воровскими казаками пошли к Переволочной. И не доходя Переволочною, взяли они кишенских жителей 17 человек, и тех жителей тот вор Петрушка, написав своею рукою писмо, с тем писмом отпустил их для прелести в Переволочню к

⁷⁹ Айтемиров (Айтемиров) Василь Иванович – піддядий Посольского приказу в 1687–1693 рр., в 1691–1695 рр. посилався з посольством в Крым. Див. дет.: Демидова Н.Ф. Служилая бюрократия в России XVII в. (1625–1700). Москва: Памятники исторической мысли, 2011. С. 19.

⁸⁰ Найбозедатніший загін, що складався із сильних молодих стрільців з Волощини.

сотнику, чтоб он, сотник, к Петрушке выехал и им здался и, как они учили приходиться к Переволочке, и по них де из города учили стрелять ис пушак, и они де пошли к Кишенке и, пришед к Кишенке, стали в подворках и говорили кишенским жителем, чтоб они им здались и они де им сказали, что они меж себя о том посоветуют, а они б де, салтаны и тот вор с орды, шли да полтавского полковника, и те де салтаны и тот вор с орды, вышед ис подворков, (78) те подворки зажгли и пошли вночь к Полтаве, и пришли поутру.

А как де к Полтаве пришли, и полтавцы де потому ж во всякой осторожности и на отпор им, неприятелем, в готовности обретаются и татары де, видя то, что обнадеживание письменное в совершение не приходит, и полковник полтавской и жители полтавские их не встречают и не здаются, послали салтаны татар в загоны в полтавские села и велели имать людей в полон, которые загонные татаровя около Полтавы в полтавских селех взяли в полон всяких (79) чинов людей мужеска и женска полу тысячи з две и больше. И как де те загонные татары с тем полоном возвратились, и салтаны де, немедля ничего, и не посылая больше того в загоны, ис-под Полтавы с тем вором и изменником Петрушкою и с его воровскими казаки возвратились и пошли в Крым. Да и для того де будто они возвращение учинили, что уведомились от взятых языков о многочисленных их, великих государей, ратных людех з боярином и воеводой з Борисом Петровичем Шереметевым, также и в иных местах, и что в самарских городех ратных людей немалое ж число обретаются.

А шли де они, не займывая Нового Богородицкого, и как де они пришли в урочище к речке Галчику, и тот де вор Петрушка говорил тем салтаном, чтоб они тот ясырь, которой взят под Полтавою, велели у татар отобрать и отпустить их в дома их, чтоб у них, татар, и впредь малороссийских городов з жителя в том (80) было согласие. Однако ж де в том ево, Петрушки, салтаны не послушались, и тех всех взятых полоняников не отпустили, а приказали ему, Петрушке ис саней рухлядь свою всю убрать во выюковые сумы. По которому приказу учал он, Петрушка, убираться и он де, Гришка, в то время, пособствуя ему в том прибирании, взял тайно ис скрыни двою письма, одни подъячего Василья Айтемирева, в том же мешечку ващаном, в котором они посланы были от него, Василья, а другие какие, того не ведают, потому что тех других писем не смотря, положил в скорости обои в сумки и с челядником ево, Петрушковым, с Мирошкою, да с воровскими ево ж казаками, с Ывашком Костырею да с Васкою, да с Ивашком Будками, от него, Петрушки, бежали.

И он де Гришка, памятуя православную христианскую веру и к великим государем, крестное целование, надеясь на их государскую милость с теми ево, Петрушковыми, воровскими писмами хотел приехать в Новой Богородицкой, и как де они начевали в степи против Кочережки на усть речки Волчьей, и те де ево, Гришковы, товарищи, (81) Ивашко Костыря с товарищи, три человека, покрав лошадей и рухлядь, и те писма увезли, а куда они поехали, он про то не ведает. И он де, Гришка, с тем ево Петрушковым челядником пришли пеши в самарской городок волной, что словет Сергиевской, а ис того городка начальной человек, которой в том городке стоял с ратными людьми, отослал их в Новой Богородицкой к думному дворянину и воеводе к Семену Протасевичу Неплюеву. И в Новом Богородицком слышал он, Гришка, что те ево вышеписанные товарищи были в Самарском монастыре, а ис того монастыря поехали было на Запорожья. И на дороге де вночи их кадацкие казаки всех ограбили, а их отпустили. И ныне они и те воровские писма, где про то он, Гришка, не ведает.

А воровских де казаков, которые с ним, Петрушкою, пошли в Крым, розобрали татары по себе для того, что лошади под ними пристали. И у Петрушки никакова караулу, как он, Гришка, ушел, еще не было, только де татары ево бранят, что они по обнадеживанию ево совершенства не учинили (82), а как де они ис Крыму в тот воинской поход пошли, и им де дано ханского жалованья по шубе, да по киндяку⁸¹, да по еморлуку⁸², да денег по 30 алтын.

Да в Крыму де сказано всем крымцом и нагайцом, чтоб для вышеимянованного походу ханского нынешние весны лошадей кормили и к войне были во всякой готовности.

Другой сказался Мирошкою и зовут Похомов, родом малороссийских городов города Воронежа, а к Петрушке пристал в то время, как калга-салтан возвратился ис-под малороссийских городов, и был у него, Петрушки, в челядниках. А каким де поведением он, Петрушка, и для чего на Запорожье бежал, а из Запорожья в Крым, и хто ему в том деле были советники, и пересылки какие с кем имели, про то он не ведает, только де слышал, что он то дело зачал не собою, а от кого, – про то он, Мирошка, от него, Петрушки, и от казаков не слышал.

(РДАДА. Ф. 124. Малоросійський приказ. Оп. 1. 1693 р. Од. зб. 20. Арк. 58–82).

№ 4

13 квітня 1693 р. – Доповідна виписка та помітка з царським рішенням у справі Г.В. Волковського та М.П. Глека, зроблені в Малоросійському приказі.

(83) В нынешнем, в 201-м году марта в 24 день к великим государем писал из Белгорода боярин и воевода Борис Петрович Шереметев, что по писму де ево, боярина и воеводы, прислал к нему из Нового Богородицкого думной дворянин и воевода Семен Протасевич Неплюев черкашенина Гришку, которой был у вора и изменника Петрушки писарем, и челядника ево, Петрушкина, Мирошку, которые от него, Петрушки, из нынешняго другово приходу ушли з дороги и пришли сами в Сергиевской, а из Сергиевского присланы в Новой Богородицкой.

И он де, боярин и воевода, спрося их, послал к ним, великим государем, для подлинного уверения. А в Белгороде и на Москве в приказе Малыя Росии те присланные черкасы в роспросе сказали.

⁸¹ Киндяк – один із видів бавовняної тканини. Див.: Словарь русского языка... Вып. 7. С. 125.

⁸² Плащ.

Гришка Волковской, которой был у Петрушки писарем, сказал: родился де он на той стороне Днепра в Бряславле, и во 199-м году, в сентябре, убив в Рясловле войта до смерти, ушел в Немиров и пришел в Сечю. А в прошлом в 200-м году, в ыюле, пристал он, Гришка, в Каменном Затоне к вору и изменнику Петрушке и был на приступе под Самарою. А как ис-под Самары пришли под Моячку, и тогда прислан был ис Крыму х калге-салтану гонец, чтоб он возвращался в Крым тотчас, для того что хану учинилась перемена.

Да тогда ж де прибег под Моячку полтавской казак Грицко Кровец, которой говорил Петрушке, что прислал де ево к нему полтавской полковник Павел Герцык, чтоб он, Петрушка, с казаками, а калга-салтан с ордами шел к Полтаве безо всякого опасения, а он де, полтавской полковник, вышел ис Полтавы со всем полком и клейноты ожидает их в Кобыляку. О которых словах объявил он, Петрушка, калге-салтану, и калга де салтан сказал, что учинитца де тому доволство тогда, как хан придет в Крым.

Пришло с ним, Петрушкою, в Крым казаков 80 человек, а по сей и по той стороне Арели отстало от него, Петрушки, казаков, которых он побрал (84) на Молочной, с 5 000 человек. Пришед в Крым, учинил он, Петрушка, ево, Гришку, писарем, только де ево в тайной секрет к себе не допускал и никаких прелестных и воровских писем он, Гришка, не писывал, а такие де писма писал он, Петрушка, сам. Хан новой в Крым пришел нынешняго году декабря в 6-м числе. На четвертой день был Петрушка у хана и подал хану листы за печатью войсковою и за рукою гетманскою и Кочюбеевою, в которых писано о призывании их на Московское государство войною. А уведомился де он, Гришка, о том от того, что те листы перед ханом тогда были чтены, только де те листы писаны к прежнему хану.

Да он же де, Петрушка, прежде ханского приходу в Крым посылал на первой неделе Филипова поста для подлинного уверения к тому ж полтавскому полковнику с писмом и в ыные полтавские города нежинского полку казака Федка Чюмака для прелести. Которой посыщик ево ис того пути возвратился на другой день Рождества Христова и привез к нему от того полковника писмо, чтоб он, Петрушка, однолично шол, а они де ево ожидают и будут их встречать под Преволочною. Только де он, Гришка, того писма не видал, а слышал о том писме от того чюмака. И по тем де писмам назначил хан с ордами в поход воинской нурадына-салтана и двух сынов, в которой поход пошли они генваря в 8 день.

И как де они пришли к Сече, и в Сече кошевой атаман с товариством к совету их не пристали и во всем отказали. А как де пришли к Переволочне, и ис Переволочни де учили по них стрелять ис пушек, и они де пошли прямо к Полтаве. А как де пришли к Полтаве, и полтавцы же потому ж во всякой воинской осторожности и готовности обретаютца, и татары де, видя то, что обнадеживание писменное в совершенство не приходит, разослали загоны в полтавские села и побрали людей з 2 000 человек, и пошли тотчас по-прежнему в Крым.

(85) Петрушка де говорил салтаном, чтоб тех полоняников отпустить всех для впрעדь будущего с ними согласия, однако ж в том салтаны ему отказали. А как де они пришли к речке Гайчику, и он де, Гришка, от него, Петрушки, ушел ночью сам-пят⁸³ и, выняв тайно ис скрини у Петрушки, увез было с собою писма подьячего Василья Айтемирава, писанные к великим государям, каковы было он, Василей, послал с полтавским казаком Захарком. А он, Петрушка, уведомясь о том, у того казака велел взять, только де тех писем в ыных речениях не мог и он, Петрушка, честь. И той же де ночи три человека товарищей ево от него бежали и те писма, также и иные, которые он, Гришка, выняв было с теми ж писмами, увезли с собою, и лошадей всех увели. А где де они ныне, и какие те другие писма были, — про то он не ведает, потому что он их за скоростию не смотрел.

Хан приказывал нурадыну-салтану, хотя б де казаки и не здались, однако ж бы они с ними воинского поведения не имели для того, что для совершенства того дела пойдет он сам с начала весны нынешней всеми бусурманскими силами. А естли де здадутца, и ему, нурадыну, приказал в Полтаве зимовать. А к турскому салтану писал, чтоб он в помочи на него не надеялся, потому что он имеет чинить по призыву казацкому войну с Москвою. Как де они ис Крыму в тот войнскою поход пошли, и им де дано ханского жалованья по шубе, да по киндяку, да по емурлуку,⁸⁴ да денег по 30 алтын. Да в Крыму ж де сказано всем крымцом и нагайцам, чтоб для вышеимянованного походу ханского нынешней весны лошади кормили и к войне были во всякой готовности.

Другой сказался Мирошкою зовут Пахомов, родом малороссийскаго города Воронежа, а к Петрушке пристал в то время, как калга-салтан возвратился ис-под малороссийских городов, и был у него, Петрушки в челядниках. А каким де поведением он, Петрушка, и для чего на Запорожье бежал, а из Запорожья — в Крым, и хто (86) ему в том деле были советники и пересылки какие с кем имели, про то он не ведает, только де слышал, что он то дело зачал не собою, а от кого, и письма с ним какие к хану были ль, про то он, Мирошка, от него, Петрушки, и от казаков не слышал.

201-го (1693) апреля в 13 день великие государи цари и великие князи Иоанн Алексеевич, Петр Алексеевич, всеа Великия и Малыя, и Белаая Росии самодержцы, слушав сей докладной выписки, указали, и бояря приговорили: присланных из Белагорода черкас вора и изменника Петрушкина писаря Гришку Вилковского⁸⁵ и челядника ево, Петрушкина ж, Мирошку, и с подлинных их роспросных речей список послать Войска Запорожского обоих сторон Днепра к гетману Ивану Степановичю Мазепе нарочно приказу Малыя Росии с подьячим и велели ему, гетману Ивану Степановичю, по роспросным их речам розыскать и по розыску за их воровство и за измену, что они с вором и изменником Петрушкою под малороссийские города с ызменою прелести приходили дважды, учи-

⁸³ Тобто вп'ятьох.

⁸⁴ Емурлук — плащ-дощовик.

⁸⁵ Так у тексті.

нить им казнь⁸⁶ по их, великих государей, указу и по своему рассмотрению, и по войсковым правам против иных таких же их братья изменников, а что учинит, о том бы он, гетман, к ним, великим государем, писал.

А для бережения и караулу тех черкас, чтоб они в дороге не ушли и дурна какова над собою не учинили, послать с Москвы до Севска московских стрелцов четырех человек. И о присылке тех стрельцов в приказ Малыя Росии послать в Стрелецкой приказ память, а от Севска до Батурина велеть послать в провожатых севских стрелцов пяти человек, и о том послать их, великих государей, грамоту в Севск к окольничему и воеводам. (Підпис:) Украинцов.

(86 зв.) Справил Ивашко Чередеев.

(РДАДА. Ф. 124. Малоросійський приказ. Оп. 1. 1693 р. Од. зб. 20. Арк. 83–86 зв.).

№ 5

24 лютого 1693 р. – Відписка царям Івану V Олексійовичу і Петру I Олексійовичу боярина і воеводи Бориса Петровича Шереметєва.

(23) Великим Государем царем и великим князем, Иоанну Алексеевичу, Петру Алексеевичу, всеа Великия и Малыя, и Белья Росии самодержцем холоп ваш, Бориско Шереметев, челом бьет.

В прошлом, государи, в 200-м году (1692) августа в 20-м числе в статьях, по которым о ваших, великих государей, делех мне, холопу вашему, говорил стольник и полковник Иван Ушаков, написано о розведыванье о неприятельских людех и о воре и изменнике Петрике и его единомышленниках, о всяком их злом намерении, как у них соединение есть, и куды. В которое время приходу их, неприятельского, чаять велено мне, холопу вашему, посылать ис полку своего куды пристойно людей заобычных⁸⁷.

А в нынешнем, государи, в 201-м году (1692) октября в 31-м числе к вам, великим государем царем и великим князем Иоанну Алексеевичу, Петру Алексеевичу, всеа Великая и Малая, и Белья Росии самодержцем, к Москве в Розряд я, холоп ваш, писал и послал отпискою своею роспросные речи харьковского казака Матвея Молчана, которой был в Запорожье со взятым татаринном

(23 зв.) (Помітка:) Выписать.

(Написано поперек аркуша з орієнтацією наліво:) Великим Государем царем и великим князем, Иоанну Алексеевичу, Петру Алексеевичу, всеа Великия и Малыя, и Белья Росии самодержцем.

(Написано поперек аркуша з орієнтацією направо:) 201-го марта в 9 день с подполковником с Ываном Башмаковым.

(Написано поперек аркуша з орієнтацією направо, по правому краю аркуша:) В Розряд.

(24) для размены капитана-порутчика Ивана Якубовского, да обнадеживательное письмо, каково письмо послал я, холоп ваш, с ним, Матвеем, к вышепомянутым изменником Петриковым единомышленником, о чем о всем о том писано к ним пространно в том обнадеживательном письме. И в нынешнем же, государи, в 201-м году февраля в 22 день писали ко мне, холопу вашему, в Белгород из Новобогородицкого думной дворянин и воевода Семен Протасевич Неплюев, да дьяк Иван Обрютин, и прислали под отпискою своей роспросные речи вышепомянутого вора и изменника Петрика, писаря ево, Петрикова, Гришки Васильева сына Волковского, да челядника Мирошки Пофомова сына Глека, в которых написано в роспросе ево, Гришкином, что он родился (25) в городе Люборе в Польше, близ Чудного⁸⁸ и жил в Запорогах года с четыре. И в прошлом де в 200-м году летом, как пришол к Запорогам калга с крымскими орды и вор и изменник Петрушка, и в то же время он, Гришка, вместе с ыными запорожцы пристали к нему, вору, и с ним, Петрушкою, был на приступе под Новобогородицким и в малоросийских городех.

И как де калга-салтан с орды и тот вор Петрик поворотились и пошли в Крым, и он де, Гришка, с товарищи, восемьдесят человек, с тем вором были в Крыму, а пришед де они в Крым, стояли в ханском окопе по ту сторону Перекопи, версты з две, и жили недель с шесть, а ис ханского окопу они разведены порознь на пять мест: в Карасев, в село Мунгуш⁸⁹, в село Бешив и в село Кирменчук.

И он де, Гришка, с тем вором, всего дватцать три человека, жил в Бакчисараях у греков на корму, а как де нынешней новой хан пришел Крым, и им де дано по шти левок, да по киндяку, да по шубе, да по емурлуку обинном, по сапогам, а тому вору Петрушке плата была большая. А он де, Гришка, у того вора был писарем.

А новой де хан пришел в Крым сего году перед Николиным днем, а ис Крыму де и они пошли с ханским зятем с нурадыном, да с сыном ханским после Богоявлениева дни в пятой день войною под малоросийские городы по подзову того вора Петрушки. А сказывал де (26) им, крымцом, тот вор, как де они придут к Запорогам, и чаял де он, вор, что запорожцы все с ним пойдут, а как придут к малоросийским городам, чаял он, все ему здадутца. А как де пришли к Запорогам и стояли под Сечою три дни, и к запорожцам нурадын и он, вор, для прелести посылали многожды, чтобы они с ними пошли под малоросийские городы, и кошевой де и все запорожцы нихто с ними не пошли.

И они де просили у них знамен и литавр⁹⁰, и пушак, и они де, запорожцы, им ничего не дали, и они де ис-под Сечи пошли к малоросийским городам и пришли под Переволочню генваря 25-го числа, а не доходя Переволочни, взяли они дровеников осьмнатцать человек и для прелести отпустили их в Переволочню с письмом, чтоб сотник переволоченской с товарищи им здались, а как Переволочня и иные городы здадутца, и крымцы и тот вор имели намерения с малоросиянами итить под

⁸⁶ Мається на увазі покарання, а не смертний вирок.

⁸⁷ Тобто тих, яким це робити «за обычай», які це багато раз робили.

⁸⁸ Чуднова.

⁸⁹ Мається на увазі село Мангуш в Криму.

⁹⁰ Різновид барабана.

слободцькие города, и чаял де он, вор Петрушка, что малоросияне, из новослободцьких городов жители, черкасы, похотят итить жить за Днепр.

И им, татаром, и вору, намерение было и зимовать в малороссийских городех, и за Днепр на поселение переводить черкас. И как де они стали приходить к Переволочной, и ис Переволочной де стали по них стрелять ис пушак, и они де пошли под Кишенку.

И под Ки (27) шенкою кормили лошадей и говорили кишенцам, чтоб они им здались, и кишенцы не здались, и они де с вечера, зажегши посад, пошли вдрух по Ворсклу к Новому и Старому Сенжаровым, и генваря де в 26 день поутру, видя они, крымцы, что малороссийские города не здаются, ударили в загоны, и под Новым и Старым Сенжаровым в полтавских селех татаровя побрали в полон мужеска и женска полу тысячи з две. А стояли де они кошем от Полтавы верстах в трех, и как де татаровя из загонов собрались на кош, и по ведомости де от взятых языков, что ваши, великих государей, ратные люди стоят в городех Ахтырского полку и по черте, они, татаровя, усташась того, не мешкая, того ж числа пошли в свои босурманские юрты днем и ночью с великим поспешением выше Самары Муравским шляхом на Бык. И вору де, Петрушке, почитанья от салтана и от татар стало менши прежнего, и татаровя де, приезжаючи, ево, вора, бранят в очи и называют ево недобрым человеком, а у казаков де у многих лошади пристали, и тех де казаков татаровя розобрали (28) по себе.

А слышал де он от татар, что они войско свое татарское считают тысяч с сорок, а по ево де, Гришкиной, смете того их татарского войска было тысяч з десять и больши, а он де, Гришка, ис татарского войска от того вора ушел з дороги от урочища речки Галчина сам-пят,⁹¹ выкрав все тайные ево воровские письма, и хотел приехать в Новобогородицкой с теми письмами, чая себе от вас, великих государей, милости. И товарищи де ево Новобогородицкой житель Ивашка Костыря сам-третьей⁹² с запорожцы, с Ывашкою, да с Васкою, в Новобогородицкой с ним ехать не похотели, и вночи, утайкою от него побрав лошадей ево и рухледь, уехали неведомо куды, а он де, Гришка, с товарищем с Мирошком, которой был у того вора в челядниках, пришли пеши в Новосергиевский, (29) а те писма были уверчены в войсковом киндяку. И те де писма те ево вышеписанные товарищи с лошадьми и с рухледью ево увезли.

И в роспросных же речах Мирошки Глека написано: в прошлом де году ходил он с запорожцы для соляного промыслу, и на Молочных де Водах их с триста человек крымские татары и вор Петрушка побрали поневоле, и он де, Мирошка, у вора Петрушки был челядником, а отстал де он от вора вместе с писарем ево, воровским, Гришкою. И сказал те ж речи, что и Гришка, а и пошли де было они, обнадеясь на вашу, великих государей, милость в Новобогородицкой.

И он, думной дворянин и воевода, тех вышепомянутых вора и изменника Петрушковых писаря и челядника ко мне, холопу (30) вашему, не прислал неведомо для чего. А по вашему, великих государей, указу и по грамотам из Розряду и из приказу Малые Росии и Новобогородицкого и Новосергиевского городов от неприятельских приходов велено оберегать мне, холопу вашему, с вашими, великих государей, ратными людьми Белгородцкого полку городов по-моему, холопа вашего, разсмотрению, а и в прошлом, государи, в 200-м году в приход неприятельских воинских людей, калгасалтана и того вышепомянутого вора-изменника Петрушки с воровскими казаками, те вышепомянутые самарские городки и в них ваши, великих государей, ратные и жилецкие люди и ваша, великих государей, казна охранены вашими, великих государей, ратными прибавочными людьми, которых послал я, холоп ваш, в те города для того охранения до приходу к тем городам тех неприятелей заранея, да и в нынешнем, государи, в 201-м (1692/1693) году по вестям и писмам из розных мест, о которых к вам, великим государем, писал я, холоп ваш, подлинно в отписках своих, что неприятельские⁹³ воинские люди, нурадын-салтан и тот вор Петрушка, в болшом собрании и хотят приходить войною под те самарские города.

Послал я, холоп ваш, для охранения тех самарских городов (31) ваших, великих государей, ратных прибавочных людей очередной вторые перемены, да салдацкой Хотмыжской полки, пушки и с полковыми припасы и, не описався к вам, великим государем, чтоб те самарские города и в них ратных и жилецких людей и вашу, великих государей, казну от приходу тех выше помянутых неприятелей охранить и до разорения тех самарских городов не допустить. И те вышепомянутые неприятели, уведомясь, что в тех самарских городех ваших, великих государей, ратных людей многолюдство, обошед те самарские города, были под малороссийскими городами, которые по реке Ворсклу и, быв под теми городами и под Полтавою, пошли в свои поганские жилища, не займаю тех самарских городов.

И что он, думной дворянин и воевода, безчестия меня, холопа вашего, тех вышепомянутых вора и изменника Петрушковых писаря и челядника ко мне, холопу вашему, не прислал, велите, государи, свой, великих государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича всея Великих и Малая, и Белья Росии самодержцев, (32) милостивой указ учинить. А о присылке, государи, тех вышепомянутых писем писал я, холоп ваш, х кодацкому полковнику, чтоб он те все писма прислал ко мне, холопу вашему, с нарочным моим посланным. А как те писма ко мне, холопу вашему, присланы будут, и к вам, великим государем царем и великим князем, Иоанну Алексеевичу, Петру Алексеевичу, всея Великия и Малыя, и Белья Росии самодержцем, я, холоп ваш, о том писать стану.

⁹¹ Тобто вп'ятьох.

⁹² Тобто втррьох.

⁹³ Так у тексті, маються на увазі «неприятельские».

А сее отписку послал я, холоп ваш, с стольником и подполковником с Иваном Башмаковым февраля в 24 день, подать в Розряде боярину Тихону Никитичю Стрешневу с товарищи.

(РДАДА. Ф. 210. Розрядний приказ. Оп. 12. Стовбці Білгородського стола. Од. зб. 1362. Арк. 23–32).

№ 6

**27 квітня 1693 р. – Чорновий відпуск пам'яті
з Малоросійського приказу в Розрядний приказ.**

(87) 201-го апреля (1693) в 27 день, в Розряд.

В нынешнем, в 201-м году (1693) марта в 24 день к великим государем писал боярин и воеводы Борис Петрович Шереметев с товарищи и прислал в приказ Малыя Росии вора и изменника Петрушки писаря Гришку Волковского с челядником ево, Петрушковым, с Мирошкою Глеком, которые бежали от него, Петрушки, и пришли в Новой Богородицкой, как он, Петрушка, и нурадын-салтан с ордами шли ис-под Полтавы в Крым, а в Белегороде и на Москве в приказе Малыя Росии в роспросе он, Гришка, сказал: генваря в 8-м числе нынешняго 201-го году (1693) по многим прелестям обнадеживанием того помянутого вора и изменника Петрушки приказал новой Селим-Гирей хан крымской итти с ордами под малоросийские города, а прежде – под Сечю нурадыну Шан-Гирею салтану, да двум сынам своим, Кучоку, да Ширин-бею, и приказывал тому нурадыну-салтану, хотя де запорожцы с ними войною и не пойдут и казаки их не встретят, и жители не здадутца, и они б ис-под Сечи шли прямо к Полтаве, не опасаяся ничего от казаков, а каков⁹⁴ а как к Пол (88) таве придут, и они б стали пол⁹⁵ Полтавою в ближних местах, а если б де и полтавцы им не здались, никакова разорения им не учиня, ударили б под слободцкие города. А он де, хан, нынешняго лета с начала весны для совершенства того дела с малоросийскими жителями и для воинского поведения под слободцкие города всеми поганскими своими силами пойдет сам неотложно. И великие государи п.⁹⁶ указали о том вышеписанном ис приказу Малыя Росии в Розряд к тебе, боярину к Тихану Никитичю Стрешневу, с товарищи для ведома отписать.

Подписал дьяк Алексей Никитин.

(Помета:) Послана с Михайлом Айгустовым. Отдана думному дьяку Перфилю Федоровичу Оловеникову в приказе апреля в 28 день.

(РДАДА. Ф. 124. Малоросійський приказ. Оп. 1. 1693 р. Од. зб. 20. Арк. 83–86 зв.).

№ 7

**Лист гетьмана до государів з подякою за надіслання прибічників
Петрика Гришки і Мирошки з додачею їх розпитів і з проханням відтепер
таким наклепам не вірити (1693, 26 травня. З Батурина). Копія першої половини XVIII ст.**

(760) Божию милостию пресветлейшим и державнейшим великим государем царем и великим князем Иоанну Алексеевичу, Петру Алексеевичу Всея Великия и Малыя и Белья Росии самодержцем и многим государств и земель восточных и западных и северных отчичев и дедичев и наследником и государем и обладателем вашему царскому пресветлому величеству.

Иван Мазепа гетман с Войском вашего царского пресветлаго Запорожским, пад до лица земнаго пред пресветлым вашим царского величества престолом у стопы ног (761) монаршеских, смиренно челом бую при многих неизреченных ваших монаршеских щедротах, восприявши ныне превеликую и премудрую вашу, царского пресветлого величества, монаршескую милость чрез Малороссийскаго приказу подьячего Григорья Юдина нам явленную, то есть милостивый ваш, великих государей, указ со обнадеживанием впредь будущей вашей монаршеской милости на доношения наши чрез дьяка Андрея Андреевича Виняюса, и прислание к нам на наш розыск и наказание двух петриковцов, Гришки и Мирошки, которые ложными своими словами о нас, гетмане, и о иных неправду сплетали, яко при отпуске того подьячего подданским листом нашим воздавали естем вам, великим государем, всепокорное благодарствование, (762) тако и теперь мы, гетман с старшиною, с полковники и со всем Войском Запорожским, чрез умыслинаго посланнаго нашего, Ивана Скоропадскаго, принося под ноги пресветлаго и превысокаго преиинжайшее наше челобитье сторицею сугубо о том преинапокорственню вам, великим государем, вашему царскому пресветлому величества благодарствуем, обещаая от нас и от тех, которые по нас будут, что покуды силы и духа в телах наших будет, со усердным возданием всяких повинных от нас подданских должностей верно вам, великим государем, служили и всецельм радением во всем волю вашу монаршескую и премошны указы исполняти и за превысокое (763) ваше монаршеское достоинство против всяких неприятелей, не щадя крови и голов наших, смело отпор давать обещаемя и подостойно и праведно вашему, великих государей, преславному и превысокому монаршескому имени от нас, подданных, приносиму быть всегда няжайшему челобитью и всемирному благодарению, понеже вы, великия государи, премилосердые монархи наши, превеликою своею благостынею нас, подданных, милуя и целост нашу, поддающую, защищая, не точию ныне сицевою милостию монаршекою нас утешили и обрадовали, но и прежде сего с премилосердаго вашего монаршеского призрения велие⁹⁷ сердцам нашим сотворилася

⁹⁴ Підкреслена фраза у тексті закреслена.

⁹⁵ Так у тексті. Мається на увазі «под».

⁹⁶ Скорочення, в оригіналі помічено в круг. Означало, що в біловому варіанті пам'яті необхідно повністю написати імена царів з коротким царським титулом.

⁹⁷ Тобто велика (більша).

радость, что, как прежде, лгунов и поклепников, Мишка (764) Чалеенка и брата ево⁹⁸, которые на нас злокозненные свои наносили напасти, изволя прислати к нам, и учинили им монаршеской свой указ на издание смертной казни, так и вторично своего монаршеского изменника, а нашего головного врага и неприятеля Мишку Гадяцкого⁹⁹ за ево коварную злобу вечною в дальные сибирские места ссылкой наказали, а его, советники, и в злом начинании послушник, Соломоньку, смертною пред нашими очима указали воздать казнь. Для того и паки премногократное пренижайшее под ноги пресветлаго вашего престола приносим челобитье и преинапокорственнейшее с истинным верным и радететельных служб обещанием вздаем вам, великим государем, благодарение, а просим рабоблестно тою ж, подданскою, (765) покорностию нашею, дабы вы, великие государи, изволили и впредь нас, верных подданных своих, держати непременно в премилосердой своей монаршеской милости и не давали у себя места злохитрым людям съедати и послащати нас таковыми злохитрыми напастьми, от которых никакова избыти нам невозможно,¹⁰⁰ естли не будет Божией всемогущей и вашей монаршеской обороны, занеже некоторый учитель написал то, что яко солнцу последствует стень,¹⁰¹ тако всякому верно государем своим работающему в славе и чести пребывающему человеку неотступно последствует зависть, откуда лживые и невоздержные завистных людей языки напастьми и клеветами своими много безвинным вредят, от которых злоб да избавит нас Господь Бог и ваша монаршеская благостья и тем премощным (766) вашего царского пресветлаго величества указом в монаршеских ваших грамотах, с вышепомянутым подьячим нам выданным; подщимся с прилежанием надлежащее учинили довольство, а от плутовской речи прежде реченных беглецов-петриковцов не могли есмы иного чинили розыску, понеже они сказывают, что один полтавского полковника Павла Герцыка у проклятого врага Петрика в прошлом году в приход калги-салтана словесною речью будто обретающейся присущник и ныне в Крыму при нем, врагу, живет, а другой, после того в зимнее время будто писма от того же Герцыка в Крым принесший, в малороссийские города отпущен и хотя б та ево плутовская речь и совершенна была {которой без доводу верити нельзя}¹⁰², то тех посыльщиков на очную с ними (767) ставку сыскати трудно, для того велели есмы плутов и изменников дати на пытку. И что они с пытки пред лицами, которые тут были, сказали, то мы, велев записать, посылаем к вам, великим государем, чрез того посланного нашего. А понеже перво бесбытки¹⁰³ по своей воле, а потом и на пытке Гришка, мнимы проклятого врага изменника Петрика писарчик, такую свою говорил речь, которая с роспросным речью в записке с Москвы по милостивому вашему монаршескому указу, как присланной, не сходится, и ничего он здесь, что в записке оной, о листах и о посыльщиках писано, не сказывает и совершенно говорит, что подписи руки моей, гетманской, и писма писаря Василья Кочубея ни в каких листах не видал и ни от ко(го) о том не слыхал и нигде о том (768) своими устами никому не говорил и не сказывал, а будто издалеко стоя, видел на листу руками проклятого врага Петрика поданному хану печать великую, подобную войсковой печати, но естли б та была совершена войсковая печать, того он не ведает. И ниhto о той печати никакова уму не чинил уверения, дабы то была наша печать войсковая; тако же и о сводниствах Павла Герцыка, какие к Петрику будто чинилися, что в той же записке есть написано, неведомым себя чинит, и будто также нигде того никому не сказывал. Для того тех плутов за караулом держим до второго вашего царского пресветлого величества монаршеского указа, которого покорственно просим, что впредь имеем с ними чинити, и какую (769) он, Гришка писарчик, рукою своею написал речь, и какая ево была с пытки речь словесная, то будет вам, великим государем, ведомо с тех же записок. При том распросе и пытки были вашего царского пресветлого величества стольник и полковник Борис и полуполковник Венедикт Мироновичи Батурины обще с людьми генеральными, которые в той же записке именованы, тут должно б нам всяко выговорити и очищать невинность нашу от нынешнаго поклепу и напасти от злохитрых языков на нас вымышленные, но несомненная в превеликой милости вашей, монаршеской, надежда ведет нас к сему, дабы есмы то дело положили в премудрое и премилосердное вашего царского пресветлого величества рассмотрение, понеже вам, великим государем, вашему (770) царскому пресветлому величеству, с прежних таковых клевет есть известно, что злых людей, которые вымыслы и клеветы в неправую обратились ложь, а невинность наша пред Богом и пред вами, великими государями, и пред всем светом явна стала всячески, убо

⁹⁸ Уродженців Веприка під Гадячем братів Михайла та Лук'яна Чалєєнків (Челєєнки, Чалеєнки) у 1688 р. затримали у Києві з «плевельними баснями» на гетьмана. Їх доправили спочатку в Москву, у жовтні – у Батурин. Звідсіля вони знову направили донос у Москву. Правдоподібно вони діяли в інтересах скинутого переяславського полковника Дмитрашка Райчи та його племінника Марка. У 1692 р. брати, будучи на засланні, втекли із Архангельська в Україну. Їх затримали у Воронежі та відправили до Батурина. Зрештою гетьман помилював донощиків та відпустив додому.

⁹⁹ Після скинення І. Самойловича з посади гетьмана його племінника, гадяцького полковника Михайла Гадяцького (Васильовича) утримували у Москві. Він отримав у січні-березні 1688 р. дозвіл на зустріч із государями, добився від них пожалування йому с. Михайлівки та кабака на відкуп у Кам'яному. У 1689 р. під час дворцового перевороту він активно діяв, щоб змістити володаря булави. Мазепа згадував пізніше, що у Москві М. Гадяцький «обнаружил ко мне неприязнь, старался навести на меня гнев царский и домогался сам быть гетманом». Нарешті тоді ж залучили його до вироблення критичної оцінки щодо гетьманців, за чутками, радив царедворцям під час наступного Кримського походу арештувати «лутчих людей». 18 січня 1690 р. государі призначили гетьманського опонента охтирським полковником, але 13 березня того ж року новим указом за скаргами охтирської старшини та І. Мазепи скасували своє рішення. Гетьман згодом грубо відомстив кривднику – «прив'язав» свого опонента до місці Соломона. Хоча той божився, що ніяк до неї не причетний, московська влада заслала його в 1692 р. до Тобольська. Останні повідомлення від нього надходили лише 1693 р.

¹⁰⁰ Так у тексті. Мається на увазі «невозможно».

¹⁰¹ Тобто «тьнь», «тьма».

¹⁰² Фігурні лапки використані в оригіналі.

¹⁰³ Так у тексті.

ныне надежны есмы, что и сия клеветная напасть верно нашей к вам, великим государем, службе истинного всегдашнего радения посрамити и в премилосердой вашей монаршеской милости нам вредити не возможно, которой премилосердой вашего царского пресветлого величества монаршеской милости и ныне верными и нижайшими службами нашими, ноипокорственнее вручаемс из Батурина майя «26» день 1693 году.

(771) Вашего царского пресветлого величества верной подданный и нижайший слуга Иван Мазепа, Гетман Войска вашего царского пресветлого величества Запорожского.

(ІР НБУВ. Ф. VIII. Од. зб. 228м/97/V. Арк. 760–771).

References

- Kocheharov, K. (2017). Zahadka «donosa» kazatskoho polkovnyka Vasyliya Drozda na ukraynskoho hetmana Yvana Mazepu [The mystery of the «denunciation» of the Cossack colonel Vasily Drozd on the Ukrainian hetman Ivan Mazepa]. *Slavianskyi almanakh – Slavic almanakh*, 1–2, P. 65–72.
- Kocheharov, K. (2019). Ukrayna y Rossyia vo vtoroi polovyni XVII v. [Ukraine and Russia in the second half of the 18th c.]. Moscow, Russia.
- Pavlenko, S. (2002). «Duma» I. Mazepy ta arkhimandryt Nykon [Mazepa's «Duma» and archimandrite Nikon]. Chernihiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2017). Viisko Karla XII na pivnochi Ukrainy [The army of Charles XII in the north of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2021). Hetman Ivan Mazepa. Pershe piatyrichchia pravlinnia [Hetman Ivan Mazepa. The first five years of his reign]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (Ed.). (2021). Mazepyna Atlantyda. Tvorchy spadshchyna doby 1687–1709 rr. Mazepa I. Duma ily pisnia [Mazepa's Atlantis. Creative heritage of the time of 1687–1709. Mazepa I. Thought or song]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2023). Sproba B. Sheremetieva staty hetmanom (1700–1701 rr.) [B. Sheremetev's attempt to become hetman (1700–1701)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 32–44.
- Stanislavskiy V. (Ed.). (1996). Z epistolarnoi spadshchyny hetmana Ivana Mazepy [From the epistolary heritage of Hetman Ivan Mazepa]. Kyiv, Ukraine.
- Stanislavskiy, V. (2004). Zaporozka Sich ta Rich Pospolyta: 1686–1699. Z rozpovidi Hryhoriia Volkovskoho (1693, bereznia 24, Moskva) [Cossack Sich and the Polish-Lithuanian Commonwealth: 1686–1699. From the story of Grigory Volkovsky (1693, 24 March, Moscow)]. Kyiv, Ukraine.
- Tairova-Yakovleva, T. (2011). Yvan Mazepa y Rossyiskaia ymperya. Ystoryia «predatelstva» [Ivan Mazepa and the Russian Empire. The story of «betrayal»]. Moscow, Russia.
- Tairova-Yakovleva T. (Ed.). (2022). Pylyp Orlyk i mazepyntsi. Dzherela [Pylyp Orlyk and mazepyntsi. From sources.]. Kyiv, Ukraine.
- Vyrskiy, D. (2015). Ridnia hetmanska: Mykhailo Vasylovych (1650-ti – pislia 1693) – polkovnyk i voievoda (vid Hadiacha do Sybiru) [Hetman's kin: Mykhailo Vasylovych (1650s – after 1693) – general and voivode (from Hadiach to Siberia)]. Kyiv, Ukraine.

TWO ATTEMPTS BY BATURYN IN 1692–1693 TO BREAK AWAY FROM MOSCOW

The publication presents the first sources of the investigation regarding the active participants of two campaigns of the Crimean army against the Moscow state with the aim of helping Baturyn get rid of dependence on Russians.

Discovered documents show that in 1692–1693 Hetman I. Mazepa and his associates tried to gain freedom for Ukrainians with the help of the Crimean Khanate. However, khans could not provide significant assistance to the Cossacks, as they were vassals of the Turkish Sultan and were forced to go to wars at his call, which did not correspond to their interests. Nevertheless, they responded to Baturyn's requests as much as possible. I. Mazepa was forced to pretend to be a loyal servant of rulers in order not to end up in Siberia. To conceal his involvement in organizing the liberation of the territory of Hetmanate from Russian pledges, he sent dozens of manipulative reports to Moscow, in which he presented his agent-chancellor as a thief, adventurer, and puppet in the hands of the Crimeans. Only Bilhorod voivode B. Sheremetev did not believe in these measures to deflect suspicion of himself and his associates from treason and for many years took steps to remove the ruler of Hetmanate.

Key words: letters, hetman, agent, B. Sheremetev, Cossacks, freedom.

Алмазов Александр Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Державного академічного університету гуманітарних наук (Мароновський пров. 26, Москва, 119049, Росія).

Almazov Aleksandr – candidate in historical sciences, docent of the department of source studies and auxiliary sciences of history, the historical faculty, the State academic university for humanities (26 Maronovskiy Av., Moscow, 119049, Russia).

E-mail: al.almazov@yandex.ru

Павленко Сергій Олегович – історик, заслужений журналіст України, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – historian, honored journalist of Ukraine, editor-in-chief of the scientific historical journal «Siverian chronicle» (13/106 Myru Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).
E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com

Дата подання: 7 вересня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 13 жовтня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Алмазов, О., Павленко, С. Дві спроби Батурина в 1692–1693 рр. відійти від Москви. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 66–88. DOI: 10.58407/litopis.230508.

Цитування за стандартом APA

Almazov, O. Pavlenko, S. (2023). Dvi sproby Baturyna v 1692–1693 rr. vidiity vid Moskvyy [Two attempts by Baturyn in 1692–1693 to break away from Moscow]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 66–88. DOI: 10.58407/litopis.230508.

МЕМУАР ГРИГОРІЯ ОРЛИКА 1743 року

Підготувала до друку та прокоментувала **Марина Траттнер**,
переклав із французької **Флоран Мушар**¹

DOI: 10.58407/litopis.230509

© М. Траттнер, Ф. Мушар, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6937-2347>; <https://orcid.org/0000-0003-0651-8954>

У публікації вперше представлений переклад українською мовою підготовленого послом Франції у Стокгольмі маркізом де Ланмарі для шведського уряду переказу мемуару Григорія Орлика 1743 р. Цей документ у лаконічній формі передає головні біографічні відомості про гетьмана Пилипа Орлика, а також оповідає про його заслуги перед Україною та Швецією. Мемуар був укладений з метою надання фінансової допомоги родині Орликів. У цьому документі є багато важливих подробиць для розуміння стратегії дій відомого мазепинця в еміграції.

Ключові слова: родина Орликів, гетьман Пилип Орлик, фінансова допомога Орликам, Карл XII, Швеція XVIII ст., Гетьманська Україна.

Цей лист разом із документом про Григорія Орлика, Пилипа Орлика та Івана Мазепу надіслав посол Франції у Стокгольмі маркіз де Ланмарі президентові королівської канцелярії графу Гулленборгу 6 жовтня 1743 р. Де Ланмарі пише, що отримав прохання від свого уряду про те, щоб одержати найсильнішу підтримку клопотання графа Григорія Орлика, про яке йдеться в мемуарі останнього. У листі 13 сторінок, ліворуч знизу підпис працівників Держархіву: «Увійшов до публікації в “Історичному журналі” (ориг. “Historisktidskrift”) номер 25, який опублікували в 1905 році». Представник Держархіву Швеції історик і архівіст Ян Міпелаєре написав про цей лист: «Метою документа було, звичайно, прославити пам'ять Пилипа Орлика і, водночас, отримати фінансову допомогу для його дружини та двох дітей. Григорія Орлика почули, і 6 жовтня 1743 р. президент канцелярії вніс на розгляд проєкт позитивного рішення. Але схвалення він отримав пізніше, тому що склад Риксдагу, що мав повноваження приймати такі рішення, зібрався лише через чотири роки – у вересні 1746 р. 15 травня 1747 р. цю супліку (ориг. *supplique*) Орлика знову зачитали й наказали таємній комісії вирішити, якого розміру допомогу можна було надати Орликам і виплатити їй. 400 далерів на рік призначили кожній жінці з родини Орликів. 20 вересня граф Григорій Орлик подякував за те, що його мати та сестри отримали 1600 далерів сріблом (600 екю) на рік і висловив свою вірність Його Величності та Швеції. Цей лист подяки за позитивне рішення можна знайти в 2-му розділі *Cosacica* на сторінці 350².

Схоже на те, що супліку, додану Ланмарі до листа, скопійовано з того мемуару, який написав Григорій Орлик. У тексті автор каже про Григорія як третю особу, що теж підтверджує, що це перепис документа. Лист не підписаний. Оригінал цього мемуару, можливо, зберігається в розділі архіву, присвяченому президенту королівської канцелярії Гулленборгу. Він також може зберігатися й в інших збережених документах канцелярії. Його можна спробувати пошукати в актах Риксдагу 1747 р. У найгіршому випадку – документ не зберегли»³. Лист, який подається нижче, зберігається в розділі «*Diplomatica Gallica*», том 531⁴.

Текст цього документа був надрукований і прокоментований у статті «Деяка інформація про козацького гетьмана Пилипа Орлика» в № 25 «Історичного журналу» за 1905 р.⁵

¹ Текст мовою оригіналу набрала Ольга Варламян.

² *Riksarkivet. Diplomatica Muscovitica, Diplomatica Muscovitica Cosacica* (Національний архів. Московська дипломатія, московська козацька дипломатія). Vol. 2. URL: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/R0000481_00350#?c=&m=&s=&cv=349&xywh=490%2C-1948%2C4625%2C7870/.

³ Приватний лист Я. Міпелаєре до М. Траттнер.

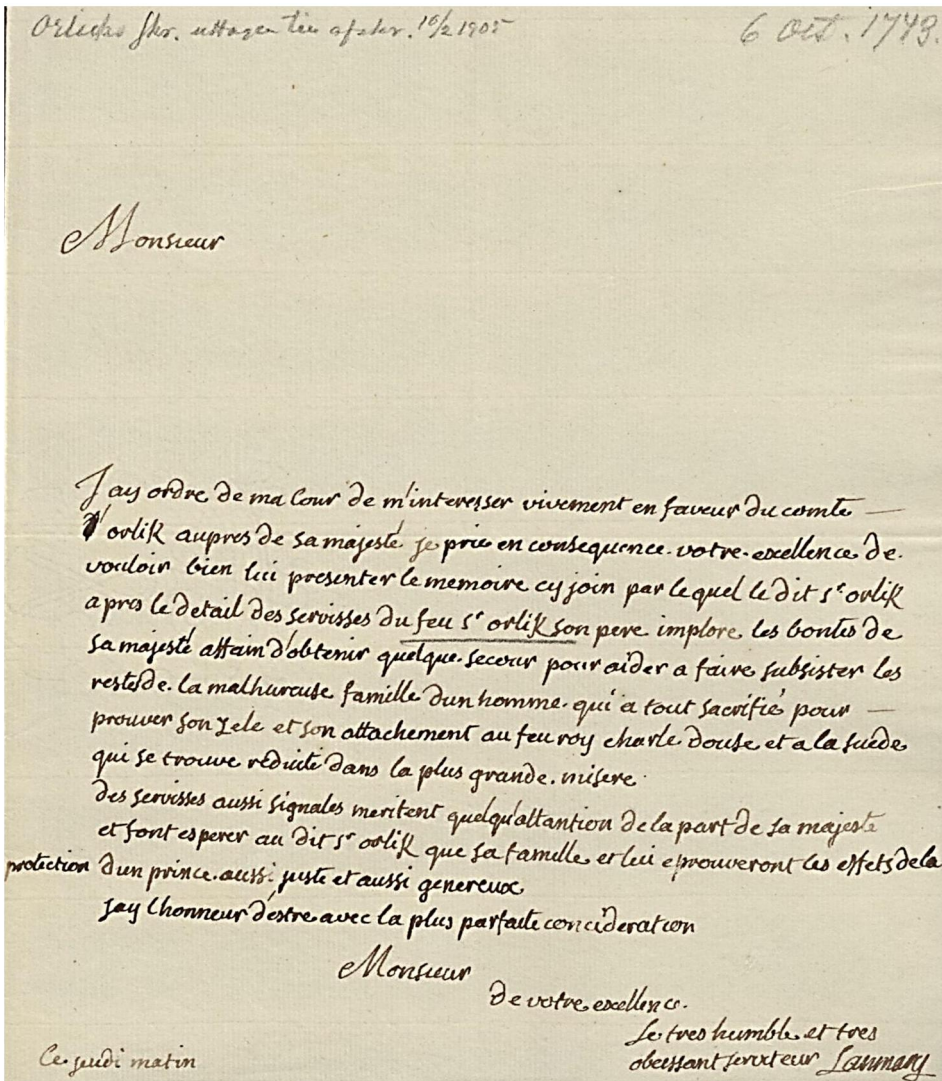
⁴ *Riksarkivet. Diplomatica Gallica. Franskaministrarsmemorialochnoter* (Національний архів. Французька дипломатія. Меморіал французьких міністрів і нота). Vol. 531. URL: <https://sok.riksarkivet.se/?Sokord=Diplomatica+Gallica&EndastDigitaliserat=true&page=1&postid=Arkis+cb82d221-e3d2-4a20-9fd9-319c1857886d&tab=post&FacettState=undefined%3ac%7c&s=Balder>.

⁵ Th. W. NagrapplýsningaromkosackhetmanenFilipOrlik. *Historisktidskrift*. 1905. № 25. S. 35–40.

Стаття починається інформацією про те, що козацького писаря Пилипа Орлика обрали гетьманом після смерті Івана Мазепи 22 вересня 1709 р.⁶ у місті Бендери за згодою Карла XII. Він поїхав разом зі шведською армією з Бендер до Поммерна в 1714 р., прибув після завоювання Штральзунда в 1716 р. до Швеції й жив у Сконе. Його старший син Григорій Орлик вчився в місті Лунд. Вони жили разом із іншими козаками у складному економічному становищі, тому уряд Швеції виплачував їм фінансову допомогу, коли це було можливим. Стани шведського Риксдагу 25 червня 1720 р. винесли рішення, що в разі виїзду зі Швеції П. Орлик отримає 20 000 екю. Про це можна прочитати на стор. 38 в «Листі станів Риксдагу 1720 року» (ориг. Riketsståndsbref 1720). 2 вересня гетьману видали паспорт на ім'я «польського полковника Еперієші (ориг. Eperyeschy)», а для його сина – паспорт на ім'я «шведського прапорщика Карла у Каннебері (ориг. Carolus a Canneberg)». Також були написані рекомендації гетьману для султана, великого візира, татарського хана, козацького війська, короля Августа, короля Великобританії Георга I та цезаря Карла VI. До того ж шведському міністрові у конгресі Брауншвейгу наказали найкращим чином сприяти всім проханням Орлика. А шведському адміралові Спарре – замовити корабель для перевезення Орликів з того порту, який він вибере, до Любека. Пилип Орлик залишив Швецію у 1720 р. Він помер у Яссах у 1742 р.

У перекладі листа (мемуару) подаються примітки зі статті «Деяка інформація про козацького гетьмана Пилипа Орлика».

Документи:

⁶ Згідно з інформацією зі щоденника Свана (ориг. Swahn), який вів реєстраційні книги королівського двору.

6 oct. 1743

Monsieur,

J'ai ordre de ma cour de m'intéresser vivement en faveur du comte Orlik auprès de Sa Majesté. Je prie en conséquence Votre Excellence de vouloir bien lui présenter le mémoire ci-joint, par lequel ledit sieur Orlik, après le détail des services du feu sieur Orlik son père, implore les bontés de Sa Majesté afin d'obtenir quelque secours pour aider à faire subsister les restes de la malheureuse famille d'un homme qui a tout sacrifié pour prouver son zèle et son attachement au feu roi Charles XII et à la Suède, qui se trouve réduite dans la plus grande misère.

Des services aussi signalés méritent quelque attention de la part de Sa Majesté, et font espérer audit sieur Orlik que sa famille et lui éprouveront les effets de la protection d'un prince aussi juste et aussi généreux.

J'ai l'honneur d'être, avec la plus parfaite considération, Monsieur,

De Votre Excellence

Le très humble et très obéissant serviteur

Lanmary

Ce jeudi matin

Переклад українською:

6 жовтня 1743 р.

Шановний пане,

Маю наказ від свого двору старанно підтримувати перед Вашою Величністю справу графа Орлика. Тому я прошу Вашу Високоповажність представити їй додану доповідь, за допомогою якої згаданий пан Орлик, після детальної розповіді про послуги покійного пана Орлика, його батька, благає Вашу Величність про ласку, в надії отримати певну допомогу, щоб із неї далі жили ті, хто залишився від нещасної родини чоловіка, який помер жертвував усім, аби довести свою ревність і свою прихильність до покійного короля Карла XII і до Швеції; адже вони зараз доведені до найбільшого страждання.

Такі визначні заслуги варті певної уваги з боку Вашої Величності і дозволяють вищезгаданому панові Орлику сподіватися, що він і його родина відчують наслідки захисту такого справедливого та великодушного князя.

Маю честь бути, з найдосконалішою повагою, шановний пане,

Від Вашої Високоповажності

покірніший і слухняніший слуга,

Ланмарі

Цього четверга вранці

* * *

Граф Орлик, драгунський полковник на службі Його Найхристиянішої Величності, має честь дуже смиренно повідомляти Його Шведській Величності, що його батько Пилип Орлик, гетьман війська запорозьких козаків, який минулого року помер в Яссах, народився в Польщі й виріс там у привілеях і самостійності, якими його предки користувалися протягом багатьох століть як вільні польські шляхтичі. Він був першим зі свого роду, хто оселився в Україні в 1692 році, де тоді правив гетьман Мазепа, польський шляхтич; він мав там одну із найвидатніших посад після гетьмана, і володів значним майном, прикріпленим до його канцелярії або придбаним ним самим, коли в 1706 році покійний король Швеції Карл XII, у згоді з королем Польщі Станіславом, задумав напасти на царя Петра I в його власних землях, і прагнув досягти відволікання шляхом союзу з козацьким народом, чію свободу цар піддавав утискам, підкорюючи Україну.	Le comte Orlick, colonel de dragons au service de Sa Majesté très-chrétienne, a l'honneur de représenter très humblement à Sa Majesté suédoise que son père, Philippe Orlik, hetman des armées des cosaques zaporoviens, décédé à Jassy l'année passée, était né en Pologne et élevé dans les prérogatives et indépendances dont ses ancêtres avaient joui depuis plusieurs siècles en qualité de libres gentilshommes polonais. Il fut le premier de sa famille qui s'établit en 1692 en Ukraine, gouvernée alors par le hetman Mazepa, gentilhomme polonais ; il y possédait une des plus éminentes dignités après celle du hetman, et y jouissait des biens considérables attachés à sa charge ou acquis par lui-même, quand en 1706 feu le roi de Suède Charles XII, de concert avec le roi de Pologne Stanislas, formèrent le dessein d'attaquer le czar Pierre Ier dans ses propres États, et cherchèrent de se procurer une diversion par l'alliance avec la nation cosaque, dont le czar voulait opprimer la liberté en subjuguant l'Ukraine.
---	---

Гетьман Орлик, маючи повну довіру народу та гетьмана Мазепи, і спонуканий своєю ревністю до Польщі, своєї вітчизни, не тільки прихильно ставився до планів обох союзних держав, схилиючи народ долучитися до їхніх поглядів⁷; він також захоплював гетьмана Мазепу та вождів нації всіма силами сприяти їхньому задуму; так що при наближенні короля Швеції до кордонів України гетьман Мазепа приєднався до нього з усім своїм військом.	Le hetman Orlik, ayant toute la confiance de la nation et celle du hetman Mazepa, et excité par son zèle pour la Pologne sa patrie, favorisa non seulement le projet des deux puissances alliées en disposant la nation à entrer dans leurs vues ; il porta aussi le hetman Mazepa et les principaux de la nation de concourir de toutes leurs forces à leur dessein, de façon qu'à l'approche du roi de Suède vers les frontières d'Ukraine le hetman Mazepa se joignit à lui avec toute son armée.
Нещасливий вчинок графа Левенгаупта⁸ і сумний програв у битві під Полтавою доводять в очах усієї Європи вірність козацького народу своїм союзникам, адже заради них вони втратили свою свободу, і ті, хто розділяв долю покійного шведського короля в Туреччині, пожертвували значним майном; адже його відступу туди сприяло Запорозьке військо, вірне своєму вождю гетьману Мазепі, без допомоги якого ні покійний шведський король, ні хтось зі шведів не врятувався б від ворожих рук. Цією нещасливою катастрофою гетьман Орлик і вся його родина були позбавлені всього майна, конфіскованого невдовзі на користь російського царя. Він [Пилип Орлик] намагався виїхати й оселитися в Польщі й купити там маєтки на заощаджені гроші, коли в 1710 році⁹ гетьман Мазепа помер у Бендерах, а покійний король Швеції повернув гетьмана Орлика з польського порубіжжя, пропонуючи йому прийняти гетьманський титул, що йому пропонували ті вожді народу, які пішли з Мазепою, та військо Запорозьке, яке єдине мало право обирати свого керівника. Він прийняв цей сан лише на умовах, передбачених у довірчій грамоті¹⁰, яку дав йому та козацькому народу шведський король, в якій він обіцявся не складати зброї та не укладати жодної мирної угоди з Росією, не відновивши попередньо гетьмана Орлика в його правах і прерогативах в Україні, і не визволивши всього козацького народу з-під російського ярма. Автентичність цієї заяви може бути підтверджена самим документом в оригіналі, який має в руках прохач, і копія якого, як він припускає, має зберігатися в архіві Корони¹¹. Внаслідок цього офіційного договору гетьман Орлик, щоб сприяти спіль-	La malheureuse action du comte de Löwenhaupt et le triste événement de la perte de la bataille de Pultava justifient aux yeux de toute l'Europe la fidélité de la nation cosaque envers ses alliés par la perte de sa liberté et par les sacrifices des biens considérables de ceux qui ont suivi le sort du feu roi de Suède en Turquie, où sa retraite fut favorisée par l'armée zaporovienne, fidèle à son chef, le hetman Mazepa, sans le secours de laquelle le feu roi de Suède ni aucun des Suédois n'auraient pu échapper des mains des ennemis. Par cette malheureuse catastrophe le hetman Orlik et toute sa famille furent dépouillés de tous leurs biens, confisqués peu après au profit du czar de Russie. Il cherchait d'aller s'établir en Pologne et d'y acheter des biens au moyen des sommes d'argent qu'il avait sauvé, quand en 1710 le hetman Mazepa mourut à Bender, et que le feu roi de Suède fit revenir le hetman Orlik des frontières de Pologne, en lui proposant d'accepter la dignité de hetman offerte par les principaux de la nation, qui avaient suivi le sort de Mazepa, et par l'armée zaporovienne, seule en droit d'élire leur chef. Il n'accepta cette dignité que sous les auspices des conditions stipulées par le <i>Diploma assecuratorium</i> que le roi de Suède accorda à lui et à la nation cosaque, et par lequel ce prince promit de ne point mettre les armes bas ni d'entrer dans aucune convention de paix avec la Russie sans préalablement rétablir le hetman Orlik dans ses droits et prérogatives en Ukraine, et sans dégager toute la nation cosaque du joug de la Russie. L'authenticité de cette déclaration peut être vérifiée par la pièce même en original, que le suppliant a entre ses mains et dont il présume qu'il doit être conservé un double dans les archives de la Couronne. En conséquence de ce traité formel le hetman Orlik, pour favoriser

⁷ Дослівно з тогочасної французької (veues) – погляди або види. Тут у значенні наміри або плани.

⁸ Мається на увазі невдала битва між росіянами та підрозділами шведського війська, якими керував Адам Людвіг Левенгаупт біля Десни у 1708 р.

⁹ Неточність. Іван Мазепа помер 22 вересня 1709 р.

¹⁰ Найімовірніше, йдеться про лист до козаків від 15 травня 1710 р., який було надіслано до них разом із Конституцією Пилипа Орлика й підтвердження виборів. Див.: Листь до Запорозжов у Дніпра застаючих, писані 15 мая року 1710 в Бендері. *Скарби шведських архівів. Документи з історії України / Упорядниця Марина Тратнер*. Одеса: Музей української книги, 2021. С. 150–151. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tratner_Maryna/Skarby_shvedskykh_arkhiviv_Dokumenty_z_istorii_Ukrainy/.

¹¹ У відділі Держархіву Королівські проекти рішень іноземних справ (ориг. Kungligakonsept i utrikesärenden i Riksarkivet) зберігається оригінал документа від 10 травня 1710 р., який називається «Асекураційний диплом для гетьмана запорозжів» (ориг. *Diploma assecuratorium produce et exercitii zaporoviensi*).

ним інтересам, уклав союз між козацьким і татарським народами, завдяки переговорам, що їх вів пан сенатор Ларєрберґ, який був тоді послом від короля шведського до хана¹²; відповідно умовам цієї Угоди татарський хан об'єднав свої сили з військом запорозьких козаків, яке знаходилося під командуванням гетьмана Орлика, і вони почали військові дії в Польській Україні, захоплений тоді Росією. Їм випало щастя вигнати росіян із цієї провінції¹³, і якби не провина київського воєводи¹⁴, гетьман Орлик завдяки війні з турками викликав би революцію в Російській Україні.	les intérêts communs, forma l'alliance entre la nation cosaque et celle des Tartares, sous les auspices des négociations de M. le sénateur Lagerberg, qui était ministre alors de la part du roi de Suède auprès du khan; en vertu de cette alliance le khan des Tartares joignit ses forces à l'armée des Cosaques zaporoviens commandée par le hetman Orlik, et ils commencèrent leurs opérations de guerre dans l'Ukraine polonaise, usurpée alors par la Russie. Ils eurent le bonheur de chasser les Russes de cette province, et sans les fautes du palatin de Kiovie le hetman Orlik aurait suscité à la faveur de la guerre des Turcs une révolution dans l'Ukraine russe.
За прелімінаріями Прутського миру Порта примусила царя повернути Польську Україну гетьманові Орлику; там же було домовлено, що Росія не має ані прямо, ні опосередковано втручатися до справ козаків; внаслідок цих умов султан запропонував гетьманові Орлику та козацькому народу володіння Україною, і підтвердив цю декларацію урочистим указом Хатт-і-шериф¹⁴; але ледве гетьман Орлик вирушив до Константинополя, щоб отримати там інвеституру султана, як король шведський, за проханням кількох польських панів, прихильників короля Станіслава, які знайшли притулок у Туреччині, вислав покійного пана Солдана, генерального військового комісара, щоб спонукати його повернутися назад. Король усно повідомив йому, що йому лише треба покладатися на автентичні декларації своєї вірчої грамоти, і що розчленування польської провінції призведе до відчуження багатьох підданих, прихильних до інтересів короля Станіслава, і завдасть значної шкоди спільним інтересам. Гетьман Орлик, більше дбаючи про загальне добро та спільні інтереси, ніж про свої власні, і всіляко сподіваючись на правдивість обіцянок короля, чиє слово було найвірнішим законом, виконав його бажання та відмовився від захисту Порти, а також і від усіх пов'язаних із цим переваг. Польська Річ Посполита скористалася відмовою гетьмана Орлика, вислала до Порти посольство в особі мазовецького воєводи п. Хоментовського, і за Карловицьким договором зажадав повернути Польську	Par les préliminaires du traité de Pruh la Porte força le czar de restituer l'Ukraine polonaise au hetman Orlik, et il y fut convenu que la Russie ne se mêlerait point ni directement ni indirectement des affaires des Cosaques; en conséquence de ces conditions le Grand Seigneur offrit au hetman Orlik et à la nation cosaque la possession de l'Ukraine, et confirma cette déclaration par un <i>hathacherif</i> solennel; mais le hetman Orlik s'était à peine mis en chemin pour Constantinople afin d'y recevoir l'investiture du Grand Seigneur, lorsque le roi de Suède, sollicité par plusieurs seigneurs polonais attachés au roi Stanislas et réfugiés en Turquie, fit partir feu M. Soldan, commissaire général de la guerre, pour l'engager de revenir sur ses pas. Le roi lui représenta de vive voix qu'il n'avait qu'à se reposer sur les déclarations authentiques de son <i>diploma assecuratorium</i>, et que le démembrement d'une province de Pologne allait aliéner bien des sujets affectionnés aux intérêts du roi Stanislas, et porterait des préjudices considérables aux intérêts communs. Le hetman Orlik, plus attaché au bien général et aux intérêts communs qu'à son particulier, et espérant tout de la fidélité des engagements d'un prince dont la parole était la loi la plus sûre, se conforma au désir de ce prince et refusa la protection de la Porte avec tous les avantages y attachés. La R. P. de Pologne profita du refus du hetman Orlik, envoya M. Chomentowski, palatin de Mazovie, en ambassade à la Porte, et réclama en vertu du traité de Carlowitz l'Ukraine polonaise; le khan des Tartares protesta à la vérité contre cette cession, mais nonobstant cela la Porte

¹² У 1710–1711 рр. посланцем Карла XII до кримського хана був майор Свен Ларєрберґ (ориг. Sven Lagerberg).

¹³ Мається на увазі польський коронний гетьман граф Потоцький.

¹⁴ *Hatt-i şerif* (у тексті – “*lathacherif*”) – дипломатичний термін для позначення друкованого чи рукописного документа, що має офіційний характер, авторства султана Османа. Найменування терміна надходить від слова «*hatt*» («припис», «команда»), «*hümayun*» (імперський) і «*şerif*» (високе, шляхетне). Подібні документи зазвичай писалися султаном, хоча могли також редагуватися придворним писарем. Султани писали їх як безпосередні відповіді на ті чи інші документи, подані султану великим візиром або іншим посадовцем османського уряду. Отже, вони могли бути схвальними або відмовними відповідями на листи з проханнями, підтвердженням отримання звітів, дозвільними грантами на будь-які запити, анотаціями до указів або іншими державними документами. При цьому деякі хати могли бути написані з нуля, а не як відповіді на подані раніше документи. Щодо конкретного документу, про який ідеться в меморії, припускаємо, що він теж зберігається в Держархіві Швеції й потребує подальшого розшуку та дослідження.

Україну; татарський хан, щоправда, запропонував проти цієї поступки, але, незважаючи на це, Порта передала цю провінцію до володіння Польщі, і на знак визнання того, що гетьман Орлик відмовився від неї, король Август і Річ Посполита Польська урочисто заявили, що як тільки дійде до замирення між королями шведським і польським, гетьман Орлик і військо запорозьких козаків будуть прийняті під захист Речі Посполитої, і що їм дадуть землі, призначені для їх буття. Ця заява була зроблена послом татарського хана в 1712 році у Варшаві.	mit la Pologne en possession de la province, et en reconnaissance de la renonciation que le hetman Orlik avait fait, le roi Auguste et la R. P. de Pologne firent une déclaration solennelle portant qu'aussitôt qu'il s'agirait de la pacification entre le roi de Suède et la Pologne, le hetman Orlik et l'armée des Cosaques zaporoviens seraient reçus sous la protection de la R. P., et qu'ils auraient des terres consignées pour leurs établissements. Cette déclaration fut faite aux ambassadeurs du khan des Tartares en 1712 à Varsovie.
Шведський король, полишаючи Туреччину, умовив гетьмана Орлика слідувати за ним до його королівства з головною козацькою старшиною, щоб там дочекатися розв'язки своїх справ і виконання урочистих заяв, які він і Річ Посполита Польська йому зробили. Перед своїм від'їздом король ще раз запевнив Запорозьке військо, що виконає свої декларації, і віддав його на захист Порти і татарського хана. Гетьман Орлик користувався особливою повагою, якою його шанував король за свого життя, і зі своєю сім'єю та з наблизеними до нього чесно живився з пенсії, гідної королівської щедрості.	Le roi de Suède, en quittant la Turquie, engagea le hetman Orlik de le suivre dans ses États avec les principaux des officiers cosaques, et d'y attendre le dénouement de ses affaires et l'exécution des déclarations solennelles que lui et la R. P. de Pologne lui avaient faites. Il renouvela à l'armée zaporovienne avant son départ les assurances de ces mêmes déclarations, et la recommanda à la protection de la Porte et à celle du khan des tartares. Le hetman Orlik jouissait de la considération particulière dont ce prince l'honorait tant que ce grand roi vivait, et subsistait honorablement, avec les siens et ceux qui lui étaient attachés, de la pension digne de sa générosité.
Після смерті короля гетьман Орлик, який все ще дотримувався своїх зобов'язань перед козацьким народом, скориставшись чварами між царем Петром І, королем Англії та королем Польщі, увійшов у замисли цих двох держав щодо підбурення Османської Порти до війни проти Росії, яка тоді воювала зі Швецією. Тут не можна обійти мовчанням те, що все це було задумано у згоді зі шведським урядом, і що Його Шведська Величність сприяла намірам гетьмана Орлика поїхати до Туреччини, до чого його спонукали листи графа Флемінга, головного міністра короля Августа, і мілорда Картерета, тодішнього посла у Швеції, які знали, що гетьман Орлик спочатку, після смерті короля шведського, через таємного посланця захоплював хана та Запорозьке військо просити його вирушити до Туреччини, щоб мати можливість скористатися сприятливими обставинами чвар між царем і Портою щодо черкасів¹⁵.	Après la mort de ce prince le hetman Orlik, suivant toujours ses engagements envers la nation cosaque, profita des brouilleries entre le czar Pierre Ier, le roi d'Angleterre et celui de Pologne, entra dans les vues que ces deux puissances avaient formé pour engager la Porte ottomane dans la guerre contre la Russie, alors en guerre avec la Suède. On ne doit point ignorer ici que le projet fut formé de concert avec le ministère de Suède, et que Sa Majesté suédoise concourut à favoriser les desseins du hetman Orlik d'aller en Turquie, à quoi il fut requis par des lettres du comte de Fleming, premier ministre du roi Auguste, et de milord Cart[e]ret, alors ambassadeur en Suède, qui savaient que le hetman Orlik avait d'abord, après la mort du roi de Suède, préparé par un émissaire secret les esprits du khan et de l'armée zaporovienne à le solliciter de se rendre en Turquie pour être à portée de profiter des conjonctures favorables des brouilleries entre le czar et la Porte au sujet des Circassiens.
Отже, гетьман Орлик покинув Швецію в 1720 році. Шведський король заплатив йому десять тисяч банківських крон як надбавку. Йому було заявлено, що йому виплачуватиметься річна пенсія в тисячу шведських крон. Його Шведська Величність удостоїла його рекомендаційними	Le hetman Orlik partit donc de Suède en 1720. Le roi de Suède lui fit payer dix mille écus de banque de gratification. Il lui fut déclaré qu'on lui constituerait une pension annuelle de mille écus de Suède. Il fut honoré par Sa Majesté suédoise de lettres de recommandation pour le Grand Seigneur, pour le

¹⁵ Так інколи в XVI–XVIII ст. називали запорозьких козаків та ширше – населення України.

грамотами до султана, до татарського хана та до великого візира. Він також дав йому лист до війська Запорозького, в якому поновляв запевнення його захисту (протекції). Гетьман також отримав листи від Його Величності до імператора, короля Англії та короля Августа з проханням рекомендувати його справи на з'їзді в Брауншвейзі, і було доручено за цим стежити покійному графу Велінгу¹⁶. Гетьман Орлик поїхав до Ганновера, щоб там порадитися з посланцями англійського короля, і до Брауншвейга, щоб обговорити все це з графом Велінгом. Там він дізнався, що його шурин пан Герцик, якого він посилав до Варшави з планом оповістити короля Августа, був викрадений князем Долгоруким посеред вулиці, і таким чином російський двір довідався про цей задум.	khan des Tartares et pour le grand vizir. Ce prince lui en remit aussi une pour l'armée zaporovienne, par laquelle il renouvela les assurances de sa protection. Il fut aussi muni de lettres de Sa Majesté pour l'empereur, le roi d'Angleterre et le roi Auguste, pour recommander ses affaires au congrès de Brunswick, et il fut enjoint au feu comte de Weling d'y veiller. Le hetman Orlik passa à Hannover pour y concerter avec les ministres du roi d'Angleterre et à Brunswick pour conférer avec le comte de Weling. Il y apprit que M. Hertzog, son beau-frère, qu'il avait envoyé à Varsovie avec un plan pour le communiquer au roi Auguste, fut enlevé par le prince Dolhoruki en pleine rue et que par là la cour de Russie avait découvert le projet.
Однак ця невдача його не збентежила. Він поїхав жити інкогніто до Вроцлава, щоб бути ближче до листування з двором Дрездена та Туреччини. Цар, довідавшись про його резиденцію в державі імператора, вимагав через свого посла п. Ягузинського, щоб його видали йому з усією родиною. Граф Туре Більк, тодішній посол у Відні, англійський міністр пан Сен-Саворіно та дрезденський двір вчасно попередили гетьмана Орлика, щоб той шукав безпеки. Він знайшов притулок у Польщі, де мав співбесіду з покійним королем Августом, під час якої було вирішено, що він поїде до Туреччини, щоб здійснювати свої наміри далі. Коли він прибув до Хотина, паша цього міста, підкуплений царем, захопив депеші до Порти, до татарського хана й до Запорозького війська, затримав гетьмана Орлика та відправив депеші до Константинополя зі зловісними тлумаченнями його планів. Російський двір уже раніше використав усі можливі способи, щоб утримати його далеко від Порти та від його війська, яке тоді збільшилося до п'ятдесяти тисяч чоловік через утиски, яких зазнавали козаки України під російським пануванням.	Il ne se rebuta cependant point de ce contretemps. Il alla s'établir incognito à Breslaw pour être plus à portée de la correspondance avec la cour de Dresde et la Turquie. Le czar, ayant su sa demeure dans les États de l'empereur, demanda par son ambassadeur M. Jaguzin[s]ki qu'il lui fût délivré avec toute sa famille. M. le comte Toure Bielk, ambassadeur alors à Vienne, le ministre d'Angleterre M. St Savorino et la cour de Dresde avertirent à temps le hetman Orlik de se mettre en sûreté. Il se réfugia en Pologne, où il eut une entrevue avec le feu roi Auguste, dans laquelle il fut décidé qu'il se rendrait en Turquie pour poursuivre ses desseins. A son arrivée à Chocim, le pacha de cette ville, gagné par le czar, s'empara des dépêches pour la Porte, pour le khan des Tartares et pour l'armée zaporovienne, retint le hetman Orlik et envoya les dépêches à Constantinople avec des interprétations sinistres de ses vues. La cour de Russie avait déjà joué tous les ressorts imaginables pour l'éloigner de la Porte et de l'approche de son armée, grossie alors jusqu'à cinquante mille hommes par les vexations que les cosaques d'Ukraine souffraient sous la domination russe.
Коли дали знати про це в Порту, вона призначила гетьманові Орлику перебувати в Сері¹⁷, невеликому містечку в Македонії, звідки він був виведений лише в 1723 році, на вимогу п. Стан'яна, англійського посла при Порті, і був перевезений до Солуні, де він перебував до 1736 року, коли Порта, на прохання французького двору, наказала йому приєднатися до татарського хана й очолити військо Запорозьке, щоб піти на допомогу Польщі. Російський двір, пильно стежачи за найменшими рухами гетьмана Орлика та вже	La Porte, prévenue, assigna au hetman Orlik son séjour à Seret, petit bourg en Macédoine, d'où il ne fut retiré qu'en 1723, à la réquisition de M. De Stanian, ambassadeur d'Angleterre à la Porte, et fut transporté à Salonique, où il a resté jusqu'en 1736, que la Porte, à la sollicitation de la cour de France, lui ordonna d'aller joindre le khan des Tartares et de se mettre à la tête de l'armée zaporovienne pour aller au secours de la Pologne. La cour de Russie, attentive au moindre mouvement du hetman Orlik et ayant pénétré depuis plus d'un an que la cour de France solli-

¹⁶ Державний радник Мауріц Веллінг.

¹⁷ Сері (грец. Σέρρες, в тексті "seret") – сьогодні місто в Греції, у периферії Центральна Македонія, столиця однойменного ному.

більше року усвідомлюючи, що французький двір активно звертався до Порту, щоб отримати можливість діяти в ім'я спільної справи, намагався звабити на свій бік головних старшин війська Запорозького, щоб його розкласти; це йому вдалося аж до того, що гетьман Орлик, їдучи до Бессарабії, де стояв табором хан татарський із сотнею тисяч чоловіків, і в той час, коли прохач узгоджував із цим князем заходи щодо підведення Запорозького війська під Бендери, хан отримав листа з Очакова з повідомленням, що це військо стало під захист Росії; ця прикра невдача порушила всі плани, які гетьман Орлик узгоджував з ханом. Проте він завжди наполегливо намагався в Порті мати можливість бути корисним для спільного добра справ Польщі, і не нехтував жодною нагодою там просувати інтереси королівства Швеції. Панове посланці Швеції при цьому дворі¹⁸ не можуть не визнати, що він їм допомагав порадами. Вони були свідками того, як ревно він добивався від Порту, щоб та почала диверсію проти Росії, як тільки Швеція оголосила цій державі війну. Його нещастя, велика жертва своїм майном, залишення сім'ї в найбільшій скруті, ані байдужість Швеції до нещастя однієї родини, що так щедро пожертвувала собою на благо її справи, не відштовхнули його, і не похитнули його вірності своїм зобов'язанням. Перебуваючи в найбільших труднощах, він із найвищою витримкою ніс свої нещастя та біди своєї родини аж до своєї смерті, і він залишив своїй родині у спадщину лише свої нещастя.	citait vivement pour que la Porte se mît en état d'agir pour la cause commune, chercha à gagner les principaux officiers de l'armée zaporovienne pour la débaucher, ce qui lui réussit au point même que le hetman Orlik, étant en route pour aller en Bessarabie, ou le khan des Tartares campait avec cent mille hommes, et dans le temps que le suppliant concertait avec ce prince les mesures pour faire approcher l'armée zaporovienne de Bender, le khan reçut un courrier d'Oczakow avec la nouvelle que cette armée s'était mise sous la protection de la Russie; ce malheureux contretemps dérangerait tous les projets que le hetman Orlik avait concerté avec le khan. Il a néanmoins toujours persisté à travailler à la Porte pour qu'on le mît en état d'être de quelque utilité au bien commun des affaires de Pologne, et il n'a négligé aucune occasion pour faire valoir les intérêts du royaume de Suède à la Porte. MM. les ministres de Suède à cette cour ne sauraient lui refuser la justice qu'il les a secondés de ses conseils. Ils ont été témoins avec quel zèle il s'intéressait à la Porte pour procurer la diversion de sa part contre la Russie, dès que la Suède avait déclaré la guerre à cette puissance. Ses malheurs, les grands sacrifices de ses biens, l'abandon de sa famille dans la plus grande misère, ni l'indifférence de la Suède pour les malheurs d'une seule famille qui s'est sacrifiée aussi généreusement pour le bien de sa cause, ne l'ont point rebuté, ni altéré sa fidélité à ses engagements. Constant dans la plus grande adversité, il supportait avec fermeté ses infortunes et celles de sa famille jusqu'à sa mort, et il n'a laissé à sa famille pour tout héritage que ses malheurs.
Прохач не вказує детально конкретні послуги, які йому вдалося надати Швеції. Його ревність до її інтересів достатньо демонструють кілька меморандумів, які він надсилав до шведського міністерства. Його зусилля в Туреччині, Польщі та Франції для просування її інтересів надто добре відомі графові Тессіну, пану президенту Гедді та графові Екебладту¹⁹, щоб вони могли не підтвердити, що він завжди чинив вірно, у всіх обставинах, і що він намагався довести істинність своєї прихильності до цієї корони. Так багато послуг, наданих цілою родиною, ціною жертви її добром, заслуговують певного визнання з боку держави, чия слава в цьому зацікавлена.	Le suppliant n'entre point en détail des services particuliers qu'il a été à portée de rendre à la Suède. Son zèle pour ses intérêts est assez démontré par plusieurs mémoires qu'il a envoyé au ministère suédois. Les mouvements qu'il s'est donné en Turquie, en Pologne et en France pour faire valoir ses intérêts sont trop connus à M. le comte de Tessin, à M. le président Gedda et à M. le comte d'Eckblad, pour qu'ils puissent lui refuser le témoignage qu'il a toujours agi avec fidélité dans toutes les occurrences, et qu'il a taché de prouver la réalité de ses sentiments pour cette couronne. Tant de services rendus par une famille au prix du sacrifice de ses biens mériteraient quelque reconnaissance de la part d'une puissance dont la gloire y est intéressée.
Тому прохач плекає себе думкою, що Його Шведська Величність покаже йому таке визнання, або призначивши пенсію для годування його матері та двох його сестер, які сьогодні доведені до крайньої бідності, або звертаючись до російського	Le suppliant se flatte donc que Sa Majesté suédoise voudra bien la lui témoigner, soit en accordant une pension pour la subsistance de sa mère et de ses deux sœurs, réduites aujourd'hui à une indigence extrême, soit en s'employant à la cour de Russie pour que les

¹⁸ Карл фон Гепкен і Едвард Карлсон.

¹⁹ Граф Клас Екеблад (ориг. Claes Johanson Ekeblad), який був шведським посланцем у Парижі під час написання листа. Пітер Ніклас фон Єдда (ориг. Peter Niklas von Gedda) був міністром у Парижі між 1719 і 1737 рр. Державний радник граф Карл Густав Тессін був там послом між 1739 і 1742 рр.

двору, щоб її родина повернула свої землі, або принаймні якийсь грошовий еквівалент.

terres de sa famille lui soient rendues, ou du moins quelque équivalent en argent.

Додаток

[illegible]

Перший лист Мемуару Григорія Орлика, що зберігається в Державному архіві Швеції

Траттнер Марина – магістр європейського ділового права, журналіст, перекладач, автор блогу «Наша історія МТ» (Björkstigen 3, 24732 Södra Sandby, Sverige).

Trattner Marina – Master of European Business Law, journalist, translator, blogger «Наша історія МТ». (Björkstigen 3, 24732 Södra Sandby, Sverige).

E-mail: marina.trattner1@gmail.com

Мушар Флоран – кандидат славістичних наук, доцент, університет Ренн-ІІ, Бретань, Франція (Placedu Recteur Henri Le Moal, Rennes, 35000, France).

Mouchard Florent – Ph.D., Professeuragrégé, Rennes II university, Brittany, France (Place du Recteur Henri Le Moal, Rennes, 35000, France).

E-mail: florent.mouchard@univ-rennes2.fr

MEMOIR OF HRYHORIY ORLYK BY 1743

For the first time, the publication presents a translation into Ukrainian of the retelling of Hryhoriy Orlyk's memoir of 1743, which was prepared by the French ambassador in Stockholm, the Marquis de Lanmarie, for the Swedish government. This document concisely provides the main biographical information about hetman Pylyp Orlyk, as well as tells about his services to Ukraine and Sweden. The memoir was prepared in order to provide financial assistance to the Orlyk family. This document contains many important details for understanding the strategy of actions of the famous mazepynets in exile.

Key words: Orlyk family, hetman Pylyp Orlyk, financial assistance to the Orlyks, Charles XII, 18th-century Sweden, Hetman's Ukraine.

Дата подання: 10 липня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 5 жовтня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Траттнер, М., Мушар, Ф. Мемуар Григорія Орлика 1743 року. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 89–98. DOI: 10.58407/litopis.230509.

Цитування за стандартом APA

Trattner, M., Mouchard, F. (2023). *Memuar Hryhoriia Orlyka 1743 roku* [Memoir of Hryhoriy Orlyk by 1743]. *Siverianskyilipotys – Siverianchronicle*, 5, P. 89–98. DOI: 10.58407/litopis.230509.

УДК 94:929(477)«1920/1930»Михайло Могілянський

Тамара Демченко, Світлана Іваницька

МИХАЙЛО МОГІЛЯНСЬКИЙ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЩОДЕННИКА, МЕМУАРІВ, ЕПІСТОЛЯРІЮ: ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ НАРИС

DOI: 10.58407/litopis.230510

© Т. Демченко, С. Іваницька, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9308-6170>, <https://orcid.org/0000-0003-1677-1013>

Мета статті – на підставі джерел особового походження (переважно опублікованих) зробити спробу психолого-біографічного аналізу постаті письменника, літературознавця, критика, журналіста Михайла Могілянського (1873–1942) в конкретно-історичних обставинах місця і часу, подати сприйняття його особистості сучасниками, показати його ставлення до своєї малої батьківщини – Чернігівщини та її людей. Робота ґрунтується на засадах біоісторіографічного методу. **Новизна роботи** полягає в тому, що проаналізовано головні здобутки української гуманітаристики у вивченні доробку М. Могілянського, в оприлюдненні джерел особового походження, які він залишив нащадкам. Авторки зосередили увагу на аналізі процесу кристалізації національної й мовної ідентичності героя нарису, головних рис вдачі, а також подій громадсько-політичного життя й особистих взаємин, які сформували цю людину. Узяті в сукупності названі джерела особового походження, наукові праці, белетристика М. Могілянського та література про нього дали змогу зробити певні **висновки** щодо особистості цього «роботящого чернігівця», які підтверджуються обсягом написаного ним, видатною працездатністю, зацікавленістю новими темами, напрямками досліджень, інтересом до життя в усіх його проявах, відкритістю та щирістю у ставленні до людей, любов'ю до рідного краю. Факти доводять, що М. Могілянський завжди вважав себе чернігівцем, був у курсі справ чернігівської громадськості. Ця небуденна особистість приваблює не лише літературним хистом, але й контрверсійністю світогляду, неординарністю вчинків, багатством талантів – вчений, перекладач, бібліограф і завзятий бібліофіл, журналіст, громадський і партійний діяч.

Ключові слова: Михайло Могілянський, Наталя Полонська-Василенко, Наталя Романович-Ткаченко, біоісторіографія, щоденник, мемуари, епістолярій, Чернігівщина.

Як страшно оре історичний плуг!
Які скарги були – були і зникли!
Ліна Костенко. Летючі катрени

На думку авторок, однією з найвідчутніших цілей сучасної української історіографії нині стала потреба зібрати й проаналізувати доступну інформацію про видатних українців: політичних, громадських, військових діячів, письменників, митців, – видати їхні праці, підготувати бібліографічні покажчики, біографічні нариси тощо. Крім усього іншого, слід подбати й про популяризацію внеску тієї чи іншої особистості у спільну справу – здобуття свободи, незалежності, підстав української державності. Створення українського Пантеону не означає зведення монументальних пам'ятників, та й в умовах війни – це навряд чи можливо. Ідеться про постійну роботу по визначенню, хай і скромному, доробку своїх земляків у межах того чи іншого регіону. Вона вимагає системності й зацікавленості громадськості, а не великих коштів. Імовірно, саме це мала на увазі Ліна Костенко, коли писала про зниклі «скарби» – осіб, котрі творили історію, культуру, державність. Дійсно, якщо запитати в людини навіть з вищою освітою, що вона знає про Михайла Могілянського, то найчастіше почуєш не вельми змістовну відповідь.

Ким же насправді був герой цього нарису? Не будемо розпочинати з традиційного набору компліментів, хоча стаття й готується до друку напередодні поважної дати – 150-річ-

ча від дня народження письменника, літературознавця, критика, журналіста (1873–1942), який народився в Чернігові, а помер у селищі Велика Мурта Красноярського краю від лейкемії (білокрів'я). Формально він не був репресованим, а в Сибіру опинився як евакуйований.

Постать та творчий доробок «напівзабутого інтелектуала», як його схарактеризували в одному з українських пресових видань із десятих років тому¹, і сьогодні досліджені явно недостатньо, можливо, за винятком літературознавчих аспектів. Насамперед ідеться про непрості життєві колізії, громадсько-політичну й публіцистичну діяльність. Ця небуденна особистість приваблює не лише літературним хистом, але й контрверсійністю світогляду, неординарністю вчинків, багатством талантів – вчений, перекладач, бібліограф і завзятий бібліофіл, журналіст, громадський і партійний діяч (член партії кадетів)... Для більшовиків він однозначно був ворогом. У щотижневих зведеннях секретного відділу ДПУ УСРР за 1927–1929 рр. прізвище М. Могилянського зустрічається часто: то його згадують як автора оповідання «Вбивство», то як «неокласика», то підозрюють у належності до вигаданої самими ж чекістами «Спілки визволення України»². Хоча М. Могилянському пощастило уникнути кулі в потилицю, але жертвами Розстріляного Відродження стали його діти – поети Лідія (Ладя) Могилянська і Дмитро Могилянський (Тась)³.

На довгі роки, як повелося в СРСР, на прізвище Могилянського було накладене табу. Тільки на початку 1970-х рр. в одному збірнику вийшло друком його невелике оповідання «Мистецтво рецензії»⁴. До сотої річниці від дня народження опального письменника в чернігівській обласній газеті з'явилася присвячена ювілярові стаття городнянського журналіста І.П. Дудка «Публіцист, письменник, перекладач»⁵.

Упродовж наступного двадцятиріччя вийшли у світ розвідки літературознавиці Наталії Шумило. У статті, що передувала уривкові з твору М. Могилянського на сторінках популярного збірника і привернула увагу до творчості маловідомого на тоді діяча, дослідниця наголосила, що, незважаючи на «залізні лещата» 1930-х рр., «письменникові вдалося здійснити основні свої творчі задуми»⁶. Висновок досить спірний, оскільки ще й сьогодні ми не можемо похвалитися, що повністю опрацьовані й видані або принаймні підготовлені до друку художні твори М. Могилянського, його публіцистика й документи особового походження: спогади, листування, щоденник. Але процес повернення й інтерпретації спадщини Михайла Михайловича було розпочато.

На Чернігівщині чи не першим розпочав вивчати життя родини Могилянських, їхню творчість молодий вчений, випускник Чернігівського педінституту ім. Т. Шевченка Григорій Курас (1957–2008). Він спілкувався з донькою М. Могилянського Оленою Ісаєвою, його племінником Олександром Петровичем Могилянським, згодом продовжив дослідження в період, коли жив у США й активно співпрацював з УВАН у Нью-Йорку. Г. Курас – автор близько десяти публікацій про М. Могилянського, його рідних і друзів. На відміну від вчених, котрі вишукували й аналізували соціальні та політичні мотиви, чернігівський історик зосередився на людських рисах своїх героїв. Так, одну із своїх праць він назвав: «М. Могилянський та В. Міяковський – два взірці шляхетності: з історії української інтелігенції»⁷. Уже по відході дослідника у вічність стаття була передрукована у збірці, присвяченій його пам'яті⁸. Що це були дійсно дві шляхетні особистості, не завдяки належності до аристократичного роду, а в силу своїх людських якостей, свідчать й надруковані Г. Курасом листи М. Могилянського до В. Міяковського⁹. Очевидно, до роботи над ними спонукала й допомога Оксани Володимирівни Міяковської-Радиш (1919–

¹ Груша Х. Напівзабутий інтелектуал. Сьогодні виповнюється 140 років від дня народження Михайла Могилянського. *Голос України*. 2013. 4 грудня. URL: <http://www.golos.com.ua/article/35715>.

² Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. В.М. Даниленко. Київ: Темпора, 2012. С. 35–36, 66, 560, 576.

³ Невідоме Розстріляне Відродження: антологія / Упоряд., передм. Ю.П. Винничука. Харків: Факт, 2016. 763 с. Див. докладніше: Ладя Могилянська. С. 144–156, Дмитро Тась. С. 461–506.

⁴ Чорнозем підвісив / Упоряд. текстів, передм. та прим. В. Півторадрні. Київ: Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1971. С. 218–220.

⁵ Іван Петрович Дудко (Біобібліографічний покажчик). Чернівці: Чернігівська обласна універсальна бібліотека ім. В.Г. Короленка, 2006. Вип. 7. С. 16.

⁶ Шумило Н. «...Ваша робота марно не загине...» *Україна. Наука і культура*. Київ: [Поліграфкнига], 1991. Вип. 25. С. 345. Також див. ґрунтовну працю цієї ж авторки: Під знаком національної самобутності: Українська художня проза і літературна критика кінця XIX – поч. XX ст.: монографія / Ін-т літератури ім. Т. Шевченка; Відп. ред. П.М. Федченко. Київ: Задруга, 2003. 339 с.

⁷ Курас Г. М. Могилянський та В. Міяковський – два взірці шляхетності: з історії української інтелігенції. *Свобода* (США). 2006. 1 вересня. С. 15, 23.

⁸ «Я думав, які теми були б цікаві...»: Праці Г. Кураса, спогади і матеріали про українського історика / Упоряд.: В.М. Бойко, Т.П. Демченко, І.Я. Каганова. Чернівці, 2010. С. 28–33.

⁹ Могилянський М. Письма Владимиру Мияковскому / Вступ. ст., прим. Г. Кураса. *The New Review*. Нью-Йорк, 2001. Кн. 225 (декабрь). С. 186–208.

2020) – архіваріуса УВАН. Ця жінка стала добрим генієм для багатьох дослідників, що приїздили до Нью-Йорка. Оксана Забужко присвятила її «світлій пам'яті» одну зі своїх книжок¹⁰. На жаль, не всі листи, підготовлені до друку Г. Курасом, побачили світ.

Оприлюднення й аналіз повного масиву наукової, літературної спадщини М. Могилянського, його публіцистики ще попереду, але за останні роки було зроблено чимало в цьому напрямку¹¹. Редакція всеукраїнського часопису «Пам'ятки України: історія та культура» підготувала гарний подарунок до 140-річчя від дня народження Михайла Могилянського, запросивши до участі у своєму проєкті дослідників із Києва, Чернігова, Дніпра, Запоріжжя. Усі публікації числа № 9 журналу за 2013 р. присвячені ювілярові і його родині. Портрет героя привертає увагу відкритістю, щирістю та доброзичливістю. Представлені практично всі напрямки й певні результати досліджень сучасних авторів: від історії роду та біографії письменника до аналізу творчості, досягнень на науковій ниві, ідейно-політичних поглядів, відносин із видатними творчими особистостями та громадськими діячами, котрі імпонували М. Могилянському своїми переконаннями й діяльністю. У наукових розвідках відтворюється процес формування української ідентичності ювіляра, з'ясовуються роздуми щодо перспектив розвитку національної культури та майбутнього українсько-російських відносин, дається характеристика його діяльності на посаді керівника «Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України» (1923–1933), оцінюються його погляди на проблеми реформування політичного й соціально-економічного устрою Російської імперії, місця і ролі Державної Думи в політичній системі країни, відновлюється перебіг напівзабутої полеміки 1913–1914 рр. з В. Леніним із національного питання, яка фатально відбилася на подальшій долі М. Могилянського та його родини. Уперше опубліковані усі три версії автобіографії. На особливу увагу заслуговує біобібліографічний покажчик. На жаль, він далеко не повний.

Складається враження, що заборона друкуватися, здійснена після появи в журналі «Червоний шлях» (1926 р.) оповідання «Вбивство», фатальним чином діє й досі... У незалежній Україні спромоглися видати лише роман «Честь» та низку (13) новел¹². М. Могилянський визначив жанр свого роману як «патетично-романтичний», авторка передмови до видання 2015 р. схарактеризувала його «майстром урбаністичного й еротичного наративу»¹³. А от історикам впадає в око повторення ситуації з оповіданням «Вбивство». Як відомо, головний герой роману знаменитий лікар-хірург Дмитро Калін здійснює самогубство (він втопився), дізнавшись, що прооперована ним пацієнтка померла. У реальному житті у Києві, біля моста через Дніпро 8 червня 1927 р. покінчив рахунки з життям мистецтвознавець, музейний працівник, завідувач відділу Київського історичного музею Данило Щербаківський. Поховали його 11 червня. С. Єфремова обурих «пишний похорон», він писав про те, «щоб запобігти утіканню від життя Щербаківських, треба в корені змінити всю систему урядування, а цього наївно було б і вимагати від теперішніх самодержавчиків. Буде все по-старому. І час од часу жертва подібна Щербаківському ударить по тім'ї оспалі громадянство, розійдеться широкими колами по стоячій воді і... все затихне. Іншого не буває в деспотіях...»¹⁴ Історія набула значного розголосу, адже небіжчик залишив передсмертний лист, в якому звинуватив директора музею в цькуванні. Чекісти вельми ретельно відслідковували реакцію на цю трагедію¹⁵, і на М. Могилянського чекали б нові неприємності, але роман вийшов друком в журналі «Вітчизна» лише у 1990 р. Київські чекісти, можливо, й переглянули свого часу текст твору «Честь», але ж їх цікавила реакція київської інтелігенції, а не аналіз твору. А до 2015 р., коли нарешті дійшла справа до друку роману книжкою, проблема втратила свою гостроту, бо розповідями про звірства чекістів тепер мало кого можна було б здивувати...¹⁶

Російськомовні романи М. Могилянського, його мемуари так і не були видані. Серед публікацій останніх років варто назвати добірку листів М. Могилянського та його матері до відомого чернігівського громадського діяча Іллі Шрага¹⁷. Особливий інтерес викликає корпус листів М. Могилянського до Н. Полонської-Василенко, нещодавно підготований

¹⁰ Забужко О. Як рубали вишневий сад, або Довга дорога з Бад-Емсу. Київ: ВД «КОМОРА», 2021. 96 с.

¹¹ Огляд літератури з проблеми див.: Демченко Т., Іваницька С. Життя та творчий шлях Михайла Могилянського в контексті його епістолярної спадщини. *Листи Михайла та Марії Могилянських до Іллі Шрага (1907–1917 рр.)*. Чернівці: Просвіта, 2014. С. 8, 29–35.

¹² Могилянський М. Честь. Вбивство: Вибране / Передм. Т. Синьоок. Київ: ВЦ «Академія», 2015. 208 с. (Серія «In crudo»).

¹³ Там само. С. 7.

¹⁴ Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. Київ: ЗАТ «Газета “РАДА”», 1997. С. 514 (Серія «Мемуари»).

¹⁵ Українська інтелігенція і влада... С. 141, 149–150, 152–153, 160–161.

¹⁶ Докладніше див. рецензію: Демченко Т. Могилянський М. Честь. Вбивство: Вибране / Вст. ст. Т. Синьоок. Київ: ВЦ «Академія», 2015. 208 с. (Серія «In crudo»). *Сіверянський літопис*. 2015. № 4. С. 230–235.

¹⁷ Листи Михайла та Марії Могилянських до Іллі Шрага (1907–1917 рр.) / Упоряд., передм., прим. Т.П. Демченко, С.Г. Іваницької. Чернівці: Просвіта, 2014. 144 с.

В. Сергієнко¹⁸. Слід відзначити як глибокий та цікавий історичний аналіз вищеназваного епістолярію, так і зразкове археографічне виконання. У передмові «Листи туги і надії» до оприлюдненого листування упорядниці зазначила протилежність світосприймання учасників епістолярного діалогу: хоча обом їм випало жити в «епоху потрясінь», але Н. Полонська-Василенко шкодувала за минулим, а от М. Могилянський вірив «у майбутнє людства», як воно пророкувалося марксистами. Це не завадило їм довіряти одне одному і щиро дружити. Мабуть, значну роль зіграло й захоплення наукою, прагнення бути корисним суспільству. Досить швидко з'ясувалося, що обидва вчені не потрібні радянській владі: «У 1933 р. і 60-річного Могилянського, і 49-річну Полонську-Василенко “як бувших людей” було викинуто на узбіччя великого соціалістичного будівництва»¹⁹. Колеги по роботі в Академії наук УСРР, вони змушені були по-різному звикати до нових, украй нелегких обставин життя.

У вищеназваній праці В. Сергієнко привертають увагу й ретельно опрацьовані примітки. А оскільки у вартісному джерелі, інформативно багатому й щедрому на роздуми «Щоденнику, 1934, листопад – 1937, жовтень» М. Могилянського, вміщеному у виданні «Хроніка 2000: Український культурологічний альманах» (2007, вип. 59) примітки взагалі відсутні, то робота дослідниці певною мірою компенсує цей недолік, даючи певне уявлення про осіб, котрі з'являються на сторінках «Щоденника». Для тих, хто продовжить роботу з дослідження доробку Михайла Могилянського, вельми важливою є й інформація про те, де зберігаються його листи, спогади, художні твори, яку теж оприлюднила В. Сергієнко. Ця ж авторка високо оцінила і спогади Н. Полонської-Василенко про героя нашої розвідки²⁰, зазначивши, що вони були чи не єдиними, присвяченими персонально Михайлу Михайловичу. Тоталітарна доба не надто заохочувала до писання мемуарів, відвертих листів чи ведення щоденників. Еміграція надавала такий шанс. Наталя Дмитрівна ним успішно скористалася.

У листах Могилянського до Полонської-Василенко, мабуть, зовсім не випадково постає тема мемуарів «В девяностые годы», опублікованих у 1924 р.²¹ На той час вони були єдиним його доробком у цьому жанрі, що побачив світ у популярному часописі з історії громадських і визвольних рухів; у 2014 р. вміщені як додаток у збірці листів до І. Шрага²². Згодом М. Могилянський, уже перебуваючи в Дмитрові, де тоді працювала вільнонайманою на будівництві Волго-Донського каналу його донька Ладя (Лідія), заходився переосмислювати не лише власний життєвий досвід, але й історію свого роду, долю батьків. Ще в Києві він приступив до складання довідок про осіб, згаданих у спогадах. Син Дмитро, якому він їх прочитав, схвалив намір: автор «убедился, что примечания для него интереснее самого текста». Але знову невдача, яку М. Могилянський кваліфікував як «несчастя»: валізу з переробленим варіантом мемуарів по дорозі вкрали, відтак постала непроста проблема відновити все втрачене²³.

Для створення повноцінної наукової біографії важливе значення мають і три варіанти автобіографії М. Могилянського, опубліковані С. Ляшко²⁴, та низка інших праць цієї ж авторки. У третьому «автобіографічному нарисі», датованому 25 січня 1930 р., М. Могилянський мимохідь зазначив: «Найбільше написав кореспонденцій (кілька тисяч) та рецензій (кілька сотень)». Трохи далі додав: «Повної бібліографії своїх писань подати не можу, бо ніколи не займався реєструванням своїх праць та збиранням їх, більшості своїх писань і не маю в себе»²⁵. Сумно стає, коли задумуєшся, стільки інтелектуальних зусиль докладала людина і як мало вціліло з тієї щоденної праці й зрештою дійшло до тих, хто міг би відтворити її життєвий шлях як складову частину історії народу – те вкрали, те згоріло, те недоступне, бо знаходиться в архівосховищах та бібліотеках ворога...

Узяті в сукупності названі джерела особового походження, наукові праці, белетристика М. Могилянського та література про нього дають змогу зробити певні висновки щодо особистості цього «роботящого чернігівця», як схарактеризував його київський письмен-

¹⁸ Могилянський М. Листування з Наталією Полонською-Василенко 1929–1941 / Упоряд., передм., прим. В. Сергієнко. Харків: ТОВ «Вид-во «Права людини»», 2023. 496 с.: фотоіл.

¹⁹ Там само. С. 4–5.

²⁰ Полонська-Василенко Н. Михайло Михайлович Могилянський. Спогади. Київ: ВД «Кисво-Могилянська академія», 2011. С. 492–501.

²¹ Могилянський М. В девяностые годы. *Былое*. 1924. № 23. С. 132–161; № 24. С. 97–139.

²² Могилянський М. В девяностые годы. *Листи Михайла та Марії Могилянських до Іллі Шрага (1907–1917 рр.)*. С. 117.

²³ Могилянський М. Листування з Наталією Полонською-Василенко... С. 189–190.

²⁴ Ляшко С.М. Автобіографічні джерела Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933) Всеукраїнської академії наук / Упоряд., коментарі, додатки С.М. Ляшко; НАН України, Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2018. С. 68–80.

²⁵ Там само. С. 76–77.

ник Василь Портяк²⁶. Це визначення взагалі-то начебто більше пасує до людей фізичної праці, але вельми доречним виглядає при оцінці власне М. Могілянського. Воно підтверджується й обсягом написаного ним, і неабиякою працездатністю, і зацікавленістю новими темами, напрямками досліджень, непідробним інтересом до життя в усіх його проявах, відкритістю і щирістю у ставленні до людей.

Уявлення про сутність цієї небуденної людини дає його портрет роботи відомого художника Михайла Жука, виконаний в 1924 р. у Чернігові. Авторка монографії про творчість М. Жука так написала про цей шедевр: «Відомий за доби українського культурного відродження 1920-х рр. літературознавець Михайло Могілянський, поданий у поясну зображенні, у широко розкритій на грудях вишиванці, глибоко замисленим, наче намагається пройти між брилами, що стискають його»²⁷.

Вірогідно, було б важко знайти більш відповідну кандидатуру на посаду керівничого Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України, що діяла в складі ВУАН у 1918–1933 рр. Але це за умови, коли б керівні мужі УСРР дійсно прагнули до того, щоб українці мали повноцінну історію, правдиві життєписи діячів минулого... Хоча Михайло Михайлович працював не покладаючи рук, його звинувачували ледь не в саботажі партійних вказівок, зрештою звільнили з Академії, а невдовзі припинила свою діяльність і сама комісія. Поступово наукові дослідження в царині історичних та інших гуманітарних наук зводяться нанівець, натомість з'являється безсоромна й нахабна фальсифікація минулого цілого народу й видатних його представників.

Через несправедливість щодо нього, а також детально описану в «Щоденнику» невдачу спробу реабілітуватися шляхом листовного звернення безпосередньо до тодішнього секретаря ЦК компартії України П. Постишева й першого секретаря Харківського обкому КП(б)У, М. Могілянський змушений був визнати свою поразку: «Найтяжче в моєму становищі те, що власне розумом сам маю визнати все за цілком нормальне: адже ж певна класова обережність конче потрібна в умовах країни, що перша буде соціалізм в оточенні хижого капіталістичного світу. І скільки я знаю прикладів, коли ця обережність виправдується на конкретних фактах. ... Добре розумію, що об'єктивно існують підстави для обережного ставлення до мене (соціальне походження, вся моя громадська біографія, мої помилки й хиби etc. etc.). Чи є ж комусь із людей відповідальних можливість віддати свій час і свою увагу моїй справі?! І цим користуються такі жалюгідні елементи, як Кравченки та Кокошки, кар'єристи або безнадійні тупиці, щоб утворити ті сумнісні непорозуміння, яких не розплутати ніяк. Так, маю підстави для претензій до Кравченків і Кокошків, але ж це люди, які не заслуговують, щоб до них мати претензії. Надто бо мізерні вони! Рубають ліс, летять друзки, а хіба не усією істотою співчуваю я рубанню віковичного лісу?! Отже, розум велить спокійно подаватися до особистої своєї долі, але ж як важко впасти жертвою хоч би й цілком зрозумілих умов та обставин! Одне можна сказати – років на 2, на 2,5 спізнився я вмерти. Тепер же, зберігаючи працездатність і жадобу праці, опинився в стані живим похованого. Жахливий стан!»²⁸

Мабуть, цей розумний і досвідчений чоловік добре розумів, що надії більш немає; звертатися ж безпосередньо до Сталіна він не ризикнув. Отже, потрібно було змиритися з втраченим шансом на отримання постійної роботи, житла, поліпшення матеріального становища. У вересні 1935 р. у щоденнику М. Могілянського з'явився запис: «Здається, знайшов душевну рівновагу, – повністю одмовивсь від будь-яких сподівань, надій, від всього, чим жив 50 літ свідомого життя, визнавши, що життя моє скінчене й годі чогось прагнути, мріяти про втілення своїх думок, образів etc. в якихось працях. Не жити, а тихо доживати, а для дожиття маю все, що потрібно людині, а крім того – і поле, і ліс, і навіть Москву під боком – широко «незамкнену тюрму» (для мене) і 24 години на добу вільного часу. Так, здається, знайшов душевну рівновагу, але знайшов ціною перманентної глибокої меланхолії, безмежного суму»²⁹.

Цікавим і повчальним є процес кристалізації національної й мовної ідентичності М. Могілянського. Як і більшість тодішніх вчених, літераторів, митців, громадських та навіть і політичних діячів українського походження, М. Могілянський був у побуті, адвокатській та публіцистичній діяльності російськомовною людиною. Він виховувався в родині, де панувала російська мова, навчався у класичній гімназії, де за вживання українських слів карали, а в кращому випадку нещадно висміювали. Михайло Михайлович у своїх оприлюднених мемуарах навів чимало таких прикладів³⁰. І попри україномовні ху-

²⁶ Українська мала проза XX ст.: антологія / Упоряд. В. Агєєва. Київ: Факт, 2007. С. 415.

²⁷ Соколюк Л. Михайло Жук: мистець – літератор: Монографія. Харків: Видавець Савчук О., 2018. С. 77.

²⁸ Могілянський М. Щоденник. 1934, листопад – 1937, жовтень / Публікація О. Сергєєва. Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. Київ: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2007. Вип. 59. С. 357.

²⁹ Там само. С. 351–352.

³⁰ Могілянський М. В девяностые годы... С. 117.

дожні твори, листи й спогади, щоденник Михайло Михайлович писав російською. З іншого боку, можна стверджувати, що М. Могилянський усе своє життя йшов до української мови, культури, усвідомлення себе українцем: ще від самої юності, коли, навчаючись у Чернігівській чоловічій гімназії, разом з друзями заснував українську нелегальну бібліотеку (ще до революційних подій 1917 р.), коли публічно розірвав стосунки з партією народної свободи через незгоду в українському питанні³¹. У бурхливі дні 1917 р. М. Могилянський особливим авторитетом у діячів Української революції не користувався; вони ставилися до нього з певною пересторогою. Так, в одному з листів С. Петлюра писав М. Грушевському, що не довіряє М. Могилянському, бо останній був «міцним» кадетом і поділяв централістичну політику партії» і взагалі «Занадто він еклектик, не виразна фігура з усіх боків, особливо ж з боку українського»³².

Із розгортанням революції погляди М. Могилянського щодо реальної можливості проголошення незалежності й будівництва національної держави стали змінюватися, хоча, як прихильник еволюційних методів боротьби, він прагнув не поспішати. Міркування цього високоосвіченого інтелігента значною мірою перегукуються із застереженнями соціалістів-федералістів, викладених у передмові до невеликої збірки публікацій членів Чернігівської губернської громади вищеназваної української партії. Анонімний автор «Переднього слова» писав: «народ погнався за обіцянками нових людей, що стали соціалістами лише спочатку останньої революції, та ще за большевиками, метою яких було руйнування, а не будування Української Держави ... нарід наш, темний і неосвічений, не підготовлений до державного життя, не міг розібратися у цих може й гарних, але не пристосованих до життя обіцянках і не міг зрозуміти ті спостереження, які висловлювала наша партія»³³. Немає сенсу вдаватися до критики цих міркувань чи полеміки з авторами. Пряма, відверта, всеохопна війна проти зазіхань російського імперіалізму, за збереження проголошеної понад 30 років тому Української Республіки розпочалася через 100 з лишнім років після появи цих слів і через 80 років після смерті М. Могилянського.

Клеймо «націоналіста» для Могилянського було образливим, він справді ним не був. Ідеологія російського великодержавного шовінізму викликала в нього відразу. Але й прагнення молодих українських самостійників до негайного відокремлення від Росії та згуртування зусиль довкола боротьби за національну незалежну державу не знаходили в його душі належного відгуку. І якщо чорносотенців – прибічників першого напрямку – він вважав злочинцями, то інших – мрійниками, відірваними від життя, бо слабкість українського руху не давала підстав сподіватися на успіх. У будь-якому випадку заклики до домінування однієї нації над іншою були для М. Могилянського неприйнятними. Такі висновки можна зробити з його дореволюційних писань. Правоту цього твердження переконливо доводять чимало фактів біографії М. Могилянського: серед його адресатів і друзів знаходимо українців, росіян, євреїв... Він не поривав з російською мовою, культурою, старими друзями, щиро любив С. Петербург–Петроград–Ленінград, Москву та й жив там тривалий час. Мало хто знає, що М. Могилянський відіграв помітну роль у захисті М. Бейліса від безпідставного звинувачення в ритуальному убивстві християнського хлопчика. Як адвокат і журналіст, М. Могилянський виступив на захист ні в чому не повинної людини. Суд присяжних виправдав М. Бейліса³⁴. На прикладі життєвої долі М. Могилянського помітно, що долі поколінь діячів, народжених у 70–90-х рр. XIX ст., не були такими простими й однорічними, як вони інколи виглядають навіть у сучасних виданнях.

Людина безмежної ерудиції і високої культури європейського рівня, закоханий у світову літературу Михайло Могилянський уже на схилі літ, мешкаючи в Дніпропетровську, лише зрідка навідуючись до Ленінграда, перебуваючи в тяжких матеріальних умовах, потерпаючи за долю своїх дітей і онуків, заходився вивчати самотужки... англійську мову. У листі до В. Міяковського від 5 серпня 1940 р. він іронічно прокоментував своє нове захоплення: «ну як же зустрічусь на том світє с Шекспиром, а он ни на каком другом языке не говорит, кроме английского, как же я стану с ним разговаривать?»³⁵

Чимало записів у його щоденнику може здивувати теперішнього читача: «З Москви через північний бігун – до Сан-Франциско аеропланом! До яких величних подій довелось мені дожити! З невимовним хвилюванням чекаю на цей льот і, признаюся, моя гордість задоволена з того, що виконання сміливого льоту належатиме Герою Радянського Союзу Леваневському. Але гордість моя не націоналістичного походження, – з перших початків

³¹ Там само. С. 119–120.

³² Цит. за: Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (сер. XIX – поч. XX ст.): монографія. Київ: Українські пропілеї, 2020. С. 363.

³³ Переднє слово. *Наше Слово*. 1918 р. Чернигов: Тип-я Губернського Земства, 1918. С. 1–2.

³⁴ Демченко Т. Справа Бейліса і сучасність: деякі уроки знаменитого процесу. *Євреї Лівобережної України. Історія та культура: Матеріали IX Міжнародного наук. семінару*. Чернігів: Десна Поліграф, 2014. С. 9.

³⁵ Могилянський М. Письма Владимиру Мияковскому... С. 200.

моєї свідомості націоналізм був ворожий і моїм почуттям, і моїм переконанням (проте це не перешкодило останніми роками з мене, з юних літ інтернаціоналіста, зробити націоналіста, та ще й одночасово і російського шовініста, і українського націоналіста!), – гордість моя – випливає з переконання, що шлях от таких досягнень є найнадійніший (і найкоротший) шлях для всесвітньої перемоги Комунізму»³⁶. Стосовно постійних, подекуди нібито аж шаржованих запевнень у відданості радянській владі, любові до правлячої партії та її вождів, та в міру того, як їхня кількість зростає, відчуваєш роздратування: навіщо витрачати дорогоцінний папір на ці мітингові кліше в щоденних записах, до яких зазвичай має доступ лише сам автор? М. Могилянський, як нам здається, свідомо передавав куті меду, бо мав неспростовні докази того, що все, написане ним, стає відоме ОГПУ–НКВД. Звідкіля він про це знав? Відчував на гіркому досвіді.

Під час роботи в Академії прізвище М. Могилянського 12 разів з'являється на сторінках «Щоденника» 1923–1929 рр. С. Єфремова і майже кожного разу наводиться приклад якої-небудь неприємності для опального автора «Вбивства» або ВУАН загалом. Так, академік писав про заборону, накладену на збірник наукових праць, бо там були вміщені статті М. Могилянського і Д. Дорошенка: «До Академії приходять з ДПУ всякі агенти і чинять допити, – обурювався Сергій Олександрович. – Обвинувачення будується приблизно так: випуск книги, в якій нема нічого шкідливого. Це не жарт, а радянська дійсність, що шукає собі якоїсь зачіпки. Приводом до затримки були прізвища ... Могилянського “заборонено” друкувати, а Академія його друкує!»³⁷ Особливо тяжким стало перебування в її стінах наприкінці 1920-х рр.: «Процес СВУ вирвав з життя найближчих друзів Могилянського. С.О. Єфремов, І. Голоскевич, Й. Гермайзе, В. Міяковський опинилися на засланні. Могилянський втрачав опору, ґрунт під ногами. ... Ставлення до самого Могилянського різко змінилося. В Академії стало страшно», – писала Н. Полонська-Василенко³⁸. Цькування й нападки на «керівничого» справами Постійної комісії навіть після звільнення його з посади не припинилися. Із цього приводу літературознавець Михайло Слабошпицький у передньому слові до «Щоденника» героя зазначив: «Могилянський ніде прямо не пише, що він боїться, але часто в його словах вібрує страх, і тінь страху неодноразово падає на його слова. ... Він чув за собою погоню і намагався не дати проти себе ніякого додаткового матеріалу»³⁹. Оксана Міяковська-Радиш розповіла Григорієві Курасу, що коли вона зустрічалася з колегою свого батька в Ленінграді у 1940 р., то під час спілкування він прикладав палець до губ і переводив розмову в безпечніше русло⁴⁰.

А найбільше, мабуть, люблячий батько й дідусь переживав за долю своїх дітей та онуків, їхнє майбутнє. Мешкаючи на Ведмежій горі, у Дмитрові, опальний вчений не міг не знати про інквізиторську практику сталінської влади. Він боявся того, що чекісти розуміють, де знаходиться його ахіллесова п'ята, і завдадуть удару саме по цьому найуразливішому місці. Зрештою, так і сталося: троє дітей М. Могилянського були репресовані...

6 липня 1937 р., уже знаючи про другий арешт Ладі, нещасний батько записав до щоденника: «Подяка будівникам каналу Москва–Волга. Коли вість про це дійде до Ладюсі й Галі, цілком сумлінно, без граму лукавства й лицемірства сприймуть її так, що вона їх стосується, бо не можна собі уявити більш натхненного, більш ентузіастичного ставлення до роботи над будівництвом каналу, до всякої щиро радянської роботи, якими в буквальному сенсі слова горіли вони обидві. І те, що впало на їхню голову, тому й важке не в міру питомої ваги долі, питомої ваги того, що трапилось, а як незаповнима безодня між мрією, між тим, що і як вони відчували, як розуміли себе й свою психоідеологію, і тим, що їм накинута. Непорозуміння, наклеп? Так неже ж слідство не розплутає цього, може, й складного плетива, не добереться до істини й правди?! Коли ні, їхня доля залишиться справжнього трагедією. Найбуйніша фантазія не вигадає нічого трагічнішого. Який біль, який сум!»⁴¹ «Слідство» мало цікавили істина й правда: чекісти розстріляли Лідію Могилянську 6 липня 1937 р., а її брата Дмитра – 28 лютого 1938 р.

Як і листи, так і, судячи з усього, поки що недоступні в повному обсязі спогади «Повість про дні мого життя», свідчать про любов Михайла Могилянського до книжки як найяскравішого інтелектуального феномена, неперевершеного творіння людського генія. Практично в кожному щоденниковому записі йдеться про читання, ходіння по книгарнях

³⁶ Могилянський М. Щоденник. 1934, листопад – 1937, жовтень... С. 342–343.

³⁷ Єфремов С. Щоденники... С. 500.

³⁸ Полонська-Василенко Н. Спогади. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 499.

³⁹ Слабошпицький М. Автопортрет людини перед прірвою: Михайло Могилянський та його щоденник. *Хроніка 2000: український культурологічний альманах*. Київ, 2007. Вип. 59. С. 275.

⁴⁰ Могилянський М. Письма Владимиру Мяковскому... С. 187.

⁴¹ Могилянський М. Щоденник. 1934, листопад – 1937, жовтень... С. 467.

в пошуках новинок або потрібної літератури, уболівання, що книги задорогі: «Які то муки Тантала – дивитись на книжкові вітрини, коли в кишенях порожньо!»⁴²

Цікавий ще один аспект: Могилянський часто фіксував, що читав ту чи іншу книжку своєму любимому онукові Ярику (Яремі). Це – син Дмитра Могилянського, 1923 року народження, він у 1941 р. був призваний до діючої Червоної армії, пропав безвісти в листопаді 1942 р.⁴³ Але що читав дідусь 12-річному хлопчикові, який до того ж хворів? Це був роман Анрі Барбюса «В огні», бо це книга, «що збуджує огиду до війни і пояснює шлях, яким Барбюс прийшов до співчуття комунізму»⁴⁴. Читання вартісних, на думку старшого Могилянського, книжок продовжувалося й далі. Виховання шляхом знайомства зі світовою класичною літературою дало гарний ефект. Трохи згодом М. Могилянський зробив запис: «Один Ярик порушує моє відчуття самотності. До того ж чи не єдиний він коло мене мислить самостійно на підставі фактів, критично до них ставлячись, усе перевіряючи, нічого не приймаючи на віру. Багато балакаємо. Ніколи не накидаю йому якогось погляду, не намагаюся йому щось підсунути, якимось на нього вплинути, чому в нього завжди б прокинувся опір»⁴⁵. На жаль, величезні й небезплідні зусилля, спрямовані на виховання єдиного онука, закінчилися трагічно. Юнак, імовірно, загинув в роки Другої світової війни, приблизно через півроку після смерті дідуса, який щиро прагнув прищепити хлопчикові любов до книги.

Інколи, коли читаєш написане і самим М. Могилянським, і його адресантами, критиками, зрештою, сучасними літературознавцями та істориками, складається враження, що в нього була натура бійця – людини, яка відкрито й сміливо відстоювала свої погляди. Дійсно, для молодого діяча такий підхід був характерним, але з роками запал ущухав. Переживши арешти, виключення з університету, звільнення з посади, події Першої світової війни і революції 1917–1921 рр., чоловік на порозі свого п'ятдесятиріччя написав: «Полемізував часто, але часто й утримувався від полеміки, головним чином згадуючи пораду: “не оспаривай глупця”. Проте часто утримувався від полеміки й інших причин: наприклад, коли в основі полеміки лежало ясне непорозуміння, або коли вона позбавлена була принципових моментів, врешті коли згоджувався з полемістом хоч би в головному. Ніколи не реєстрував полемічних випадів проти себе, в цілому й тут дотримуючись поетичної поради – огиду й наклеп приймати байдуже ... До похвал же був завжди ще більш (коли це можливо) байдужий»⁴⁶. Ці щирі, відверті й водночас сповнені гідності слова певною мірою показують, що М. Могилянський зробив належні висновки з критики його сумнозвісного оповідання, твердо засвоїв справедливості відомої приказки «лобом мура не проб'єш», але водночас відстоював своє право на особистий духовний простір – простір свободи і навіть вільнодумства. Дослідники вважають: уникнути арешту йому вдалося тільки тому, що він виїхав за межі УСРР і чекісти загубили його слід⁴⁷.

Соціопсихологічний портрет М. Могилянського був би неповним, якби ми не відзначили властиві цій людині чуйність і доброту. Він завжди пам'ятав, що є чимало людей, яким доводиться жити значно гірше, ніж йому. Так, Михайло Михайлович постійно (скільки міг виділити коштів) допомагав Дімі Тищенку. (Дімою, очевидно, хлопчика звали по-домашньому). Записи про ці перекази постійно зустрічаються в його щоденнику. Суми були незначними, але ж і сам М. Могилянський жив на межі злиднів. Ким же йому доводився цей Діма? Упорядниця його листів до Н. Полонської-Василенко В. Сергієнко розшукала інформацію про цю особу. Це Володимир Тищенко, син Наталії Данилівни Романович-Ткаченко, цивільної дружини М. Могилянського, яка померла у 1933 р. Її перший чоловік Михайло Степанович Ткаченко (1879–1920) був помітним діячем Української революції, членом УСДРП, у листопаді 1917 р. затверджений Центральною Радою на посаді генерального секретаря (міністра) судівництва УНР⁴⁸. Уродженець м. Стародуб Чернігівської губернії, М. Ткаченко був інтернований в Росії, помер від тифу в таборі у Серпухові в 1920 р.⁴⁹ Прізвище його синові, імовірно, змінили, щоб порятувати від переслідувань з боку радянської влади. Як бачимо, М. Могилянський у криваві 1930-ті рр. не побоявся матеріально підтримувати сина «українського буржуазного націоналіста». За тих часів це могло стати одним з найтяжчих злочинів...

⁴² Могилянський М. Щоденник. 1934, листопад – 1937, жовтень... С. 316.

⁴³ Журавльова Т. Рід Могилянських. *Пам'ятки України. Історія та культура*. 2013. № 9 (вересень). С. 15.

⁴⁴ Могилянський М. Щоденник. 1934, листопад – 1937, жовтень... С. 378.

⁴⁵ Там само. С. 434–435.

⁴⁶ Ляшко С.М. Автобіографічні джерела Постійної комісії... С. 77.

⁴⁷ Слабошпицький М. Автопортрет людини перед прірвою... С. 273–274.

⁴⁸ Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 рр.: спроби творення і причини поразки. Київ: Дух і Літера, 2003. С. 741.

⁴⁹ Могилянський М. Листування з Наталією Полонською-Василенко... С. 423.

Стосовно ж його ставлення до критики, часто достатньо несправедливої та образливої, то Михайло Михайлович стоїчно переносив усі нападки і дотримувався своєї лінії поведінки. Ось ще один приклад – уривок з листа української письменниці із відомого роду Білозерських Любові Яновської (1861–1933). Вона народилася на Борзнянщині, померла в Києві. Свого часу користувалася популярністю як авторка відомих прозових і драматичних творів. У 1923 р. з нею трапилося лихо – параліч. Л. Яновська жила з донькою в неймовірній скруті. Серед тих добродіїв, котрі, самі перебуваючи на межі голодної смерті, допомагали цим знедоленим жінкам, був і М. Могилянського з дружиною. У листі Н. Романович-Ткаченко Любов Олександрівна щиро дякувала подружжю Могилянських, іншим доброчинцям за подарунок на день іменин (30 вересня): «Мені здається, – писала вона, – що коли б в ковдрі та сукні не було жодного шматка вати, жодної ниточки шерсті, то все ж таки ці речі зогріли б мене під великі морози, бо вони зіткані наче з сонячного проміння, підбиті гарячим бажанням мене зогріти та задовольнити. Я не знаю імен тих, що офірували мені на подарунок – може одірвали од останніх засобів копійки, і не знаю кого дякувати, але певна, голубко моя, що Ви голова того колективу»⁵⁰.

Ще одна риса М. Могилянського привертає увагу читача його епістолярію й щоденника, приваблює щедрістю почуттів і душевною відкритістю – любов до рідного краю. По закінченні Чернігівської гімназії юнак поїхав навчатися до столичного університету, вступив на юридичний факультет. Перед самим випуском був заарештований за участь у роботі марксистських гуртків, наступні чотири роки провів у Чернігові під наглядом поліції. Лише навесні 1903 р. йому дозволили скласти решту державних іспитів і отримати диплом юриста в Новоросійському університеті. Як адвокат М. Могилянський брав участь у великих «аграрних» та політичних процесах в українських містах, зокрема й Чернігові та Глухові. У 1904–1917 рр. його обрали гласним Городнянського повітового земського зібрання, а в 1913 р. – на посаду мирового судді у Городні. М. Могилянський завжди вважав себе чернігівцем, був у курсі справ чернігівської громадськості, зокрема, брав участь у роботі Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Його щирі стосунки зі старшим колегою, патріархом українського громадського руху на Чернігівщині І. Шрагом залишили слід у листах. Багато років успішно досліджуються й багаторічні дружні зв'язки М. Могилянського з його повним тезком Михайлом Михайловичем Коцюбинським.

Чимало написано про любов до малої батьківщини! Але щирість М. Могилянського інколи просто приголомшує, коли він згадує якісь сюжети чи навіть місця, які, безсумнівно, дорогі авторові як пам'ять про Чернігівщину. Ностальгія ставала тим сильнішою, що з другої половини 1930-х йому вже не було до кого їздити до Чернігова чи Городні та й писати теж... «Дмитров чомусь нагадує мені – *Mutatis mutandis* – Городню. Ідучи нічно вулицею, відчуваю, ніби ходжу року 1915 вулицями Городні, збиваючи палкою сосульки з ринв та стріх... Двадцять років як не було! А повороту 1915 року я міг би побажати лише для скинення з плечей 20 років (41 замість 61!) та побачення з тими близькими, що за цей час відійшли»⁵¹. Цей запис у щоденнику 13 лютого 1935 р. майже дослівно відтворює уривок з листа до Н. Полонської-Василенко, датованого 9 лютого того ж року⁵². І це повторення переконливіше від будь-яких пишномовних слів засвідчує смуток і біль автора.

В останні роки життя у М. Могилянського залишалася одна втіха, крім книг і рідних, – спілкування з добрими знайомими з чернігівських чи київських часів, які оселилися і навіть знайшли роботу в Москві. Інформація про них досить часто зустрічається на сторінках його «Щоденника». Так, у березні 1935 р. Михайло Михайлович зафіксував: «Зранку поїхав до Москви. Заходив до Нікітіної, до Петрушевського. У редакції Біобібліографічного словника “Деятели революционного движения” зустрів Яшу Ждановича (виявилось, що він там працює). Потяг до себе, в нього я й обідав, просто від нього й поїхав на Савеловський вокзал»⁵³. Привертає увагу і травневий запис цього ж року: «Зайшов до М.П. Миклашевського, обіцяє посвідчення про мою роботу в “Червоному Хресті” (1897–1899 рр.), потім до редакції словника “Деятели революционного движения в России”. Побачившись із Я.М. Ждановичем й умовившись, що в обід зайду до нього й поїдемо до нього, поїхав у Держплан на побачення з М.О. Черлунчакевичем. Його вважаю за свого “хрещеника” – колись взимку 1900 (а може, 1901-го) він, тільки що скінчив Московський університет, приїхав до Чернігова на посаду земельного статистика, і я його обертая у марксисту (він ще не самовизначився тоді), а потім завжди зберігав з ним гарні відносини. Останній раз ми бачились з ним року 1926 у Харкові (був у нього). По годинній бесіді в кабі-

⁵⁰ Демченко Т.П., Онищенко В.І. Життєвий шлях та творчість Любові Яновської. *Жінки Чернігівщини: історія і сучасність. Жінка на порозі третього тисячоліття: Матеріали обласної наук.-практ. конф.* Чернігів, 1999. С. 55.

⁵¹ Могилянський М. Щоденник. 1934, листопад – 1937, жовтень... С. 293.

⁵² Могилянський М. Листування з Наталією Полонською-Василенко... С. 136.

⁵³ Могилянський М. Щоденник. 1934, листопад – 1937, жовтень... С. 305.

неті М.О. (обіцяв, між іншим, побалакати з Лебедєвим-Полянським у справі статті про мене в “Енциклопедическом словаре” (“Литературная энциклопедия”) та дати довідку про мій “чернігівський період” життя (1899–1904 рр.) – зайшов до К.К. Чекеруль-Куша. Листа мого з текстом (проект) посвідчення (перелік процесів) він не достав. Обідав у Ждановича»⁵⁴. З названих осіб лише останній діяч не мав жодного стосунку до Чернігівщини, він належав до київських знайомих, був адвокатом, захищав людей, які постраждали від рук чорносотенців, тобто був однодумцем М. Могилянського. Решта згаданих осіб були чернігівцями або з народження, або ж тут працювали. На жаль, історія цих діячів не досліджена ретельно: «полум’яними революціонерами» вони не були, а відтак безжальний «історичний плуг» надійно приорав саму пам’ять про цей пласт громадськості старовинного міста.

Міцність зв’язків, які ще трималися, хоча епоха докорінно змінилася, якраз і демонструють позитивні зрушення у формуванні української ідентичності, а зростання національної самосвідомості, як відомо, сприяло піднесенню руху за відокремлення від Росії та гуртування довкола ідеї незалежної Української державності. Численні приклади щирої взаємодії та взаємодопомоги у стосунках із земляками, які наводить М. Могилянський, характеризують не лише його особистість; вони виявляють тенденцію до згуртування українців (неважливо: з походження, за місцем народження чи проживання) загалом. Більшовицьким керівництвом подібні настрої були сприйняті як прояв ворожого ставлення до влади й до російського народу загалом. Звідси звинувачення в «мазепинстві», «сепаратизмі», «українському буржуазному націоналізмі», розгортання небаченого за масштабами терору, жертвами якого стали мільйони невинних людей. Загалом не лише дітей М. Могилянського, а і його самого можна вважати жертвою репресивної політики 1930-х рр.

У нашому нарисі ми свідомо відійшли від розгляду низки цікавих тем і сюжетів, пов’язаних з постаттю М. Могилянського: відносини з М. Коцюбинським, його роль і місце в такому унікальному явищі української літератури, як «неокласицизм», стосунки з іншими представниками красивого письменства та літературно-критична діяльність у 1920-ті рр. За браком місця автори зосередили свою увагу на аналізі тих рис вдачі героя нарису, подій громадсько-політичного життя, особистих взаємин, які сформували цю людину. У спогадах, котрі вперше побачили світ у 1960 р. за межами СРСР, Н. Полонська-Василенко стисло, але напрочуд вдало схарактеризувала Михайла Могилянського: «це один з найцікавіших людей літературного Києва 20–30-х рр., пристрасний знавець літератури, непоправний ідеаліст, естет, закоханий у книжки, який волів тижням не обідати, не витрачати гроша на ремонт одягу, але купувати найдорожчі видання...»⁵⁵

І наостанок побажання всім українцям, які люблять читати, і собі самим, звичайно: хотілося б у не надто віддаленому майбутньому розгорнути гарно видану книгу – повноцінне дослідження, присвячене життю і доробку цієї яскравої, привабливої й такої некон’юнктурної постаті.

References

- Boiko, V., Demchenko, T., Kahanova, I. (Comp. & Ed). (2010). «...Ya dumav, yaki temy buly b tsikavymi...»: Pratsi H. Kurasa, spohady i materialy pro ukrainskoho istoryka [«...I thought about what topics would be interesting...»: Works by H. Kuras, memoirs and materials about the Ukrainian historian]. Chernihiv, Ukraine.
- Danylenko, V. (Comp. & Ed). (2012). *Ukrainska intelihentsiia i vlada: Zvedennia sekretnoho viddilu DPU USRR 1927–1929 rr.* [Ukrainian intellectuals and government: Reports of the secret department of the GPU of the Ukrainian SSR, 1927–1929]. Kyiv, Ukraine.
- Demchenko, T., Onyshchenko, V. (1999). *Zhyttievyi shliakh ta tvorchist Liubovi Yanovskoi* [Life path and labour of Lyubov Yanovska]. Chernihiv, Ukraine.
- Demchenko, T. (2014). *Sprava Beilisa i suchasnist: deaki uroky znamenytoto protsesu* [The Baylis case and the present: some lessons from the famous trial]. Chernihiv, Ukraine.
- Demchenko, T., & Ivanytska, S. (Comp. & Ed). (2014). *Lysty Mykhaila ta Marii Mohylianskykh do Illi Shraha (1907–1917 rr.)* [Letters of Mykhailo and Mariia Mohylianski to Ilya Shrag (1907–1917)]. Chernihiv, Ukraine.
- Demchenko, T., Ivanytska, S. (2014). *Zhyttia ta tvorchy shliakh Mykhaila Mohylianskoho v konteksti yoho epistoliarnoi spadshchyny* [Life and intellectuall path of Mykhailo Mohylianskyi in the context of his epistolary heritage]. *Lysty Mykhaila ta Marii Mohylianskykh do Illi Shraha (1907–1917 rr.) – Letters of Mykhailo and Mariia Mohylianski to Ilya Shrag (1907–1917)*, P. 5–35. Chernihiv, Ukraine.
- Hyrych, I. (2020). *Ukrainski intelektualy i politychna okremishnist (ser. XIX – poch. XX st.): monohrafiia* [Ukrainian intellectuals and political separateness (the mid-19th – the early 20th c.): monograph]. Kyiv, Ukraine.

⁵⁴ Могилянський М. Щоденник. 1934, листопад – 1937, жовтень... С. 315–316.

⁵⁵ Полонська-Василенко Н. Михайло Михайлович Могилянський. Спогади... С. 492.

Serhiienko, V. (Comp. & Ed). (2023). Mykhailo Mohylianskyi. Lystuvannia z Nataliieiu Polonskoiu-Vasylenko 1929–1941 [Mykhailo Mohyliansky. Correspondence with Natalia Polonska-Vasylenko 1929–1941]. Kyiv, Ukraine.

Slaboshpytskyi, M. (2007). Avtoportret liudyny pered pririvoiu: Mykhailo Mohylianskyi ta yoho shchodennyk [Self-portrait of a man before the abyss: Mykhailo Mohyliansky and his diary]. *Khronika 2000: ukrainskyi istorychnyi almanakh – Chronicle 2000: ukrainian cultural almanac*, 59, P. 270–275. Kyiv, Ukraine.

Sokoliuk, L. (2018). Mykhailo Zhuk: mystets – literator: Monohrafiia [Mykhailo Zhuk: artist and writer: monograph]. Kharkiv, Ukraine.

Zhuravlova, T. (2013). Rid Mohylianskykh [The Mohyliansky family]. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura – Sights of Ukraine: history and culture*, 9, P. 10–15. Kyiv, Ukraine.

Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник освіти України (м. Чернігів, Україна).

Demchenko Tamara – candidate of historical sciences, docent, Honored worker of education of Ukraine (Chernihiv, Ukraine).

E-mail: kafistukr@ukr.net

Іваницька Світлана Григорівна – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка (м. Суми, Україна).

Ivanytska Svitlana – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko (Sumy, Ukraine).

E-mail: roxsolana1964@gmail.com

MYKHAILO MOHYLIANSKY THROUGH THE PRISM OF HIS DIARY, MEMOIRS AND EPISTOLARY: A HISTORICAL AND PSYCHOLOGICAL ESSAY

The purpose of the article is to make an attempt to analyze the psychological and biographical figure of the writer, literary critic, journalist Mykhailo Mohyliansky (1873–1942) in the specific historical circumstances of place and time, to present the perception of his personality by his contemporaries, and to show his attitude to his small homeland – Chernihiv region and its people, on the basis of personal sources (mostly published). The work is based on the principles of the biohistoriographic **method**. **The novelty of the work** is that it analyzes the main achievements of Ukrainian humanities in the study of M. Mohyliansky's work and the publication of sources of personal origin that he left to his descendants. Authors focused their attention on the analysis of the process of crystallization of national and linguistic identity of the hero of the essay, the main traits of his character, as well as events of social and political life and personal relationships that shaped this person. Taken together, these sources of personal background, scientific works, Mohyliansky's fiction and literature about him made it possible to draw certain **conclusions** about the personality of this «hardworking Chernihiv citizen», which are confirmed by the volume of his writings, his outstanding ability to work, interest in new topics, research areas, interest in life in all its manifestations, openness and sincerity in his attitude to people, and love for his native land. Facts prove that M. Mohyliansky always considered himself a citizen of Chernihiv and was aware of the affairs of the Chernihiv community. This extraordinary personality attracts not only with his literary talent, but also with the controversy of his worldview, extraordinary actions and wealth of talents: a scientist, translator, bibliographer and avid bibliophile, journalist, public and party activist.

Key words: Mykhailo Mohyliansky, Natalia Polonska-Vasylenko, Natalia Romanovych-Tkachenko, biohistoriography, diary, memoirs, epistolary, Chernihiv region

Дата подання: 24 серпня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 27 вересня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Демченко, Т., Іваницька, С. Михайло Могилянський крізь призму щоденника, мемуарів, епістолярію: історико-психологічний нарис. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 99–109. DOI: 10.58407/litopis.230510.

Цитування за стандартом APA

Demchenko, T., Ivanytska, S. (2023). Mykhailo Mohylianskyi kriz pryзму shchodennyka, memuariv, epistolariu: istoryko-psykholohichni narys [Mykhailo Mohyliansky through the prism of his diary, memoirs, and epistolary: a historical and psychological essay]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 99–109. DOI: 10.58407/litopis.230510.

Тамара Дорохіна, Юрій Кахерський

З ІСТОРІЇ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ЮРІЯ АНАТОЛІЙОВИЧА ПІНЧУКА (до 85-річчя від дня народження)

DOI: 10.58407/litopis.230511

© Т. Дорохіна, Ю. Кахерський, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9936-6226>, <https://orcid.org/0000-0002-8615-3651>

Стаття присвячена видатному історику, історіографові, джерелознавцю XX–XXI ст. Ю.А. Пінчуку. Матеріал був підготовлений у 2022 р. до ювілею від дня народження науковця, проте з об'єктивних причин видання стало можливим у 2023 р. **Мета статті** – висвітлити основні етапи життєвого та творчого шляху Ю.А. Пінчука, вибір головної теми наукового дослідження, ініціативи вченого, пов'язані з увіковіченням пам'яті М.І. Костомарова. У статті приділено увагу професійній діяльності Ю.А. Пінчука в наукових установах, наставницькій роботі та популяризації української історіографії, виголошено основні студії, яким вчений присвятив своє життя. **Методологічна основа** роботи ґрунтується на базі біографічного методу, з використанням принципів історизму, об'єктивності, науковості та системності, що забезпечили комплексне дослідження проблеми. **Висновки.** Представлено значення наукової діяльності Ю.А. Пінчука загалом, його наукового доробку в контексті означеної проблематики – костомаровознавства, а також організаторської та навчально-просвітницької діяльності.

Ключові слова: учений, костомаровознавство, наукові форуми, студії, тернистий шлях, наставник.

Потомство беспристрастно раздает каждому
принадлежащую ему славу...

Н.И. Костомаров, «Кремуций Корд»

Повсякчас талановиті вчені різних історичних періодів були ініціаторами розвитку своєї галузі. Посеред них у царині історичної науки виділявся Юрій Анатолійович Пінчук (1937–2012) – український історик, доктор історичних наук, професор, дослідник проблем історіографії та джерелознавства України, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат премії імені М.І. Костомарова НАН України (1993), академік Міжнародної слов'янської академії наук (1998), почесний професор Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (2007), неодноразово нагороджений грамотами Верховної Ради та медалями, стипендіат Президента України та ін.

Народився Юрій Анатолійович Пінчук 3 листопада 1937 р. в м. Києві, де з 30-х рр. проживали його батьки. Анатолій Афанасійович Пінчук (1916–1967) мав родинне коріння на Чернігівщині. Трудова діяльність для нього почалася рано – у середині 1930-х рр. він почав працювати на київській музичній фабриці. Мати – Катерина Григорівна Петренко (1913–1990) – мала родинне коріння по батьківській лінії в с. Злинка, що на Гомельщині, куди їхня родина пізніше переїхала на проживання. Проте Катерина Григорівна згодом повернулася до Києва, де влаштувалася працювати медичною нянею. У 1937 р. батьки Ю. Пінчука уклали шлюб.

Лихоліття Другої світової війни «зацепили» і родину Пінчуків. Анатолій Афанасійович з 1939 р. служив у лавах РСЧА, а родина залишилася в Києві. Жажіття воєнних років назавжди викарбувалися у свідомість малолітньої дитини.

Зі спогадів Ю.А. Пінчука та В.І. Наулка (1933–2018; доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України) під час дружньої бесіди на святкуванні ювілею Пінчука (6 листопада 2012): Ю.А.: «...во время войны, во время немцев ... стояла виселища. Такая массивная, постоянная, с огромными плакатами “партизан” или “вор”...»; В.І.: «или “цыган”»; Ю.А.: «...у нас квартира над входом в подъезд была ... окно выходило как раз туда, где сейчас памятник Ленина, а тогда виселища стояла ... и все время перед моими глазами была...»¹

¹ Дорохіна Т.Ф. – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Запис розмови 6 листопада 2012 р.

Батько Ю. Пінчука отримав тяжке поранення, подолав тривале відновлення здоров'я і продовжив службу. Після закінчення війни родина возз'єдналася².

У 1945 р. Ю. Пінчук вступив до середньої школи № 86 м. Києва, де навчався 8 років. Склалося так, що в 1953 р. родина Пінчуків опинилася у складному матеріальному становищі і Юрій Анатолійович змушений був перейти в школу для робітничої молоді № 13 й у 16 років піти працювати. Уже тоді майбутній історик був непересічною особистістю, про що зауважували люди, які його оточували. Пригадуючи перші зустрічі з Ю. Пінчуком, В. Наулко розповів: *«Помню этого мальчишку – ведь соседи практически: он Бессарабский пацан, а в школу – мою ходил (№ 86), я жил на этой улице, где школа стояла ... Он младше на четыре года (в школе это много!), но запомнился мне. Выделялся чем-то, сложно сказать – чем. Может своей смелостью, уверенностью – лидером уже тогда был. Какой-то взростлый не по-годам!»*³

У 1955 р. Ю. Пінчук закінчив середню школу, здобув робітничу спеціальність «електромонтера», проте не працював за фахом. Після закінчення школи він влаштовується працювати лаборантом у бюро технічної допомоги в Українському науково-дослідному інституті будівництва. Незабаром його призвали в радянську армію і направили на освоєння цілинних і перелогових земель до Північного та Західного Казахстану. У листопаді 1956 р. Юрія Анатолійовича було переведено до Харкова на навчання у військовій радіотехнічній школі. Після її закінчення продовжив військову службу, і саме тоді йому випала нагода продемонструвати свої організаторські здібності. У 1957 р. юнака прийняли до ВЛКСМ, а у березні 1958 р. партійна комісія радіотехнічної школи та партбюро Харківського танкового училища висунули його кандидатом у члени КПРС. Партійний білет Ю. Пінчук носив до поч. 1990-х рр.⁴

Після демобілізації, з березня 1959 р. по березень 1960 р., працював радіомонтажником на Київському радіозаводі. У тому ж 1960 р. Ю. Пінчук успішно склав вступні іспити і став студентом історико-філософського факультету Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Корективи в навчання вносить сімейне життя. У 1962 р. Юрій Анатолійович одружився з Тамарою Вікторівною Зубко і продовжив навчання на заочному відділенні. У 1964 р. у родині Пінчуків народився син Віктор⁵.

У 1965 р. Юрій Анатолійович отримав диплом одного із найпрестижніших вишів країни, що відкривало йому певні перспективи. Так, із 1966 по 1968 рр. він працював старшим інспектором та старшим методистом у методичному кабінеті вищої школи в Міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти УРСР⁶.

Пізніше Ю. Пінчук згадував, що саме в цей період у нього з'явилася мрія стати професійним істориком. Усупереч непередбачуваним обставинам (зламав ногу) 1 грудня 1968 р. він успішно склав іспити й вступив до аспірантури Інституту історії АН УРСР⁷.

Шлях у «велику науку» розпочався з відділу історіографії та джерелознавства, який відіграв провідну роль у кар'єрі вченого. Зробивши нелегкий вибір теми дисертації «М.І. Костомаров як історик України», активно працював над збором матеріалів та написанням розділів наукової роботи під керівництвом джерелознавця, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента АН УРСР І.О. Гуржія (1915–1971).

Через вибір контроверсійної теми дослідження Ю. Пінчук одразу ж потрапляє під пильне око «репресивної машини» в особі заступника Міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР В.Ю. Маланчука. Ці обставини значно ускладнили можливість публікувати зібрані про М. Костомарова матеріали в наукових виданнях і в подальшому готуватися до захисту роботи. Про реальний рівень складнощів, пов'язаних з обраною темою дослідження, свідчить лист-повідомлення секретаря ЦК КПУ В. Маланчука до першого секретаря ЦК КПУ В.В. Щербинського, написаний у 1972 р. У ньому стаття Ю. Пінчука про М. Костомарова, опублікована в другому номері «Українського історичного журналу» від 1971 р., кваліфікувалася як «необґрунтована спроба реабілітації “історика-націоналіста”»⁸.

² Пінчук Ю.А.: Бібліографія: до 70-річчя від дня народження / Відп. ред. О.А. Удод. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2007. С. 4.

³ Дорохіна Т.Ф. Запис розмови 6 листопада 2012 р.

⁴ Реєнт О. Юрій Пінчук та його наукова діяльність (до 60-річчя від дня народження). *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ: Інст-т історії України НАН України, 1998. Вип. 8. С. 13.

⁵ Пінчук Ю.А.: Бібліографія... С. 5.

⁶ Там само.

⁷ Дорохіна Т.Ф. Костомаровознавство у долі видатного історика, історіографа Ю.А. Пінчука. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2018. Вип. 28. С. 353.

⁸ Там само. С. 358.

Попри складнощі (смерть наукового керівника, тиск з боку органів державної влади), захист дисертації відбувся успішно (1972) і Ю. Пінчук здобуває науковий ступінь кандидата історичних наук⁹.

У 1972–1973 рр. Юрій Анатолійович працював молодшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР.

*Ю.А. Пінчук у період роботи
в Президії АН УРСР на посаді керівника
Відділу суспільних наук (1974 р).
З приватного архіву Т.Ф. Дорохіної.*

З квітня 1973 р. працював в апараті Президії АН УРСР. Спочатку обіймав посаду наукового співробітника-консультанта, а з листопада – заступника начальника науково-організаційного відділу і керівника сектора суспільних наук¹⁰. На цей період його діяльності припадає численна організаторська робота, поміж якої продовжував займатися науковими розвідками.

Незважаючи на зміну вектору роботи, Ю. Пінчук не полишає вивчення центральної теми своїх наукових інтересів – дослідження життя та творчості М. Костомарова. Пройшло 12 років після захисту – і попри певні труднощі, у 1984 р. побачила світ монографія (дещо в обмеженому вигляді), присвячена М. Костомарову, – «Исторические взгляды Н.И. Костомарова (критический очерк)»¹¹.

Важливо зазначити, що Ю. Пінчук користувався неабияким авторитетом і повагою серед наукових кіл в Україні та поза її межами. У 1978 р. він отримав запрошення від Гарвардського університету працювати викладачем (контракт на 5 років), проте за сімейними обставинами науковець змушений був відмовитися¹². Наступною пропозицією із-за кордону стало запрошення у 1984 р. на стажування в Англію, але, за свідченням професора В.О. Дятлова, цього разу вчений знову відмовився, оскільки працював над виданням своєї монографії, про яку йшлося вище.

За активної участі Ю. Пінчука було організовано й проведено науково-практичну конференцію керівників спеціалізованих рад з історичних наук СРСР, що у свою чергу сприяло покращенню справ атестації наукових кадрів вищої кваліфікації. Проходила вона з 14 по 16 листопада 1984 р. в м. Київ (Фото 2). За її результатами головою комісії ВАК СРСР Ю. Пінчуку було оголошено подяку.

*Київ, Феопанія, нарада голів ВАК СРСР (1984 р.).
З приватного архіву Т.Ф. Дорохіної.*

⁹ Дорохіна Т.Ф. Костомаровознавство у долі видатного історика, історіографа Ю.А. Пінчука. С. 362.

¹⁰ Ресент О. Юрій Пінчук та його наукова діяльність... С. 17.

¹¹ Пінчук Ю.А.: Бібліографія... С. 6.

¹² Респондент Пінчук Віктор (1964 р.н.) – син Ю.А. Пінчука. Інформація про життєвий шлях Ю.А. Пінчука.

Продовжуючи просуватися у своїх наукових пошуках, Ю. Пінчук у 1986 р. успішно захистив докторську дисертацію на тему: «Роль народних мас у визвольній війні 1648–1654 рр. і об'єднанні України з Росією (історіографія проблеми)». У відгуках на дисертацію, яку надали науковці з Києва, Харкова, Львова, Кам'янця-Подільського, Луцька, та ін. «*підкреслюється, що Ю.А. Пінчук здійснив цілісний аналіз вітчизняної історіографії визвольної війни*», вказано на «*високий науково-теоретичний рівень та практичне значення дисертації*»¹³.

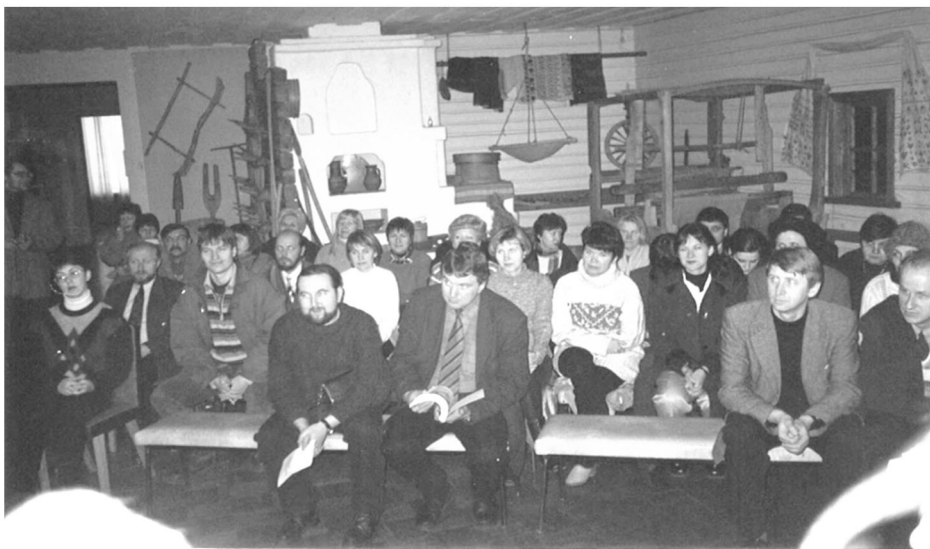
З 1980 р. до грудня 2010 р. Ю. Пінчук був членом Спеціалізованої ради із захисту дисертацій в Інституті історії України, спершу як вчений секретар, а пізніше – заступник голови. Слід наголосити на тому, що за роки професійної діяльності його фаховими порадами та консультаціями скористалися сотні дисертантів кількох поколінь. Ю. Пінчук ніколи не стояв осторонь прагнень молодих вчених, оскільки саме він узяв участь у підготовці до захисту понад 250-ти кандидатських та докторських дисертацій. Завдяки його підтримці, внеску в розвиток молодих науковців й спрямування вектору їх наукових інтересів, йому було присвоєно вчене звання «професор» (2001). Під його керівництвом виховувалася ціла плеяда молодих істориків, котрі розробляли актуальні та малодосліджені проблеми української історичної науки, чим продовжують займатися донині.

27 червня 1990 р. Ю. Пінчука призначили завідувачем відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії АН УРСР. З 14 січня 2003 р. – провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України. Разом з тим, за ним було закріплено обов'язки завідувача цього відділу. 30 червня 2007 р. Ю. Пінчука було переведено на посаду старшого наукового співробітника об'єднаного відділу Української історіографії та спеціальних історичних дисциплін.

Перелік власних репрезентованих праць за його наукове життя може охопити не один десяток сторінок. Серед них вирізняється його головна тематика – костомаровознавство: монографія «Микола Іванович Костомаров. 1817–1885» (1992), «Мемуари про Миколу Костомарова» (2005), енциклопедичний довідник «Микола Костомаров: Віхи життя і творчості» (2005, у співтоваристві), «Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації» (2009), «Вибрані студії з костомаровознавства» (2012).

Серед наукових інтересів Ю. Пінчука були дослідження з української та закордонної історіографії, історії України XVII ст., дослідження життя і творчої спадщини М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Франка та ін. знакових українських діячів¹⁴.

Останні роки свого життя, у період з 2010 по 2012 рр., Ю. Пінчук працював в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, був очільником відділу пам'яток духовної культури та заступником голови спеціалізованої Вченої ради Інституту із захисту дисертацій.

Костомарівські читання в Чернігівському обласному історичному музеї ім. В. Тарновського (2002 р).

З приватного архіву Т.Ф. Дорохіної.

¹³ Ганжа О. Захист докторської дисертації Ю.А. Пінчуком. *Український історичний журнал*. 1987. № 1. С. 160.

¹⁴ Пінчук Ю.А.: Бібліографія... С. 7.

Окремої уваги заслуговують ініціативи вченого, пов'язані з ім'ям та творчістю М. Костомарова. Так, у 2001 р., завдяки наполегливій праці Ю. Пінчука та його однодумців побачила світ «Енциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова (1817–1885)», яка заклала академічні підвалини нової міждисциплінарної наукової галузі – костомаровознавство. За сприяння Ю. Пінчука у 2002 р. у Чернігові київськими та місцевими науковими, освітніми і культурними інституціями організовуються костомарівські читання. Перші читання, присвячені 185-річчю з дня народження М. Костомарова, відбулися 3 грудня 2002 р. Виступ Юрія Анатолійовича з доповіддю визначив програму читань на довгі роки. На заході відбулася презентація студії «Микола Іванович Костомаров (1817–1885): матеріали до бібліографії», упорядники – О. Гончар та Г. Пасеченко, відповідальний редактор і автор вступної статті – Ю. Пінчук.¹⁵

Науковий форум заплановано було проводити щорічно. Основну частину доповідачів складали вчені з Інституту історії України НАН України і чернігівські дослідники. Проте, у читаннях брали участь представники різних наукових інституцій Києва, Запоріжжя, Одеси та ін.

У 1992 р. з подачі Ю. Пінчука започатковано ще одну ініціативу – у науковому світі для видатних вчених заснували академічну премію ім. М. Костомарова, першим лауреатом якої він і став у березні 1993 р.¹⁶

Своє поважне ставлення до спадщини М. Костомарова Ю. Пінчук довів прагненням відновити садибу в с. Дідівці Прилуцького району, аби створити там музей та реконструювати робоче місце видатного історика XIX ст. Ці події були приурочені до 190-річного ювілею М. Костомарова. Результатом кропіткої праці Ю. Пінчука стало Розпорядження Кабінету Міністрів України № 424-р від 26 липня 2006 р. «Про підготовку та відзначення 190-річчя від дня народження М.І. Костомарова»¹⁷. На жаль, Ю. Пінчуку не вдалося на власні очі побачити, як відбувалася реконструкція садиби, проте його внесок в її відродження складно переоцінити.

Отже, життя Ю. Пінчука було сповнене бурхливих подій та неочікуваних поворотів долі. Йому вдалося реалізувати свої мрії, до яких він ішов тернистими шляхами, навіть усупереч обставинам. Неоціненним був внесок Ю. Пінчука у розвиток історичної науки, зокрема відновлення імені непересічної особистості XIX ст., видатного історика М. Костомарова. Завдяки потужному поступу виникла нова міждисциплінарна галузь – костомаровознавство, яка стала уособленням усіх здобутків на ниві костомаровознавчих досліджень. Організаторська, науково-дослідна, навчально-просвітницька діяльність Ю. Пінчука сприяли виникненню великої когорти молодих науковців, котрі продовжили його справу і вже здійснили свій внесок у розвиток історичної науки.

У підсумку слушно буде згадати слова-присвяти на адресу вчителя-наставника, колеги, від відомих українських учених: «Про свої стосунки з цією людиною я можу говорити тільки щирими та теплими словами подяки ... Висловлюючи вітальну адресу 5 грудня 2012 р. на честь ювіляра, я щиро зауважив, що окрему дисертацію вже можна присвятити самому Пінчуку» (доктор історичних наук Євген Луняк); «Дві книжки у великій шафі посеред кількох рядів щільно втиснутих словників, довідників та енциклопедій часом губляться і навіть зникають з поля зору. Втім, коли око зупиняється на їхніх корінцях, пам'ять мимоволі нав'яже асоціації й спомини. Постає добродушне й усміхнене обличчя Юрія Анатолійовича Пінчука ... мого керівника, старшого колеги та фундатора двох енциклопедичних проєктів» (доктор історичних наук Олексій Ясь); «Він був істориком, який і в обставинах “єдинообразія” намагався зберегти власне Я, залишатися вірним обраній проблематиці, не перетворюватися з дослідника на ганьбителя об'єкту свого дослід. Він зміг зберегти порядність і цим показати зразок додержання моральних принципів новому поколінню науковців ... Він шанував у кожному співбесідникові особистість. Вислуховував уважно як рівного будь-якого аспіранта чи початківця-науковця ... він завжди переймався тим, щоб якимось необережним словом чи просто порухом настрою не образити колегу, не зробити йому якоїсь нетактовності, прикрасі» (доктор історичних наук Ігор Гирич); «Була спільна робота над статтями і безпосередня передача професійного досвіду Юрія Анатолійовича, певне наставництво, консультації щодо підготовки та оприлюднення нових результатів моєї праці ... Однією з позитивних рис Юрія Анатолійовича було, на мою думку, і те, що він умів залагоджувати всі конфліктні ситуації спокійно, не підвищуючи голосу ... відіграв у моєму житті дуже важливу роль не лише у сенсі

¹⁵ Дорохіна Т. Школа костомаровознавства Юрія Анатолійовича Пінчука. Історіографічні дослідження в Україні. Київ: Інст-т історії України НАН України, 2018. Вип. 29. С. 301.

¹⁶ Пінчук Ю.А.: Бібліографія... С. 7.

¹⁷ Гончар О.Т. Наукові заходи, присвячені 190-річчю від дня народження М. Костомарова. Український історичний журнал. 2007. № 4. С. 217–218.

вибору наукового шляху, але й у сенсі збереження віри в ті цінності, які становлять сенс нашого існування. Дякую Вам, учителю!» (доктор історичних наук Ольга Ковалевська)¹⁸.

References

Dorokhina, T. (2018). Shkola kostomarovoznavstva Yurii Anatoliiovycha Pinchuka [Yuri Anatoliiovych Pinchuk school of Kostomarov studies]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographical researches in Ukraine*, 29, P. 294–309.

Dorokhina, T. (2018). Kostomarovoznavstvo u doli vydatnoho istoryka, istoriografa Yu.A. Pinchuka [Kostomarov studies in the fate of the outstanding historian, historiographer Yu.A. Pinchuk]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographical researches in Ukraine*, 28, P. 352–378.

Honchar, O. (2007). Naukovi zakhody, prysviacheni 190-richchiu vid dnia narodzhennia M. Kostomarov [Scientific events dedicated to the 190th anniversary of M. Kostomarov's birth]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 4, P. 217–220.

Reient, O. (1998). Yurii Pinchuk ta yoho naukova diialnist (do 60-richchia vid dnia narodzhennia) [Yuri Pinchuk and his scientific activity (on the occasion of his 60th birthday)]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographical researches in Ukraine*, 8, P. 11–21.

Udod, O. (Ed.). (2007). Yu.A. Pinchuk: Bibliografiia (Do 70-richchia vid dnia narodzhennia) [Yu.A. Pinchuk: Bibliography (To the 70th anniversary of his birth)]. Kyiv, Ukraine.

Дорохіна Тамара Федорівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії, археології та краєзнавства, Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (Чернігів, Україна).

Dorokhina Tamara – candidate of historical sciences, associate professor, associate professor of the Department of history, archeology and local history, A.M. Lazarevsky Educational and Scientific Institute of history and socio-humanitarian disciplines of National University Taras Shevchenko Chernihiv Collegium (Chernigov, Ukraine).

E-mail: tamara-turenok@ukr.net

Кахерський Юрій Віталійович – аспірант кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Kakheryskyi Yuri – post-graduate student of the department of history of Ukraine, archeology and local lore of T.H. Shevchenko National university «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka St., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: yurakaherskiy@gmail.com

FROM THE HISTORY OF THE LIFE PATH OF YURII ANATOLIYOVYCH PINCHUK (on his 80th birthday)

The article is dedicated to the outstanding historian, historiographer, source researcher of the 20th–21st c. Yu.A. Pinchuk. The material was prepared in 2022 for the anniversary of the scientist's birthday, however, for objective reasons, the publication became possible in 2023. **The purpose of the article** is to highlight the main stages of the life and intellectual path of Yu.A. Pinchuk, the choice of the main topic of scientific research, initiatives of the scientist related to the perpetuation of the memory of M.I. Kostomarov. The article pays attention to Yuriy Pinchuk's professional activities in scientific institutions, mentoring and popularisation of Ukrainian historiography, and outlines the main studies to which the scholar devoted his life. **The methodological basis** of the work is based on the biographical method, using the principles of historicism, objectivity, scientificity and systematicity, which ensured a comprehensive study of the problem. **Conclusions.** In conclusion, the article presents the Yu.A. Pinchuk's scientific activity in general, his scientific output in the context of the specified problem – Kostomarov studies, as well as organizational and educational activities.

Key words: scientist, Kostomarov studies, scientific forums, studios, thorny path, mentor.

Дата подання: 21 липня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 вересня. 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Дорохіна, Т., Кахерський, Ю. З історії життєвого шляху Юрія Анатолійовича Пінчука (до 85-річчя від дня народження). Сіверянський літопис. 2023. № 5. С. 110–115. DOI: 10.58407/litopis.230511.

Цитування за стандартом APA

Dorokhina, T., Kakheryskyi, Yu. (2023). Z istorii zhyttievoho shliakhu Yurii Anatoliiovycha Pinchuka (do 85-richchia vid dnia narodzhennia) [From the history of the life path of Yurii Anatoliiovych Pinchuk (on his 80th birthday)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 110–115. DOI: 10.58407/litopis.230511.

¹⁸ Спогади про Ю.А. Пінчука, надані вченими Т. Дорохіній у 2012 р.

УДК 271.2-726.2:271.2-528-549

Світлана Шуміло

БОГОСЛУЖБОВІ ЗАПОЗИЧЕННЯ У ТВОРЧОСТІ КИРИЛА ТУРОВСЬКОГО

DOI: 10.58407/litopis.230512

© С. Шуміло, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2633-284X>

Стаття присвячена значенню богослужбових запозичень у світлі текстуальної спорідненості проповіді та гімнографії. У словах Кирила Туровського запозичення стають свого роду письменницьким прийомом, і це твердження та докладний розгляд указанного прийому на багатьох прикладах складають **наукову новизну** дослідження. Богослужіння для Кирила Туровського та його послідовників стає взірцем того, як треба розуміти церковні свята та біблійні події, як шукати в Біблії та богослужінні орієнтири для розуміння дійсності – і це розуміння відбито в проповідях Кирила. **Методи**, використані під час написання роботи, – порівняльний та герменевтичний. На приклади кількох слів Кирила Туровського авторка розглядає, як відбувається робота з тріодним текстом. Наприклад, починаючи проповідь, свт. Кирило звертається насамперед до пророцтв, але використовує лише ті фрагменти Старого Завіту, які обігруються в богослужбовому тексті: якщо на свято не належить читання паремії, ця складова проповіді опускається. Аналіз безпосередніх запозичень – ремінісценцій зі святкових стихир – показує, що автор співвідносить порядок виконання віршів у храмі з порядком запозичення віршів в урочистому слові, уподібнюючи свій твір до богослужбового тексту. Кирило Туровський, як правило, наводить богослужбовий текст не дослівно: він або близько переказує його, або з'єднує та переплітає уривки з різних текстів, або розширює цитований текст за допомогою ампліфікації. Найчастіше оратор запозичує зі стихир – наймузичніших складових богослужбового твору. Богослужбові вірші нерідко є ритмоутворювальним джерелом проповіді. Використовуючи найбільш глибокі та змістовні стихиви богослужб, Кирило Туровський вдається й до богословського аналізу тієї чи іншої євангельської події, що яскравіше за все відображено в проповіді на четверту неділю по Пасці. **Висновки:** запозичення із богослужбових текстів стали помітною рисою стилю «плетіння слівес». Літературне джерело цієї манери письма, що актуалізує асоціативну пам'ять слухача, міститься в самій природі богослужбових текстів, генетично пов'язаних із проповіддю з найдавніших часів.

Ключові слова: Кирило Туровський, проповідь, гімнографія, запозичення, орнаменталізм, «плетіння слівес».

Кирило Туровський вважається зачинателем орнаменталізму в давньоруській літературі. Його художній стиль принципово відрізняється від стилю попередників, і про особливості цієї нової стилістики в науковій літературі написано дуже багато¹.

Однією з яскравих особливостей його творів є велика кількість запозичень з богослужбових текстів. Чи можна назвати запозичення письменницьким прийомом і яка природа такого прийому? Ми спробуємо відповісти на ці питання, розглянувши кілька проповідей Кирила Туровського і, за необхідності, – літературний контекст, у якому вони виникали.

¹ Див., напр.: Чижевський Д.І. Історія української літератури від початків до доби реалізму. Нью-Йорк: Українська вільна академія у США, 1956. С. 136–155; Еремін І.П. Ораторское искусство Кирилла Туровского. Труды Отдела древнерусской литературы (далі – ТОДРЛ) / Академия наук СССР. Институт русской литературы (Пушкинский Дом); Отв. ред. Д.С. Лихачев. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1981. Т. 18. С. 51–58; Лихачев Д.С. Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение. Санкт-Петербург: Алетей, 2001. С. 154–160; Кусков В.В. История древнерусской литературы: Учебник для филол. спец. ун-тов. Москва: Высшая школа, 1982. С. 114–115; Рогачевская Е.Б. Цикл молитв Кирилла Туровского: тексты и исследования. Москва: Языки русской культуры, 1999. С. 7–85; Сазонова Л.И. Принцип ритмической организации в произведениях торжественного красноречия старшей поры. ТОДРЛ. Москва–Ленинград, 1974. Т. 28. С. 30–46 та ін.

Безумовно, Кирило Туровський – не перший, хто використовує богослужбовий текст як літературне джерело для проповіді. Текстуальну спорідненість проповіді та гімнографії в історії християнської літератури варто розглянути окремо.

Святе Письмо взагалі й Псалтир, зокрема, із найдавніших часів були літературними джерелами для будь-якого словесного християнського твору. Цей факт пояснюється не лише тим, що Біблія освячена традицією, а й тим, що Псалтир ще за старозавітних часів був головним богослужбовим твором, а тому саме Псалтир формував поетичний смак новонавернених християн і, завчений напам'ять, був тією призмою, через яку християни сприймали дійсність².

Найдавніше християнське богослужіння своєю основою мало Псалтир. Як пише І.О. Карабін, уся найдавніша гімнографія або цитує Псалтир, або компілює цитати з нього, або уподібнюється до нього в поетичному сенсі³. Отже, запозичення з Псалтиря можна умовно називати прообразом запозичень із гімнографії, оскільки Псалтир рясно звучав під час богослужіння й активно використовувався як літературне джерело.

До найдавнішого періоду існування проповіді ми повинні віднести її поетичну подібність з гімнографією та їх текстуальну спорідненість. Найбільш відомі ранньохристиянські проповідники, на яких орієнтувалися письменники Стародавньої Русі, створювали проповіді в поетичній манері, наближеній до гімнографічної: і в богослужінні, і в багатьох гоміліях використана форма тонічного вірша, однаковий й прагнення гімнографів і ораторів до алітерації. Так, на наявність ритму, рими та різних художніх тропів у богослужбових текстах вказують дослідники творчості Романа Сладкоспівця⁴, тонічний вірш, риму, асонанси та алітерацію досліджено у проповідях Євлогія⁵, ритмічність та поетичність властиві проповідям Іоанна Златоуста, Григорія Богослова.

Потрібно зазначити, що текстуальна спорідненість проповіді та гімнографії в ранньохристиянський період спрямована інакше, ніж у досліджувану нами епоху Київської Русі: стародавні гімнографи черпали образність із проповідей великих ораторів, тобто проповідь мала за джерело гімнографію. Саме проповіді стали найважливішими літературними орієнтирами для творців Октоїха, деяких мінейних служб і дуже часто – Триоді⁶.

Якщо давня гімнографія орієнтується на проповідь, зокрема, Косьма Маюмський та Іоанн Дамаскін – на Григорія Богослова та Іоанна Златоуста, то в певний момент цей вектор стає спрямованим у протилежний бік, тобто гімнографія починає жити проповідь. На той час корпус богослужбових творів починає сприйматися як закінчений, цілісний і поетично досконалий. Здається, це пов'язано з часом завершення формування Октоїха та Триоді, тобто з періодом, коли було закінчено працю Іоанна Дамаскіна, Косми Маюмського та Феодора Студита щодо впорядкування гімнографічних творів у богослужбові збірки.

Перший знаменитий проповідник Київської Русі – митрополит Іларіон – уже досить широко використовує запозичення з гімнографічних творів у «Слові про Закон та Благодать». Ці запозичення докладно та глибоко вивчені К.К. Амент'євим. Митрополит Іларіон використовує алюзії на різні богослужбові та давні гомілетичні твори, у більшості випадків він апелює до слів та гімнів на оновлення храму⁷. Анонімний автор «Сказання, та страсті, та похвала святам мученикам Борису та Глібу» також використовує гімнографічні запозичення для створення образів головних персонажів⁸.

Порівняння зазначених творів та слів Кирила Туровського свідчить про те, що свт. Кирило пише в іншій стилістиці, ніж попередники, і його запозичення мають інакший характер: вони ширші, їх складно назвати просто алюзіями, і вони відсилають нас до цілком конкретної богослужбової пам'ятки – Триоді.

Триодь для Кирила Туровського – це джерело стилю взагалі; і не лише стилю – богослужіння для нього та його послідовників стає взірцем того, як треба розуміти церковні свята та біблійні події, як переносити це розуміння на те, що відбувається в сучасності, як шукати в Біблії та богослужінні орієнтири для розуміння дійсності. Іншими словами, бо-

² Див.: Чижевський Д.І. Історія української літератури від початків до доби реалізму. С. 43–44; Лихачев Д.С. Историческая поэтика русской литературы. С. 154–160; Пиккио Р. Slavia Orthodoxa. Литература и язык. Москва: Знак, 2003. С. 436 та ін.

³ Карабін І.А. Постная Триодь: исторический обзор ее плана, состава, редакций и славянских переводов. Санкт-Петербург: Тип-я В.Д. Смирнова, 1910. С. 70–78.

⁴ Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2004. С. 215–225.

⁵ Карабін І.А. Постная Триодь: исторический обзор ее плана, состава, редакций и славянских переводов. С. 68–70.

⁶ Там само.

⁷ Амент'єв К.К. «Слово о Законе и Благодати» митрополита Илариона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ Син. 591. Byzantinorossica. Санкт-Петербург, 2005. Т. 3. С. 116–121.

⁸ Шуміло С.М. Запозичення з богослужбових текстів у житіях Бориса та Гліба. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 96–101.

гослужбовий текст для середньовічного автора – це художній та світоглядний орієнтир, який автор постійно пам'ятає і через призму якого він сприймає дійсність.

Ми пропонуємо розглянути кілька слів Кирила Туровського, починаючи зі Слова на неділю Вербну, і порівняти їх із богослужбовим тріодним текстом, який, на наш погляд, є головним літературним джерелом для оратора. Проповіді ми досліджуємо за виданнями І.П. Єрьоміна в ТОДРЛ, богослужбовий текст – за рукописом РДБ, зібр. ТСЛ, № 399.

Починаючи проповідь, туровський проповідник звертається, у першу чергу, не до євангельського опису події, що святкується, а до пророцтв про те, що сталося, і, лише поміркувавши над пророчими словами, Кирило переходить до новозавітних текстів. Сама ця черговість відповідає тому, як будь-яке велике свято подається в богослужбовому тексті. Гімнографія православних свят ніколи не пропонує тим, хто молиться, на початку служби вислухати розповідь про подію, що святкується, але завжди як би передбачає, що слухач / читач уже знає про те, чому присвячено свято, йому потрібно лише частково нагадати. А саме євангельське читання буде запропоновано пізніше – приблизно в середині утрени, і оформлене воно буде як кульмінація богослужіння, а не просто подання інформації про свято⁹.

Кирило Туровський починає проповідь про Вербну неділю з оспівування Божества, а переходячи безпосередньо до оповіді про свято, вказує на старозавітні пророцтва про нього. Так само на вечірні всіх Господніх свят слухачам пропонуються паремії – уривки зі Старого Завіту, так чи інакше пов'язані зі святом.

Туровський проповідник посилається на пророцтво Захарії – одне з пророцтв, що читаються на службі в цей день. Він пише:

«Захаріино пророчество совершится, иже рече о Нем: Радуйся зело, дщи Сионова! Се бо Цесарь твой грядет кроток, всед на жребець ѧн»¹⁰.

Із трьох запропонованих на свято паремій свт. Кирило не випадково насамперед згадає пророцтво Захарії, оскільки воно найцитованіше в тексті богослужіння, а фраза «Радуйся, дщери Сионова» стає своєрідним рефреном для служби на Вербну неділю, повторюється й варіюється кілька разів. Саме пророцтво Захарії покладено в основу богослужіння Вербної неділі: у службі, принаймні, у першій її половині, тобто на малій і великій вечірні, постійно обігруються перші фрази цієї паремії: **«Радуйся з'єло, дщи Сионя, проповѣдуй, дщи Иерусалимова, се Царь твой грядет ти, праведенъ и спасен, кроток, и възсѣд на еремнича и на жребца юна. И погубит оружіа изъ Ефрема, и конь изъ Ерусалима...»¹¹**

Особливо часто цитування пророцтва Захарії трапляється на вечірні:

«Радунся и веселися, граде Сионъ, красунся и радунся, церкви Божия, се бо царь твой грядетъ въ правдѣ на жребяти дщи Ерусалимова, яко се царь твой грядетъ тебѣ, кротокъ и спасаея, и възсѣде на жребяти осли, сына яремнича...»¹²

Обігрування цих фраз практично припиняється в службі після читання пророцтва на пареміях.

Кирило Туровський також згадає Захарію лише на початку проповіді й далі не використовує згадку про «дщери Сионову». Проте в середині проповіді виникає вказівка на іншого пророка – Софонію – і також не випадково: пророцтво Софонії є одним із тих, що читаються в це свято на пареміях:

«Ни разумевша Софонья чгѹща, писавша тако: Веселися, Иерусалиме, и ѹравний пѹтъ Богу твоєму, яко придетъ в Церковь Свою, творяи чѹдеса и знаменія», – пише Кирило Туровський¹³.

Цитований Кирилом уривок із пророцтва Софонії так само, як і уривок із пророцтва Захарії, є подвійною перекличкою з гімнографічним текстом: з одного боку, це вказівка на паремію, а з іншого – цитування слів, що неодноразово повторюються в службі та мають джерелом пророцтво Софонії. Так, у богослужінні неодноразово трапляється вказівка на паралель між розстиланням одягу та гілок перед Христом і приготуванням себе до зустрічі Великодня – своєрідним вирівнюванням шляху Богу, про який говорить пророк. На стихирах вечірні читаємо:

«И Бѣмѹ божественныхъ делъ распротремъ одеянія, и таинственнѹ Бѹго примѣмѹ»¹⁴.

⁹ Див.: Типикон, сиестъ изображение чина церковнаго, яке зовется Устав. Москва: Синодальная тип-я, 1885. Л. 7.

¹⁰ Кирил Туровский, епископ. В неделю цветную о сказании евангельском // Еремин И.П. Литературное наследие Кирилла Туровского. ТОДРЛ / Академия наук СССР. Институт русской литературы (Пушкинский Дом); Отв. ред. Д.С. Лихачев. Москва–Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1957. Т. 13. С. 409.

¹¹ Триодъ цветная. Російська державна бібліотека. Ф. 301.1 (Зібр. ТСЛ), № 399. Арк. 14 зв. (далі – Триодъ квіт-на).

¹² Там само. Арк. 13 зв.

¹³ Кирил Туровский, епископ. В неделю цветную о сказании евангельском. С. 410.

«Вайя добродетелей, братия, принесем Христѹ, грядѹщему...»¹⁵

Кирило Туровський використовує цю метафору, порівнюючи одяг та вайї з чеснотами, якими люди встилають шлях Христа:

«Домящен же от древа вѣтви рядницы сѹть и грѣшници, иже сокрушенным сердцемъ и ѹмилениемъ дѹша, постомъ же и молитвами свой пѹть равнающе к Богови»¹⁶.

І ще одним запозиченням Кирила Туровського з паремій до свята є фрагмент, в якому автор згадує про пророцтво Іакова про Іуду та його коліно, із нащадків якого народиться Христос:

«О Нем же заповѣда Ияков сыном своим, глаголя: От племени твоего, Иѹдо, изидетъ Владыка небесе и земли, и Тѣ ѹпование языком, привязая лозѣ жревя свое», – пише Кирило¹⁷.

Порівняємо з паремією свята (Читання Буття):

«Иѹдо, тебе похвалят братия твоя и Вождь от чреслъ его, дондеже приндѹтъ отложена емѹ: и той чаяние языковъ. Привязѹй къ лозѣ жревя...»¹⁸

Розвиваючи тему пророцтв про вхід Христа до Єрусалиму, Кирило Туровський згадує пророцтво Давида, точніше, фрагмент одного з псалмів Давида, який проповідник називає пророцтвом:

«Ни помянуша Давыда, о немъ же пророчествова, глаголя: из ѹст младенецъ съсѹщихъ совершилъ еси хвалѹ»¹⁹.

Псалтир не є джерелом паремійних читань, але саме цей вірш із псалма взятий як вірш на стихирі святкової вечірні, і Кирило Туровський згадує його саме у зв'язку з богослужбовим використанням.

Іншими словами, посилаючись на Старий Завіт, туровський проповідник використовує лише ті фрагменти, які так чи інакше обігруються в богослужбовому тексті, тобто його посилання на пророцтва є вторинним по відношенню до богослужбових запозичень.

У проповіді на Великдень Кирило Туровський лише одного разу посилається на пророцтво, говорячи:

«Пророци же радостию ликѹють, глаголюще... кдѣ ти, смерти, повѣда, кдѣ ти, аде, жало»²⁰. Те саме пророцтво цитує й Іоанн Златоуст у проповіді на Великдень, яка за статутом церковних чинопослідувань повністю прочитується під час пасхального богослужіння²¹.

У всіх інших проповідях великоднього циклу практично немає посилань читача до пророцтв, і, здається, це не випадково: пророцтва, на наш погляд, лише настільки є джерелом для туровського проповідника, наскільки вони входять до складу відповідної служби, а якщо на якесь свято не належить читання паремії – свт. Кирило опускає цю складову й у проповіді. Звучання одного пророцтва у Слові на Великдень зумовлене не наявністю паремії на цей день – Пасхальне богослужіння не містить паремій, – але на цитування вибраних пророчих віршів у проповіді Іоанна Златоуста, що читається на Великдень.

Крім зазначених опосередкованих посилань до богослужбового тексту, у проповідях є й безпосередні запозичення. Насамперед, це ремінісценції зі святкових стихир.

Так, у проповіді на Вербну неділю, коли Кирило Туровський після цитування пророцтва Захарії ніби розмірковує над його метафоричним значенням, тлумачачи сюжет сидіння Христа на осляті як образ приведення до Христа язичницьких народів, він запозичує цю метафору та її тлумачення зі стихир, що виконуються після читання Євангелії. Проповідник пише:

«Дѹша бо святыхъ дщери горняго Єрѹсалима нарицаются; жревя же – иже от языкъ вѣровавшѣ вонь людѣе...»²²

Порівняємо зі стихирою:

«Днесъ Хрисось вхѹдитъ во градъ Вифанню, на жревяти сѣдѹй, безсловесне разрѣшая языкъ злѣйшее, древле свирѣпѹющее»²³.

Та ж тема розвивається в стихирі у вірші:

¹⁴ Кирил Туровский, епископ. В неделю цветную о сказании евангельском. С. 410.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Тріодь квітна. Арк. 14.

¹⁹ Кирил Туровский, епископ. В неделю цветную о сказании евангельском. С. 410.

²⁰ Кирил Туровский, епископ. В неделю цветную о сказании евангельском. С. 412.

²¹ Типикон, сиестъ изображение чина церковнаго, яже зовется Устав. Арк. 462.

²² Кирил Туровский, епископ. В неделю цветную о сказании евангельском. С. 409.

²³ Тріодь квітна. Арк. 14.

«Стропотное языков съдалице жребца прообразоваше, из невѣрія в вѣрѹ претворяемое...»²⁴

Згадані в службі неодноразово, паралелі «осля – уперті язичницькі народи», «сидіння Христа на осляті – приведення народів до віри» стають такими, що запам'ятовуються й самі собою виникають у свідомості під час читання про вхід Господній до Єрусалиму. Тому проповідник, опускаючи й не переказуючи всім відоме євангельське читання, лише нагадує своїм слухачам про цю метафору.

Отже, автор співвідносить порядок виконання стихир у храмі з порядком запозичення віршів в урочистому слові й тим самим уподібнює свій твір до богослужбового тексту.

Запозичення зі стихир є найчастішими й у Слові Кирила Туровського на Великдень. Так, проповідник пише: «Вкүсимъ, братіє, животнаго брашна, и другъ друга любовию целуемъ, пращающе от сердец своих прегрѣшения»²⁵. Порівняємо з великодньою стихирою: «Воскресения день, и просвѣтимся торжествомъ, и другъ друга обнимемъ. Рцемъ, братіє, и ненавидящимъ нас простимъ вся воскресениемъ...»²⁶

Цю стихирю, яка виконується двічі на день протягом усього великоднього тижня і потім щонеділі до свята П'ятидесятниці, реципієнт міг легко впізнати в тексті проповіді, вона мала викликати асоціації з радісним пасхальним богослужінням. Декількома рядками нижче Кирило Туровський знову вводить у проповідь богослужбовий текст: «Приидѣте от видѣнія жены благовѣстница и сиону рцѣте: прими отъ нас радость благовѣщення...»²⁷

Порівняємо з великодньою стихирою: «Придите от видения жены благовестницы и сиону рцыте: прими от нас радость благовещения воскресения Христова...»²⁸ Далі натрапляємо на ще дві цитати з того ж циклу стихир, але тут Кирило використовує вже не самі стихирі, а вірші, що їх перемежують, які, за чинопослідуванням, має проголошувати священник: «Да въскрѣснетъ Богъ и расточатся врази Его»²⁹.

Цей вірш із псалма всередині великодньої проповіді поряд з іншими цитатами з богослужіння, імовірно, був покликаний відсилати реципієнта не так до Псалтиря, як до служби на Великдень. Тим паче, що наприкінці проповіді Кирило Туровський наводить ще один, останній, рядок із того самого циклу стихир – і ним власно завершує проповідь: «Гей день, иже сътвори Господь, възрадуемся и възвеселимся в онъ»³⁰.

Порівняємо з віршем із богослужіння: «Гей день, егоже сотвори Господь, возрадуемся и возвеселимся вонъ»³¹. Стихири, що процитовані Кирилом, так звані «хвалітні», є практично останнім великим вокальним періодом великоднього богослужіння, вони як би завершують службу – після них є лише кілька уставних піснеспівів та віршів, які традиційно повторюються день у день й не належать до специфічно пасхального богослужіння.

Кирило Туровський ніби проводить паралель між богослужінням та проповіддю й також завершує на цих віршах свій твір, додаючи після вказаної цитати лише традиційне завершення проповіді: «яко Твое есть царство, и Твое, Христе, государство, съ Отцемъ и съ пресвятымъ, благимъ и животворящим Ти Духомъ, и ныне, и присно»³².

Проповідь на зняття Тіла Христового з Хреста практично повністю побудована як компіляція тих чи інших фрагментів стихир відповідного богослужбового тексту. Слово настільки пронизане цитатами та ремінісценціями з гімнів, що, здається, завдання письменника полягає лише в поєднанні різних уривків у єдиний текст, і авторська мова тільки обрамляє гармонійну мозаїку цитат. На особливу увагу заслуговує характер цитування. Кирило Туровський, як правило, не дослівно наводить богослужбовий текст: він або близько переказує його, або змінює в ньому кілька слів, або з'єднує та переплітає між собою уривки з двох, а то й трьох різних текстів. Крім того, автор нерідко вставляє всередину цитати свої слова, тобто розширює текст, що цитується, за допомогою прийому ампліфікації. Так, наприклад, описуючи плач Йосипа Аримовейського у Слові, Кирило цитує кілька богослужбових текстів. За основу автор бере одну зі стихир Страсної П'ятниці і, наводячи уривки з цієї стихирі, вставляє всередину кожного уривка свої слова або цитати з інших гімнографічних творів. При цьому стилістично весь плач у Кирила уподібнений до взятій за основу страсної стихирі, про що свідчить використання прийому анафори. У

²⁴ Тріодь квітня. Арк. 14.

²⁵ Кирил Туровский, епископ. На святую Пасху // Еремий И.П. Литературное наследие Кирилла Туровского // ТОДРЛ / Академия наук СССР. Институт русской литературы (Пушкинский Дом); Отв. ред. Д.С. Лихачев. Москва–Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1957. Т. 13. С. 413.

²⁶ Тріодь квітня. Арк. 103 зв.

²⁷ Кирил Туровский, епископ. На святую Пасху. С. 413.

²⁸ Тріодь квітня. Арк. 103 зв.

²⁹ Кирил Туровский, епископ. На святую Пасху. С. 413.

³⁰ Там само. С. 414.

³¹ Тріодь квітня. Арк. 103 зв.

³² Кирил Туровский, епископ. На святую Пасху. С. 414.

результаті цей період у тексті оратора є складною мозаїкою з богослужбових текстів та власних слів автора.

<i>Слово Кирила:</i> Како пречистемъ прикоснуса теле Твоемъ, неприкосновѣнну Ти сущу небесным силам, служащимъ Ти страшно! Кацеми же плащаницами обию Тя, пови- вающаго мглою землю и небо облакы по- крывающаго! Или какы воняя възлею на Твое святое тело, Емуже дары съ вонями пѣрсьстии при- несъше цесари, яко Богу поклоняхуся, преоб- разующее Твое за вѣсь мѣръ умершвление! Кыя ли надгробныя песни исходу Тво- ему въспою, Емуже въ вышних немолчными гласы Серафими поють!..³³	<i>Стихира Страсної П'ятниці:</i> Како погребу Тя, Боже мой, или какою плащаницею обвию; коима ли руками при- коснуса нетленному Твоему телу; или кыя песни воспую Твоему исходу, Щедре...³⁴
--	--

Начебто не задовольняючись тими скорботними інтонаціями, які відбиті в піснеспіві, Кирило додає до них нові фрази з тою ж анафорою «како», «кыя» і т. д., сповнені туги та болю, і тим самим, по-перше, посилює опис сумного настрою Йосипа, а по-друге, задає всьому урочистому слову ритм церковної молитви.

Дещо інакше побудовано Слово на неділю про розслабленого: тут Кирило Туровський усю проповідь будує навколо одного-єдиного запозичення з богослужбового тексту, але воно є основою проповіді, головна думка передана саме в ньому, і проповідник, наводячи невелику цитату, далі все слово присвячує її розширенню за допомогою прийому ампліфікації.

У цьому проповідник дотримує головного методу складання богослужбових текстів: розширення євангельського оповідання через доповнення діалогів і додавання емоційного забарвлення. Так, якщо в Євангелії промову розслабленого передано двома-трьома короткими реченнями, то в богослужбінні³⁵ вона являє собою розлогу розповідь про знегоди нещасного. У передачі ж свт. Кирила це вже не просто розповідь, а ціла повість про розслабленого та його сумну долю, а також – і це важливо для проповідника – про домобудування Боже. Порівняємо ці три тексти.

Євангеліє від Іоанна (5:5–8):

«Бѣ же тѣ нѣкій человекъ, тридесять и џмь лѣтъ имѣй въ недѣзѣ [своѣмъ].

Сего видѣвъ Иисусъ, лежѣща, и разумѣвъ, яко многа лѣта уже имяше [въ недѣзѣ], глагола ему: хощеши ли цѣль быти?

Отвѣща ему недѣжний: ей, Господи, человекъ не имамъ, да, егда возмутѣся вода, ввержетъ мя въ купѣль: егда же прихощу азъ, инъ прѣжде мене слѣзѣтъ.

Глагола ему Иисусъ: востани, возми џдръ твой, и ходи».

Служба четвертої неділі по Великодню варіює цей короткий діалог, водночас вкладаючи в уста розслабленого не лише купу скаргу на неміч і безвихідь, а й натяк на високо духовні устремління:

«Непогребенъ мертвецъ сѣй разслабленный, видеъ Тя возопи: помилуй мя, Господи, якъ џдръ мой гробъ мнѣ бѣсть. что ми прѣверѣтеніе живота; не требѣю овчѣи купѣли: не имамъ во никогоже влагающа мя, возмущающымся водамъ: не тебѣ источнику прихощу исцѣленій, да и азъ со всѣми вопію: всесильне Господи, слава Тебѣ»³⁶.

Іншими словами, розслаблений у наведеній стихирі вже не просто лежить при чудотворній купелі, очікуючи, що хтось допоможе йому, а чекає на Христа. Ця тема не звучить в Євангелії так явно, і текст стихирі, що варіює євангельський текст, поглиблює та відкриває її прихований зміст – у цьому й полягає один із головних художніх методів богослужбової творчості. Він ріднить літургійні тексти з проповідницькими, оскільки має на увазі деяке тлумачення євангельських подій.

Кирило Туровський, як і його знамениті попередники: Іоанн Златоуст, Василій Великий, Григорій Богослов (наступність від якого відзначає М.Ф. Антонова у Кирила Туров-

³³ Кирил Туровський, єпископ. Слово о снятии Тела Христова с Креста // Еремий И.П. Литературное наследие Кирилла Туровского. *ТОДРЛ* / Академия наук СССР. Институт русской литературы (Пушкинский Дом); Отв. ред. Д.С. Лихачев. Москва–Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1957. Т. 13. С. 420–421.

³⁴ Тріодь квітна. Арк. 50–51.

³⁵ Див. вечірню та утрєню 4-ї неділі по Пасці, напр.: Тріодь квітна. Арк. 167–175.

³⁶ Тріодь квітна. Арк. 167.

ського³⁷), – успадковує цей літургійний прийом і продовжує тлумачити євангельські події, спираючись на службу відповідної неділі. Так, тільки-но розпочавши переказ Євангелія від Іоанна, свт. Кирило частково цитує окремі фрагменти служби, зокрема, наведену нами стихирю. Про розслабленого він пише саме словами стихири:

«Непогребенъ мрътвецъ разумѣюся... и одръ сен гробъ ми єсть»³⁸.

У той самий час Кирило не зупиняється на короткому описі нещастя розслабленого, а живописує їх досить яскраво, щоб викликати щире співчуття слухачів і читачів: розслаблений скаржиться Христу і на глузування, і на голод та спрагу, бо нікому його нагодувати, нікому перев'язати рани, а він не може поворухнути ні рукою, ні ногою. Тему «живого мерця», що ледь помітна у вечірній стихирі, проповідник розвиває у цілу повість, сповнену страху та співчуття.

Якщо богослужіння розширює євангельський текст, проповідь про розслабленого розширює відповідний богослужбовий твір. На пильну увагу Кирила Туровського заслуговує одна зі стихир Служби на 4-ту неділю, яка побудована на цікавій символічній метафорі. На скаргу розслабленого, що він не має людини, яка вклала б його в купіль, Христос відповідає, що Він і є тією Людиною, Він став Людиною саме для цього. Ця тема звучить у службі лише один раз, далі жодним чином не повторюється й не розвивається. Під час швидкого прочитання або неуважного слухання служби символічне тлумачення слова «Человѣк» як «Боголюдина» і навіть вказівка на промисловість подій легко може вислизнути від уваги реципієнта. Наведемо текст досліджуваної стихири:

«На овчей купѣли человекъ лежаше въ немощи, и видѣвъ тя, господи, вопіяше: человекъ не имамъ, да егда возмѣтитъ вода, ввержетъ мя въ ню: егда же прихощу, инъ предваряетъ мя, и пріємлетъ исцѣленіе, азъ же немощствуюй лежю. и абіе ѹмилосердився спасъ, глаголетъ къ немѹ: тебе ради человекъ бѣхъ, тебе ради въ плоть облекохся, и глаголеши: человекъ не имамъ. Возми одръ твой и ходи. Вся тебѣ возможна, вся послушаютьъ, вся повинуютъся: всѣхъ насъ помини, и помилуй святыи, яко человекѡлюбець»³⁹.

Ця лише один раз згадана в богослужінні думка про те, Ким має виявитися та єдина Людина (Человѣк), на яку так довго чекає розслаблений, стає чи не центральною для проповіді Кирила Туровського. Він не просто неодноразово згадує її, але розвиває та робить кульмінацією свого Слова.

До символічного значення слова «Человѣк», переданому богослужінням, проповідник підходить здалеку. Фраза розслабленого «человѣк не имамъ» перетворюється у свт. Кирила на довгу історію про падіння людства, яка починається з опису звичайного, можна сказати, побутового боку справи: розслаблений скаржиться, що не має грошей, щоб оплатити працю такої людини⁴⁰ і т. д. Поступово ці скарги на відсутність людини знаходять більш піднесений зміст: у розслабленого не просто немає грошей, а й маєтку немає, проте, йдеться не про матеріальну бідність, а про духовну: **«яко злѣ расточихъ данное ми в Рани богатство»**. Із цього моменту розслаблений оповідає про свою недугу вже не як про фізичну, і описує свою бідність, дірявий брудний одяг і неміч як результат гріхопадіння: **«...и змѣмъ во ѿдемыѣ украдена ми єсть чистоты одежда. И зде лежю нагъ, Божія покровъ не имамъ»**⁴¹.

Скарги на відсутність людини також стають скаргами на жалюгідний стан сучасного людства й відсутність праведника: людини немає, каже розслаблений, бо Єнох та Ілля пішли на небо, Авраам та Яків померли, Мойсей, хоч і був праведний, але виявився негідним бачити обітовану землю, Соломон загинув, **«прельстився женами»**. **«Человѣк не имамъ, вѣрна ко Богѹ, – робить висновок розслаблений. – Все ѹклонишася и неключими быша, несть творяшаго благо, несть до єдинаго»**⁴². Зазначимо, між іншим, що ці роздуми розслабленого закінчуються легко впізнаваною та часто повторюваною в богослужінні цитатою з другої кафізми, яку виконують на недільній утрені, що ще більше підкреслює зв'язок проповіді з недільним богослужінням.

Отже, проповідник повільно підводить слухача до теми Боголюдини, випереджуючи її міркуванням розслабленого, хвороба якого бачиться тепер уже не тільки у фізичному сенсі, а й у духовному, а відсутність людини, відповідно, – це наслідок поступового збіднен-

³⁷ Антонова М.Ф. Кирилл Туровский и Епифаний Премудрый. ТОДРЛ. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1981. Т. 36. С. 223–226.

³⁸ Слово в неделю четвертую по Пасце о расслабленном Кирилла Туровского. Сборник торжественных слов / Російська національна бібліотека, Погод. збір., № 952. Арк. 270.

³⁹ Тріодь квітня. Арк. 168.

⁴⁰ Слово в неделю четвертую по Пасце о расслабленном Кирилла Туровского. Арк. 271.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. Арк. 271 зв.

ня святості в людській сутності та в усьому людстві взагалі. І для зцілення розслабленого потрібно не лише занурення в купіль, але щось більше, і це проголошує Христос у стихирі свята:

«Тебе ради человекъ быхъ, тебе ради в плоть облекохся, и глаголеши: человекъ не имамъ: возми одръ твою и ходи»⁴³.

У стихирі в словах Христа звучить зауваження, схоже на докір, – це повторення фрази «и глаголеши: человекъ не имамъ». Вимовляючи його двічі, Христос, за задумом гімнографа, ніби вказує розслабленому на те, що Людина, з великої літери, стоїть перед тобою зараз, те, чого ти очікував, збулося, не нарікай більше на відсутність «человекъ». У цьому гімнограф не зупиняється й не розвиває далі цієї думки, не розкриває її символічного змісту.

Кирило Туровський, навпаки, зупиняється на ній. У проповіді Христос повторює фразу «глаголеши: человекъ не имамъ» багато разів, вона стає своєрідним рефреном у Його монолозі, який схожий частково на піснеспіви, частково на псалом за своїм оформленням:

«Глаголеши: человекъ не имамъ. Азъ быхъ человекъ, да Богомъ человекъ сотворю, азъ тебе ради, бесплотенъ бысть, и плотню обложенъ быхъ, азъ тебе ради человекъ быхъ щедръ и милостивъ, и глаголеши: человекъ не имамъ...»⁴⁴

Відповідь Христа, за допомогою прийому ампліфікації, розгортається на широку богословську проповідь:

«Слышал бо еси пророка глаголюща: Яко отроча родиться, сын вышняго, и дан высть нам, и тъ волъзны и недугы наша понесет. Тебе ради горняго царства скипетры оставль, низьнимъ служба овъхожю; не придохъ бо, да ми послужать, нъ да послужю...»⁴⁵

У цій відповіді-проповіді Проповідник остаточно переносить акцент із фізичної хвороби розслабленого на духовну хворобу всього людства, для зцілення якої і прийшов Месія. Самого Христа у проповіді автор називає «Благый нашъ врачъ»⁴⁶:

«...Тебе ради, бесплотенъ сы, плътию обложихъся, да всѣхъ дүшевныя и телесныя недугы исцѣлю. Тебе ради, невидимъ сы ангельскимъ силамъ, всѣмъ человекомъ явихъся; не хощю бо моего образа в тлѣнии презрѣти лежаща, нъ хощю и спасти и в разумъ истинный привести...»⁴⁷

Процес богопізнання, що відбувається як взаємне зближення людини і Бога, також відображений у цій розширеній ампліфікацією відповіді Христа:

«Азъ быхъ человекъ, да богомъ человекъ сотворю, рѣхъ бо: Бози вѣдуть и сынове вышняго вси...»⁴⁸

Феномен обоження розкривається через широку розповідь про створення світу заради людини:

«Товѣ всю тварь на работѣ створихъ, небо и земля товѣ служита: оно влагою. А си плодомъ. Тебе ради солнце свѣтомъ и теплотою служитъ, и луна съ звѣз-дами ночью овѣляєтъ. Тебе дѣла облаци дъждьмъ землю напаяють, и земля всяку траву сѣменитѣ и дрѣва плодонитая на твою службу вѣздращають...»⁴⁹

Так, за допомогою ампліфікації Кирило Туровський перетворює запозичену з вечірні стихирю на проповідь із глибоким богословським змістом. Уся ця велика відповідь-проповідь займає не одну сторінку рукопису.

Кінець зазначеної стихирі також процитований, неточно, у проповіді святителя Кирила. Ми кажемо «неточно», бо проповідник трохи переробляє текст і наповнює його новим змістом.

Так, стихира завершується урочистим зверненням до Христа та традиційним кінцевим проханням про милість:

«Вся Тевѣ возможна, вся послушаютъ, вся повинуются: всѣхъ насъ помани, и помилуй, Святый, яко Человекколюбецъ»⁵⁰.

Найчастіше оратор запозичує з найліричніших стихир. Окремі богослужбові вірші нерідко є джерелом ритмоутворення для автора, оскільки вони, будучи призначеними для музичного виконання, мають досить чітку синтаксичну структуру. Переймаючи їх, пропо-

⁴³ Тріодь квітня. Арк. 168

⁴⁴ Слово в неделю четвертую по Пасце о расслабленном Кирилла Туровского. Арк. 272.

⁴⁵ Там само. Арк. 271 зв.

⁴⁶ Там само. Арк. 271 зв.

⁴⁷ Там само. Арк. 272.

⁴⁸ Там само. Арк. 272.

⁴⁹ Там само. Арк. 272.

⁵⁰ Тріодь квітня. Арк. 168.

відник задає певний ритм проповіді, який почерпнули книжники з гімнографії, а гімнографи – з Псалтиря, і тому гомілетичні твори не лише ритмічні, але певною мірою й музичні.

Проповіді Кирила Туровського не обов'язково орієнтовані на якийсь один гімнографічний твір як джерело, у тому самому Слові автор може запозичувати з різних служб, якщо це виправдано змістом. Так, увесь великодній цикл проповідей туровського проповідника так чи інакше пов'язаний зі страстним чи великоднім богослужінням.

Запозичення з богослужбових текстів можна назвати найяскравішою рисою стилю «плетіння слівес». Ми знайдемо цю ознаку й у афоно-сербській ісихастській літературі (а «плетіння слівес», зазвичай, виникає там, де актуалізується вчення ісихазму), і майже у всіх східнослов'янських книжників. Хто був учителем цього прийому? Що стало літературним джерелом цієї манери письма, коли автор постійно змушує працювати асоціативну пам'ять читача / слухача та постійно орієнтує його на богослужіння, на молитву? На наш погляд, головним джерелом цього прийому можна назвати самі богослужбові тексти, їхній генетичний зв'язок із проповіддю, який простежується з найдавніших часів.

Письменницька манера Кирила Туровського мала вдячних наслідувачів і послідовників. Велика кількість запозичень виявляється у творах Феодосія Сербського⁵¹, і у Григорія Цамблака (пор. його проповідь на Вербну неділю з проповіддю Кирила Туровського)⁵², і в Єпіфанія Премудрого. Можна сміливо сказати, що орнаменталізм задав тон усій пізньосередньовічній літературі та вніс до неї один із найцікавіших літературних прийомів – гімнографічні запозичення, ритмічні, метафоричні та символічні за своєю природою. Тим не менш, ми повинні визнати, що після Кирила Туровського богослужбові запозичення перестають бути основою проповіді – вони використовуються послідовниками лише як один із художніх тропів (так, проповіді Григорія Цамблака багато в чому побудовані за тим самим принципом, що й Слово про розслабленого Кирила Туровського: автор вибирає одну цитату з богослужіння та, розвиваючи її, розмірковуючи над нею, пише проповідь) або за межами жанру проповіді – в агіографії. Тим самим письменники переносять основні гімнографічні принципи, що мають підставою Псалтир і проповіді найдавніших ораторів, до творів інших жанрів.

References

Akentieva, K.K. (2005). «Slovo o Zakone i Blagodati» mitropolita Ilariona Kievskogo. Drevnejshaya versiya po spisku GIM Sin. 591 [«The Sermon on Law and Grace» by Metropolitan Hilarion of Kyiv. The oldest version according to the list of GIM Syn. 591]. *Byzantinorossica*. T. 3. C. 116–121. Saint Petersburg, Russia.

Rogachevskaya, E.B. (1999). *Cykl molitv Kirilla Turovskogo: teksty i issledovaniya* [Cycle of prayers of Cyril of Turov: texts and studies]. Moscow, Russia.

Shumilo, S.M. (2011–2012). The system of divine service quotations in the Life of Stephen of Perm. *Scrinium: Journal of Patrology, Critical Hagiography and Ecclesiastical History*. Piscataway, T. 7–8: Ars Christiana. In memoriam Michail F. Murianov (21.XI.1928–6.VI.1995). P. 195–216. New Jersey, USA.

Shumilo, S.M. (2015). K probleme vliyaniya isikhazma na vitievatyi stil afono-serbskoj i russkoj srednevekovoj agiografii [On the problem of the influence of hesychasm on the ornate style of Athos-Serbian and Rus medieval hagiography]. *Afonska spadshchyna: naukovyi almanakh – The Athosite Heritage: a Scholar's Anthology*. P. 270–279. Kyiv–Chernihiv, Ukraine.

Shumilo S.M. (2019). Zaimstvovaniya iz bogoslužebnykh tekstov v propovedyakh Grigoriya Czamb-laka [Borrowings from liturgical texts in sermons of Grigoriy Tsamblak]. *Czamb-lakovi cheteniya – Tsamb-lak readings*. 600 years since the election of Grigoriy Tsamblak as Metropolitan of Kyiv and Lithuania, November 15–17, 2015. P. 31–42. Veliko Tarnovo, Bulgaria.

Shumilo S.M. (2021). Zapozychennia z bohoslužbovykh tekstiv u Zhytliakh Borysa ta Hliba [Borrowing from liturgical texts in the Lives of Boris and Gleb]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5. P. 96–101. Chernihiv, Ukraine.

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, головна редакторка наукового журналу «Сіверянський літопис», наукова редакторка альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна), запрошена професорка Università per Stranieri di Siena (Італія).

Shumilo Svitlana – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of the World History and International Relations, T.H. Shevchenko National University “Cherni-

⁵¹ Шуміло С.М. К проблеме влияния исихазма на витиеватый стиль афоно-сербской и русской средневековой агиографии. *Афонская спадщина: альманах*. Київ–Чернігів: Видання міжнародного інституту афонської спадщини в Україні, 2015. С. 270–279.

⁵² Шуміло С.М. Заимствования из богослужебных текстов в проповедях Григория Цамблака. *Цамблакови четиения*. 600 години от избирането на Григорий Цамблак за митрополит Киевски и Литовски, 15–17 ноември 2015 г. Велико Търново: Университетско издателство «Св. св. Кирил и Методий», 2019. С. 31–42.

hiv Colehium”, editor-in-chief of the scientific journal “Siverian Chronicle”, scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine), invited professor at Università per Stranieri di Siena (Italy).
E-mail: shumilosm@gmail.com

LITURGICAL BORROWINGS IN THE WORK OF KYRIL TUROVSKY

The article considers the meaning of liturgical borrowings in the light of textual affinity of a sermon and hymnography. In Kirill of Turov's homilies, borrowings have become a kind of literary technique; this statement and a detailed examination of mentioned technique on numerous examples constitute a scientific **novelty** of current research. For Kirill of Turov and his followers, liturgy becomes a model of how to understand church holidays and evangelic events, how to seek landmarks in the Bible to understand reality – and this understanding is reflected in Kirill's sermons. **The methods** used in this paper are comparative and hermeneutic ones. On example of a few Kirill of Turov's homilies, the author examines how Triodion text is handled. For instance, starting the sermon, St. Kirill primarily turns to the prophecies, but uses only those Old Testament fragments that are played in the liturgical text: if a paremia reading is not a part of a holiday, this sermon component is omitted. The analysis of direct borrowings – reminiscences from festive stichera – shows the preacher correlates the order of performing verses in a temple with the order of borrowing verses in a solemn homily, likening his opus to a liturgical text. Kirill of Turov usually does not quote this text verbatim: he either closely retells it, or connects and interweaves passages from different texts, or expands the quoted text via amplification. The orator oftentimes borrows from stichera as the most musical components of a liturgical opus. Hymnographic verses often serve as a rhythm-forming source for the sermon. Using the most profound and meaningful stichera, Kirill of Turov also resorts to theological analysis of a particular evangelic event, as most vividly illustrated in the sermon on the fourth Sunday after Easter. **Conclusions:** borrowings from liturgical texts have become a noticeable feature of “flowery style”. The literary source for this manner of writing actualizes a listener's associative memory and is inherent in the very nature of liturgical texts genetically linked to sermons from ancient times.

Key words: Kirill of Turov, sermon, hymnography, borrowing, ornamentation, “flowery style”.

Дата подання: 10 серпня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 29 вересня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло, С. Богослужбові запозичення у творчості Кирила Туровського. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 116–125. DOI: 10.58407/litopis.230512.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. (2023). Bohoslužbovi zapozychennia u tvorchosti Kyryla Turovskoho [Liturgical borrowings in the work of Kyril Turovsky]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 116–125. DOI: 10.58407/litopis.230512.

Ольга Максимчук

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІ КОРЕЛЯЦІЇ У ТВОРЧОСТІ ЙОАНИКІЯ ГАЛЯТОВСЬКОГО: САМОПОВТОРИ У «МЕСІЇ ПРАВДИВОМУ» 1669 р.¹

DOI: 10.58407/litopis.230513

© О. Максимчук, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6932-6434>

Мета студії – охарактеризувати творчу манеру письма Йоаникія Галятовського з огляду на його схильність до самоцититування, повторів, використання власного словесного доробку як матеріалу для створення нових текстів. У роботі використано дескриптивний, бібліографічний, компаративістичний **методи** дослідження. **Новизна** роботи полягає у продукуванні нового погляду на те, як сприймали текст, його межі, цілісність і окремішність, а також творчу індивідуальність автора в українській ранньомодерній культурі. **Висновки.** Дослідження демонструє, що Галятовський активно послуговувався своїми казаннями зі збірки «Ключ розуміння» під час написання трактату «Месія правдивий», дослівно запозичуючи або перефразовуючи окремі фрагменти з проповідей та інкорпорує їх у текст «Месії». Такі самоповтори, а також авторське редагування уже опублікованих проповідей, вказують на те, що, імовірно, Галятовський сприймав свою творчість як процес, у якому продукуються відкриті до змін і трансформацій тексти, що можуть бути «препаровані» та використані для написання інших, навіть відмінних за жанром і призначенням, творів.

Ключові слова: проповідь, полемічний трактат, самоповтори, текстові фрагменти, Йоаникія Галятовський.

Творча спадщина Йоаникія Галятовського (бл. 1620–1688) вирізняється на тлі українського літературного процесу XVII ст. як кількістю, так і різноманітністю написаних та виданих за життя автора творів. Визначний проповідник, полеміст, апологет, інтелектуал, Галятовський створює тексти українською та польською мовами; серед його доробку – проповіді, теоретичний посібник із гомілетики, оповідання-міракули, богословські та полемічні трактати, вірші та емблеми. Деякі твори Галятовського зазнають по кілька перевидань, перекладаються та публікуються іншими мовами вже протягом перших десятиліть по їх появі. Зокрема, на українських теренах збірка проповідей «Ключ розуміння» виходила друком у 1659 (Київ), 1663 та 1665 рр. (Львів), трактат «Месія правдивий» – у 1669 і 1672 рр. (Київ, перше видання – українською, друге – польською мовами), збірка богородичних оповідань «Небо нове» – у 1665 р., перевидання у період між 1665 і 1667 рр.² (обидва – Львів), а 1699 р. – у білоруському Могильові.

Популярність «Ключа розуміння» у православному світі призвела до його видання русинською мовою, що вийшло друком у Бухаресті в 1678 р., а також до його перекладу церковнослов'янською мовою в Іверському Валдайському монастирі у 1669 р.

«Месію правдивого» майже одразу після його видання, приблизно в 1669 р., було перекладено сербською мовою; цю роботу здійснив «русин» (очевидно, українець) Самуїл Бакачич, що мешкав на той час на горі Афон у Хиландарському монастирі³. М. Павич вважає, що Бакачич міг користуватися рукописним списком «Месії», що потрапив на Святу гору.

¹ Доповідь була виголошена на IX Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», що відбулася 20 травня 2023 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського на базі Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича та кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка) спільно з Інститутом історії України НАН України.

² Кириличні стародруки XV–XVII ст. у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського: Каталог / Уклад. Н. Бондар, Р. Кисельов, за уч. Т. Росовецької; заг. ред. Г. Ковальчук. Київ: НБУВ, 2008. С. 74.

³ Павич Милорад. Историја српске књижевности. Барок. Значења украјинске и руске барокне књижевности. *Проектом Растко*. URL: http://www.rastko.rs/knjizevnost/pavic/barok/barok_prilike.html#_Toc514838178.

І сербський переклад, і побутування творів Ґалятовського в рукописному вигляді свідчить про актуальність творів о. Йоаникія на православних Балканах. Імовірно, кимось зі слов'ян київське видання «Месії правдивого» було занесене аж на Синай, де його в 1704 р. віднайшов сербський письменник і палігрим Єротеї Рачанин, який згодом використав деякі фрагменти з праці Ґалятовського для написання свого «Путівника по святих місцях»⁴.

На переклади здобувалися й інші твори Ґалятовського, що відтак поширювалися православною ойкуменою, часом у рукописному вигляді, – як повністю, так і у вигляді окремих фрагментів. Зокрема, виписки з «Неба нового» користувалися популярністю серед російських старообрядців⁵. Поміж іншими, відомо також про переклад першого розділу польсько-молдовного трактату «Łabędź» українською мовою, уривок якого дійшов до наших днів у рукописному вигляді (нині зберігається в Інституті рукопису НБУВ⁶).

Попри значний читацький інтерес до праць Ґалятовського, московський патріарх Йоаким затаврував «Ключ розуміння» й «Месію правдивого», разом із низкою інших книг, надрукованих на теренах України й Білорусі, як такі, що містять ересь і неправославне вчення⁷; у 1690 р. на Московському соборі на ці книжки було накладено прокляття й анафему⁸. Втім, реального впливу на поширення книг Ґалятовського ця заборона не мала, їх і надалі продовжували читати й переписувати, зокрема в українському середовищі. Наприклад, про постійний інтерес в Україні до творів о. Йоаникія свідчить чимала кількість примірників його видань, що зберігалася наприкінці XVII і в XVIII ст. у книгозбірнях монастирів і церков, перебувала в приватній власності священників і мирян; із них робилися списки та виписи (найперше з проповідей)⁹.

До наших днів дійшла чолобитна до царя від імені ченців Київського братського монастиря й Варлама Ясинського, на той час його ігумена, з проханням повернути видавцеві вартість примірників «Ключа», пожертвованих, очевидно, у чималій кількості, на відновлення обителі¹⁰. Це може свідчити про те, що «Ключ розуміння» користувався попитом зокрема як книга для читання та зразок для укладання проповідей.

Те, що сам автор вбачав у своїх проповідях взірць для наслідування, схему й матеріал, якими можуть послуговуватися інші казнодії, створюючи власні тексти, неодноразово проартикульовано в передмовах до різних видань «Ключа розуміння». Так, у першій передмові-звертанні до читача («Чителнику ласкавий...») із видання 1659 р. Ґалятовський зазначає: «Тут написані казаня, на которіи поглядаючи священніки могут собі іншіи казаня учинити і повѣдати, тут же написаний способ учиненя і повѣданя казаня, зачим тая книга слушне ся Ключем называєт, поневаж священником до казаня двери отмыкаєт»¹¹. У наступній передмові «до священников законных и свѣцких» автор наголошує: «Написалем и для того тыи казаня, жебы священники ... самы собѣ на недѣлю и на свята могли учинити и повѣдати казаня, поглядаючи на мои»¹² – схоже формулювання знаходимо й у «Предмовѣ до священников и законников и ляиков» із львівського видання «Ключа» 1665 р.¹³ Отже, Ґалятовський навіть заохочує до того, щоб його працю використовували як своєрідний підручник для створення проповідей – із теоретичною (трактат «Наука, албо способ зложеня казаня») і практичною (власне казаня як приклади) частинами. Т. Ґетц (вона ж Т. Левченко-Комісаренко), досліджуючи «Ключ розуміння», звертає увагу на поради автора в «Науці» про те, як можна переробити чи пристосувати його тексти до іншої нагоди – тобто на день пам'яті іншого святого; прикметно, що у виданні 1665 р. після проповідей на неділі Ґалятовський також рекомендує, коли іще можна виголосити те

⁴ Павич Милорад. Историја српске књижевности...

⁵ Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Ґалятовського. Київ: Критика, Laugus, 2017. С. 84–85.

⁶ Див.: Чепіга І. Ключ розуміння – видатна пам'ятка української мови XVII ст. Ґалятовський І. Ключ розуміння. Київ: Наукова думка, 1985. С. 27.

⁷ Шляпкин И. Св. Дмитрий Ростовский и его время (1651–1709 г.). Санкт-Петербург: Тип-я А. Траншель, 1891. С. 117–118.

⁸ Чепіга І., Горобець В. Ґалятовський, чернече ім'я Йоаникії. Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.: енциклопедичне видання. ВД «КМ Академія», 2001. С. 167.

⁹ Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Ґалятовського. С. 76–93; Бондар Н. Уточнення атрибуції власницьких та вкладних записів Йоаникія Ґалятовського. Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку бібліотек. Мат. міжнар. наук. конф. (Київ, 3–5 жовтня 2017 р.). Київ, 2017. С. 109–113; Шамрай М. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту XV–XVII ст. з фонду Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Київ, 2005. С. 72–81.

¹⁰ Голубев С. Киевская академия в кон. XVII и нач. XVIII ст. (Речь, произнесенная 26 сент. 1901 г. на торжественном акте КДА) [Оттиск из ТКДА. 1901. Ноябрь]. Киев, 1901. С. 44–45.

¹¹ Ґалятовський І. Ключ розум'я. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1659. Арк. 1 нenum. зв.

¹² Там само. Арк. 2 нenum.

¹³ Ґалятовський І. Ключ розум'я. Львів: Друкарня М. Сльозки, 1665. Арк. 5 нenum. зв.

чи інше казання¹⁴. Покликаючись на дослідження М. Корзо про поширення в Речі Посполитій своєрідного піджанру проповідей-взірців, Т. Гетц також відмічає типологічну й функціональну близькість текстів Ґалятовського до подібних казань-моделей. Утім, якщо деякі проповіді з «Ключа розуміння» (наприклад, казання на погреб) справді близькі до цього типу казань, то інші не відповідають формальним ознакам проповідей-взірців. Серед них М. Корзо називає, наприклад, безособові форми («тот, имярек»), а також незавершеність казань, уривання їх прямо посеред викладу («и прочая, и прочая»)¹⁵. До перерахованих специфічних рис можна зарахувати також те, що проповіді-взірці не містять конкретики в заголовку чи в самому тексті казання, завдяки чому їх можна легко припасувати до різних свят або нагод; приміром, у рукописній збірці проповідей «Вінець Христов» (укладена між 1676 і 1683 рр.¹⁶, нині зберігається в Інституті рукопису НБУВ, фонд 308, од. зб. П 560/2) Антонія Радивиловського містяться казання загальні («слова общіи») на різних святих – святих, учителів, мучеників, преподобних, без зазначення їхніх імен. Натомість у казаннях Йоанікія Ґалятовського, окрім згаданих творів на погреб, таких ознак проповідей-взірців ми не знаходимо.

Імовірно варто говорити про характерну манеру письма Ґалятовського – його ставлення до власної творчості як до відкритих текстів, що можуть зазнавати трансформації, використовуватися іншими проповідниками з різних відмінних нагод, а то й ставати частиною цілком відмінних за жанром і призначенням творів. Досліджуючи принципи гомілетичної практики, викладені в «Науці» Ґалятовського, Т. Гетц говорить про те, що власні казання для нього – це «взаємоконвертований тестовий матеріал із численними можливостями комбінування і надання нових змістів»¹⁷. До цього слід додати, що автор сам користується нагодою видозмінити, розширити чи скоротити свої тексти, адже львівське перевидання «Ключа розуміння» 1665 р. не лише доповнене новими казаннями, а й містить попередньо вже опубліковані, однак відредаговані самим автором для нового видання проповіді¹⁸. Іншими проявами такого відкритого характеру текстів Ґалятовського можна назвати використання ним деяких фрагментів зі своїх казань для написання інших творів. Найвиразніше ця тенденція проявляється на прикладі «Месії правдивого».

Зв'язок казань Ґалятовського із пізнішими його працями, зокрема «Месією правдивим», був зауважений дослідниками ще в XIX ст. М. Сумцов чи не вперше виявляє повтор в текстах о. Йоанікія різних років. У своїй уже класичній студії «Иоанникий Ґалятовский (К истории южно-русской литературы XVII в.)» (1884) він припускає, що «схема твору про «Месію правдивого» була давно вже готова», продумана Ґалятовським ще під час його роботи над виданням казань¹⁹. Дослідник зауважує, що в проповіді на Преображення з «Ключа розуміння» викладено ряд старозавітніх пророцтв про прихід Ісуса; у «Месії» їх повторено, але в ширшому форматі – разом із догматичними вставками про Святу Трійцю, втілення Бога-Слова тощо²⁰. Також М. Сумцов звертає увагу на подібне пояснення явищ затемнення сонця й місяця в казанні Ґалятовського на Петра та Павла й у тексті «Месії правдивого»²¹. У польськомовному полемічному трактаті «Alphabetum, albo Słownik rozmaitym heretykom» (1681) трапляються догматичні виклади, подібні до тих, що представлені в «Ключі» та «Месії» (про Святу Трійцю, божественність Христа, перебування душ на небі та страшний суд, про шанування ікон, сакраменти та мощі святих; утім, тут М. Сумцов не деталізує, наскільки точно автор відтворив уже наявні текстові фрагменти, особливо зважаючи на те, що для видання «Alphabetum» він мав перекласти їх польською мовою)²². Слідом за дослідником, тезу про залежність догматичного викладу в «Alphabetum» від попередніх праць Ґалятовського висловлює також І. Чепіга²³.

¹⁴ Гетц Т. Українська проповідь др. пол. XVII ст. як діалог традицій, культур, конфесій = Die ukrainische Predigt der zweiten Hälfte des 17. Jhs als Dialog der Traditionen, Kulturen und Konfessionen. *X Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht»* / Novikova O., Schweizer U. (Hg). München: Readbox unipress, 2020. С. 682–685, 689 / LMU. URL: <https://epub.ub.uni-muenchen.de/73412/1/73412.pdf>.

¹⁵ Корзо М. Православная проповедь в Речи Посполитой XVII в.: некоторые наблюдения. *Slovene*. 2017. № 2. С. 587.

¹⁶ Марковський М. Антоній Радивиловський, южнорусський проповідник XVII в. *Неизданні проповіді Антонія Радивиловського*. Київ: Тип-я Имп. ун-та св. Владимира, 1894. С. 10 і рх.

¹⁷ Гетц Т. Українська проповідь др. пол. XVII ст. ... С. 685.

¹⁸ Огиенко І. Видання «Ключа розуміння» Йоанікія Ґалятовського, южнорусського проповідника XVII в.: отдельний оттиск из журнала *Русский филологический вестник*. Варшава: Тип-я Варшавского учебного округа, 1910. С. 26–33.

¹⁹ Сумцов Н. Ф. Йоанікій Ґалятовський (к истории южнорусской литературы XVII в.): оттиски из I–IV кн. *Киевской старины* 1884 г. Киев: Тип-я Г. Корчак-Новицкого, 1884. С. 51.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. С. 29.

²² Там само. С. 78.

²³ Чепіга І. Ключ розуміння – видатна пам'ятка української мови... С. 28.

У іншій коротшій розвідці, присвяченій огляду змісту проповідей із «Ключа розуміння», науковець підмічає паралелі в деяких поясненнях про ангельську природу та другу іпостась Бога з другого казання на Різдво та в трактаті «Месія»²⁴. У казанні другому на Покров Богородиці трапляється думка про те, що їжа на небесах відмінна від земної їжі, пізніше ця ж теза повториться в «Месії» та «Душах людей умерлых» (1687)²⁵. Пояснення з приводу вшанування мощей святих, ікон, розрізнення між добрими та лихими ангелами, що трапляються у казаннях (на Йоана Хрестителя, першому й другому на Михаїла відповідно) дублюється в тому ж таки «Месії», а в першому та другому казанні на Благовіщення можна побачити тематичні й образні паралелі (дев'ять ангельських хорів, одинадцять небес) із «Душами ... умерлых»²⁶.

Представник діаспорної україністики К. Біда також підмітив кореляцію деяких проповідей Ґалятовського з текстом «Месії». Дослідник зауважує, що «між цим твором Ґалятовського і його *Ключем разумѣнія* є помітний зв'язок. В останньому, у проповіді на Господнє Преображення, ідеться про старозавітні пророцтва щодо приходу Ісуса Христа. У *Месії правдивій* про ці пророцтва говориться дуже точно, між них вставлені богословські трактати про святу Трійцю, воплощення Слова і ряд інших християнських догм»²⁷.

У статті про видання «Месії правдивого» А. Шпирт, не деталізуючи, узагальнено констатує, що «перша теоретична частина трактату, присвячена доказам різних християнських догматів, була підготована у попередніх творах православного проповідника, перш за все у «Ключі розуміння» (1659)»²⁸.

Отже, студіюючи тексти Ґалятовського, науковці прийшли до висновку про помітний зв'язок між його проповідями та «Месією правдивою», однак не завжди конкретизують, у чому саме прослідкована залежність полягає. У цій статті ми на прикладах продемонструємо, доповнивши попередні зауваги М. Сумцова та К. Біди, у який спосіб Ґалятовський використовує цілі фрагменти зі своїх казань для написання нового твору. Метою нашої розвідки є також охарактеризувати авторську манеру викладу Ґалятовського з огляду на його схильність до самоцитатування й бачення власного словесного доробку як матеріалу для створення нових текстів.

«Месія правдивий» був уперше опублікований у київській лаврській друкарні в 1669 р. Цей теологічний трактат, написаний у формі діалогу між християнином та євреєм («жидом»), має виразну антиюдейську спрямованість. Він постав як відповідь Ґалятовського на поширення псевдо-месіаністичного вчення Саббатая Цві (1626–1676), що знайшло широкій відгук серед єврейського населення Східної Європи. Сам текст «Месії правдивого» створювався Ґалятовським орієнтовно в 1666–1667 рр. (хоча протягом наступних двох років міг іще допрацьовуватися²⁹), практично одразу по завершенню роботи Ґалятовського над третім виданням «Ключа розуміння». Автор планував перевидати його польською мовою та латиною, просив у московського царя кошти на реалізацію цього задуму³⁰, але зрештою спромігся видати тільки польськомовну версію «Месії» в тій же Києво-Печерській лаврі у 1672 р.

Видання «Месії правдивого» 1669 р.³¹, здійснене українською книжною мовою, багате на різні паратекстуальні компоненти, які належать до внутрішньої структури книжки. На звороті титульного аркуша цього видання вміщено стемму – гравюру зі стилізованим «гербом» Ісуса Христа у вигляді хреста та дескриптивними віршами під нею. За ним розміщено: передмову-звертання «Месію правдивому, Ісусу Христу Сыну Божію», ще одну «Предмову до всѣх христіан правовѣрных», благословіння на книгу архімандрита Києво-Печерського Інокентія Гізеля та чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, «Похваленіє иншое» ігумена Мінського монастиря Йосифа Ходоновича, вірші «На автора книги сей» ігумена Київського братського монастиря та ректора Київської академії Варлаама Ясинського, «Реєстр знаков особливых, о Месію написаных». Далі йде основний текст – діалог, або «розмова», поділена на дві великі частини. У першій з них перераховано 50 пророцтв із Біблії, які мають свідчити про прихід справжнього Месії – Ісуса. У другій частині також наведено доводи істинності Месії – Христа: євреї перелічують 24 знаки (ознаки) приходу Помазанця, а християнин демонструє, що всі вони вказують на постать Ісуса. На-

²⁴ Сумцов Н. Обзор содержания проповедей Иоанникия Голятовскаго [оттиск из IV вып. Вестника Харьковского историко-филологического общества]. Харьков: Печатное дело, 1913. С. 4.

²⁵ Там само. С. 8.

²⁶ Там само. С. 8, 10–11.

²⁷ Біда К. Іоанікій Ґалятовський і його «Ключъ Разумѣнія». Рим: Український Католицький Університет ім. св. Климента папи, 1975. С. XIV.

²⁸ Шпирт А. «Мессия правдивый» Иоанникия (Голятовского). *Славяноведение*. 2008. № 4. С. 44.

²⁹ Яковенко Н. У пошуках Нового неба... С. 107.

³⁰ Там само. С. 107; Левченко-Комисаренко Т., Пидгайко В. Иоанникий Голятовский (Голятовский). *Сочинения. Православная энциклопедия*. URL: <https://www.pravenc.ru/text/577962.html>.

³¹ Ґалятовський Іоанікій. Месія правдивий. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1669. [12], 429, [5] арк.

прикінці вміщено коротку післямову, в якій автор передає свою книгу на розсуд Церкві, тематичний абетковий покажчик, а також «Благодареніє» Христу та перелік надрукованих помилок.

Форта видання виконана в бароковій стилістиці: в нижній частині зображено поясну фігуру пророка Єзекеїла з двома жезлами, на яких написано біблійну цитату Єз. 37:16 («Возми себѣ жезл єдин и напиши на нем Іуду ... И жезл вторый возми себѣ и напиши Іосифов жезл»; далі в цьому розділі книги Єзекеїла йдеться про обітницю об'єднати Ізраїль, повернути його до істинного служіння Богу під керівництвом князя – нового Давида); вгорі гравірованого аркуша – зображення Христа поміж двома першоапостолами Андрієм і Петром на фоні розідраної завіси в храмі (символ сповнення пророцтва про прихід Спасителя та його жертву). Вибір саме Андрія й Петра зумовлений, очевидно, тим, що вони першими з апостолів визнали Ісуса Месією; це засвідчує цитата з Йоана 1:41, розміщена над їхніми фігурами («Обрѣтохомъ Мессію, еже естъ скажемо Христос»). Отже, і верхня частина форти покликана нагадати про Месію-Христа: нижня алегорично відображає старозавітні пророцтва щодо приходу в світ нового Давида – Помазанця, верхня – їхнє новозавітнє виповнення. Відтак не лише зміст, а й оформлення книги сконцентовано довкола однієї постаті – Ісуса Христа як справжнього Месії.

Працюючи над текстом трактату, Ґалятівський послуговується вже готовими проповідями, компілюючи його з фрагментами своїх казань. У більшості випадків ці фрагменти, що повторюються дослівно або перефразовуються із невеликими відмінностями, стосуються особи Христа та доводів його месіанства. У наведених далі таблицях продемонстровано повторювані елементи оповіді, які переходять у словесній творчості Ґалятівського із одного тексту в інший. Прикметно, що деякі фрагменти, використані в «Месії», трапляються лише в пізнішій редакції казань «Ключа розуміння» (збірці, виданій у Львові в 1665 р.), тоді як перша версія проповідей, надрукованих у київському виданні «Ключа» 1659 р., їх ще не мала. Очевидно, автор, доопрацьовуючи свої казання для нової публікації, вносить доповнення, які видалися йому настільки важливими, що були повторені й у наступних його книжках. Можна припустити, що Ґалятівський послуговувався для цього виписками з різних теологічних праць своїх попередників – своєрідними заготовками, які він використовував спершу для створення казань, а відтак і для «Месії». У таблиці наведені приклади збігів, які не фіксувалися раніше дослідниками, а саме М. Сумцовим та К. Бідою. Жирним шрифтом виділено частини тексту, які відрізняють першу й другу редакцію проповідей (з видань «Ключа розуміння» 1659 і 1665 рр.). Підкресленням продемонстровано, які частини тексту дослівно або майже дослівно збігаються в проповідях і в трактаті «Месія правдивий». У круглих дужках наприкінці цитат вказані аркуші відповідних видань, із яких ці цитати наведено.

Таб. 1

Казанє 1 на Різдва (1659)	Казанє 1 на Різдва (1665)	Месія правдивий (1669)
«Ест подобенство зъедночєня Божого з чловѣком, душа и тѣло, бо як душа з тѣлом зъедночається, так Бозская натура, з чловѣчою натурою зіедночила, з души из тѣла стається єдна персона, єдин чловѣк, так з Бозскои чловѣчои натуреы стається єдина персона, єдин Христос. Душа зацнѣйшая єст ниже тѣло, бо душа несмертелная, а тѣло смертелное, и Бозская натура зацнѣйшая в Христѣ, нѣжели чловѣчая, бо натура Бозская в Христѣ была несмертелная а чловѣчая смертелная. Межи душею тѣлом єст зъедночєнє истотноє, а межи Бозкою и чловѣчою натурою єст зъедночєнєє ипостасное, зъедночєнєє персональное, бо втораа ипостасис, вторая персона Бозская з натурою чловѣчою зъедночила.	«Ест подобенство зъедночєня Божого з чловѣком, душа и тѣло, бо як душа з тѣлом зъедночається, так Бозская натура з чловѣчою натурою ся зъедночила. Душа зацнѣйшая єст нѣжели тѣло, бо душа несмертелная, а тѣло смертелное, и Бозская натура зацнѣйшая в Христѣ, нѣжели чловѣчая, бо натура Бозская в Христѣ была несмертелная, а чловѣчая смертелная. Межи душею и тѣлом єст зъедночєнє истотноє, бо тѣло єст истность, и душа єст истность, которые ся в чловѣку зъедночили. Межи Бозкою и чловѣчою натурою єст зъедночєнєє ипостасное, зъедночєнєє персональное, бо втораа ипостасис, вторая персона Бозская з натурою чловѣчою зъедночила. Называется тая ипостасис, тая персона Сло-	«Розныи подобенства зъедночєня Божого з натурою чловѣчою наши учителѣи церковныи тоби, жидовине, могут показати. Першоє подобенство єст душа и тѣло, бо як душа з тѣлом зедночається, так Бог з натурою чловѣчою зъедночил-ся. Душа зацнѣйшая єст ниже тѣло, бо душа несмертелная, а тѣло смертелное, и Бозская натура зацнѣйшая в Христѣ нижели чловѣчая, бо натура Бозская в Христѣ была несмертелная, а чловѣчая смертелная. Межи душею и тѣлом єст зъедночєнє истотноє, бо тѣло єст истность и душа єст истность, которые ся в чловѣку зъедночили. Межи Бозскою и чловѣческою зась натурою єст зъедночєнєє ипостасное, зъедночєнєє персональное,

Называется тая ипостасіс, тая персоном Словом Божім, ведлуг евангелісты Іоанна: Слово плоть бысть, называется и Сыном Божім, ведлуг апостола Павла: Егда прійде кончина лѣтом, посла Бог едиnorodно-го Сына своего раждаемаго от жены.

Ест подобенство зъедночєня Божого з чєловѣком, двѣ науцѣ вѣ едном чловѣку, наприклад: фїлософіа и теологіа, бо чловѣк которій маєт в собі двѣ науки, фїлософію и теологію, єст єдною персоною, єднім чловѣком. Так Христос любо маєт в собѣ двѣ натуры, людскую и Бозкую, єднак єст єдною персоною, єдным Христом. Чловѣк которій маєт в собѣ двѣ науки, фїлософію и теологію, двоякіи чинит учинки, яко фїлософ дишкурует о рєчах створєних, а яко теолог дишкурует о рєчах нестворєних, Бозких. И Христос ведлуг двоякой своєи натуры, двоякіи чинил учинки, яко чловѣк лежал в яслах, але яко Богу єму звѣзда служила, яко чловѣк знайдовался межи пастухами, але яко Богу єму ангели спѣвали. Яко чловѣк был межи волом и ослом, але яко Богу єму кланялися три крєлєвє, и подарунки отдавали, яко чловѣк уходил пред Іеродом до Єгипту, але яко Бог устранил болваны в Єгиптѣ, же на землю упали и покрушилися. Гды Христос дойшол лѣт и на той час двоякіє чинил учинки, єдны яко чловѣк, другіє яко Бог, для того мовил до людєй, жебы на учинки єго Бозкіи глядючи вѣрили, же он єст Богом: Аще мнѣ не вѣруєтє дѣлом моим вѣруйтє.

Ест подобенство зъедночєня Божого з чловѣком, древо малое, прищєплєное до дерева великого, бо натура чловѣчая малая прищєплєна єст до натуры Бозкой великой. Малый єст чловѣк, бо нѣчого єст против Бога, так мовит Псалмиста: Состав мой яко ничтоже пред тобою. Бог зась єст великій, бо мовит той же Псалмиста: Вєліи Господь наш и вєлія крѣпость єго и разум єго нѣсть числа.

Ест подобенство зъедночєня Божого з чловѣком, перстєнь оловяный з діамєнтом, бо як з олова, и з діамєнту стаєтє єден перстєнь, так з Бозской и з чловѣчої натуры

вом Божим, ведлуг евангелісты Іоанна: Слово плоть бысть, называется и Сыном Божим, ведлуг апостола Павла: Егда прійде кончина лѣтом, посла Бог едиnorodно-го Сына своего раждаемаго от жены.

Ест подобенство зъедночєня Божого з чловѣком, двѣ науцѣ вѣ едном чловѣку, наприклад: фїлософіа и теологіа, бо чловѣк которій маєт в собѣ двѣ науки, фїлософію и теологію, двоякіи чинит учинки, яко фїлософ дишкурует о рєчах створєних, а яко теолог дишкурует о рєчах нестворєних, Бозких. И Христос ведлуг двоякой своєи натуры, двоякіи чинил учинки, яко чловѣк лежал в яслах, але яко Богу єму звѣзда служила, яко чловѣк знайдовался межи пастухами, але яко Богу єму ангели спѣвали. Яко чловѣк был межи волом и ослом, але яко Богу єму кланялися три крєлєвє, и подарунки отдавали, яко чловѣк уходил пред Іеродом до Єгипту, але яко Бог устранил болваны в Єгиптѣ, же на землю упали и покрушилися. Гды Христос дойшол лѣт и на той час двоякіє чинил учинки, єдны яко чловѣк, другіє яко Бог, для того мовил до людєй, жебы на учинки єго Бозкіи глядючи вѣрили, же он єст Богом: Аще мнѣ не вѣруєтє дѣлом моим вѣруйтє.

Чловѣк, которій маєт в собѣ двѣ науки, фїлософію и теологію, єст єдною персоною, и в Христѣ под двома натурами, Бозкою и чловѣчєю, єдна персона знайдутєся, для того в Христѣ мовитєся натура чловѣчая о Бозкой, и Бозская о чловѣчой, для того мовим: чловѣк єст Богом, и Бог єст чловѣком. Яко на єдиной ипостаси цукру мовитєся єдина власность о другой, мовитєся: бѣлое єст солодокє и солодокє єст бѣлое, так в Христѣ єдна єст ипостасис албо персона, для того мовимо: чловѣк єст Богом и Бог єст чловѣком. А єсли бы в Христѣ были двѣ персоны, не могла бы ся мовити натура чловѣчая о Бозкой, и Бозская о чловѣчой, для розных персон албо ипостасей [...]

Ест подобенство зєдночєня Божого з чловѣком, древо малое, прищєплєное до дерева великого, бо натура чловѣчая

бо вторая ипотасис, вторая персона Бозская, з натурою ся чловѣчєю зєдночила.

Другое подобенство єст зєдночєня Божого з натурою чловѣчєю, двѣ науцѣ в єдном чловѣку, наприклад, фїлософіа и теологіа, бо которій чловѣк маєт в собѣ двѣ науки, фїлософію и теологію, єст єдною персоною. Так в Христѣ под двома натурами, Бозкою и чловѣчєю, єдна персона знайдутєся. Чловѣк двѣ науки в собѣ маючий, фїлософію и теологію, двоякіи чинит учинки. Яко фїлософ дишкурует о рєчах створєних, а яко теолог дишкурует о рєчах нестворєнных, Бозких. И Христос ведлуг двоякой своєи натуры двоякіи чинил учинки, яко чловѣк муки терпѣл и умер на крєстѣ, и в гробѣ положєный, и встал з мертвих. Але яко Бог затмил солнце, затряс землю, покрушил опокы, отворил гробы и воскресил умерлых, которыи з гробов вышли.

Третєє подобенство єст зєдночєня Божого з натурою чловѣчєю дерево малое, прищєплєное до дерева великого, бо натура чловѣчая малая прищєплєна єст до натуры Бозкой великой, гды ся Бог зєдночил з натурою чловѣчєю.

Четвертое подобенство єст зєдночєня Божого з натурою чловѣчєю перстєнь оловяный з діамєнтом, бо як з олова и з діамєнту стаєтє єден перстєнь, так з Бозкой и з чловѣчєй натуры стаєтє єден Христос, Мєсія правдивый. Олово значит чловѣчєю, а діамєнт значит Бозскую натуру, бо як олово єст поволное, латво ся может схилити, діамєнт зась єст твердый, не может єго ни жєлѣзо, ни огонь скрушити, так в Христѣ натура чловѣчая была поволная, гдє хотѣли оную людє нахилили, але натура Бозкая была мощная, нѣчого єй людє не могли учинити, чловѣчєю натуру мучили и уморили, а Бозкой натуры не мучили и не уморили» (Арк. 85 зв. – 86 зв.).

стається <u>єдина персона, єдин Христос</u>. Олово значит чловѣчю, а діямент значит Бозкую натуру, бо олово єст поволное, латво ся может схилити, діямент зась єст твердый, не может его ни желѣзо, ни огонь скрушити, так в Христѣ натура чловѣчая была поволная, где хотѣли оную люде нахилати, але натура Бозкая была моцная, бо ей люде не могли нѣчого учинити. Чловѣчю натуру пелюхами повивали и в жлобѣ клали, а Бозкая натура пелюхами не была повита и в жлобѣ не лежала. Чловѣчая натура муки терпѣла, на крестѣ была прибита, умирала и в гробѣ была положена, а Бозкая натура муки не терпѣла, и на крестѣ не была прибита, и не умирала, и в гробѣ не была положена, бо Бог єст неотмѣнный, вшелякіи речи на свѣтѣ мусят отмѣнитися, а Бог нѣгды не отмѣнится, вед луг Псалмисты: Вся яко рыза обетшают и яко одежду свѣши их и измѣняются, ты же той жеде еси и лѣта твоя не оскудѣют» (Арк. 2–4).	малая прищеплена єст до натуры Бозкой великой. Мальї єст чловѣк, бо нѣчого єст против Бога, так мовит Псалмиста: Состав мой яко ничтоже пред тобою. Бог зась єст великій, бо мовит той же Псалмиста: Велий Господь наш и велія кріпость его и разум его нѣсть числа. Єст подобенство зѣдноче- ня Божого з чловѣком, пер- стень оловяный з діяментом, бо як з олова, и з діяменту стаєть- ся єден перстень, так з Боз- ской и з чловѣчої натуры стається єдин Христос. Олово значит чловѣчю, а діямент значит Бозкую натуру, бо оло- во єст поволное, латво ся мо- жет схилити, діямент зась єст твердый, не может его ни же- лѣзо, ни огонь скрушити, так в Христѣ натура чловѣчая бы- ла поволная, где хотѣли оную люде нахилати, але натура Бозкая была моцная, нѣчого ей люде не могли учинити. Че- ловѣчю натуру пелюхами по- вивали и в жлобѣ клали, а Боз- кая натура пелюхами не была повита и в жлобѣ не лежала. Чловѣчая натура муки терпѣ- ла, на крестѣ была прибита, умирала и в гробѣ была поло- жена, а Бозкая натура муки не терпѣла, и на крестѣ не бы- ла прибита, и не умирала, и в гробѣ не была положена, бо Бог єст неотмѣнный, вшелякіи речи на свѣтѣ мусят отмѣни- тися, а Бог нѣгды не отмѣни- тся, ведлуг Псалмисты: Вся яко рыза обетшают и яко одежду свѣши их и измѣняются, ты же той жеде еси и лѣта твоя не оскудѣют» (Арк. 72–76).	
--	---	--

Як можна помітити, автор не завжди дослівно запозичує готові фрагменти тексту з «Ключа розуміння», а часом переформулює їх, зберігаючи основну думку. Окрім того, деякі приклади, наведені в казаннях для демонстрації богословських тверджень, опущено чи замінено на інші, не такі розлогі.

Таб. 2

Казання 1 на Богоявлення (1659)	Казання 1 на Богоявлення (1665)	Месія правдивий (1669)
«Пожиток Євхаристіи єст, бо кто поживает тѣло и кров Христову, той в Христѣ, и Христос в нем мешкает» (Арк. 30 зв.).	«Пожыток Євхаристіи єст, бо мы христіане вѣрнии гды пренайсвятѣйшій сакрамент Євхаристіи поживаємо, и о таємнициях его пытаємо, зро- зумѣваємо дивными таємни- цы, которые там найдутся. Дивная то таємница, же Христос который єст в небѣ на правицы Бога Отца свое- го, той же єден Христос єст ораз на землѣ в Євхаристіи,	«Правда єст, же Христос вступил до неба и там сидит на правицы Бога Отца своего, єднак и на земли єст ораз в сакраментѣ Євхаристіи, яко <u>той же Христос ораз єст в rozma- итых и незлѣчных гостях по всему свѣту</u>, на rozmaитых мѣсцах, так той же Христос ораз на небѣ и на земли» (Арк. 230 зв.–231). «...Жебы Христос чловѣк

	дивная и то таємница, же <u>єден Христос єст ораз въ всѣх гостях незлѣчных, которыи ся по всему свѣту находят, дивная и то таємница, же Христос Бог наш, будучи челоуѣком doskona-лым, doskonałego wzrostu змѣщается в малой гостіи, дивная и то таємница, же <u>любо на сто, albo на тысячу и больше частей хлѣб, и на тылжко кроплей вино роздѣлимо, єднак в каждой части, и в каждой кропли наименьшей цѣлый Христос находится, дивная и то таємница Евхаристіи, же там примѣты хлѣба и вина, самыи тылко без истинности своей найдуться, бо юж истинность хлѣба в тѣло Христово, истинность вина в кров Христову перемѣнилася...</u> Пожиток и то Евхаристіи єст, бо кто поживает Тѣло и Кров Христову, той в Христѣ, и Христос в нем мешкает» (Арк. 107).</u>	doskonały... doskonałego wzrostu будучи могл в малой гостіи под особую хлѣба albo в том винѣ которого єст мало змѣститися» (Арк. 232). «...Любо на сто, albo на тысячу и больше частей наименьших туо гостію роздѣлимо, и там не часть Тѣла Христового, але цѣлый Христос в каждой части наименьшей под особую хлѣба ся зайдует. Так же вино в келиху посвященное, любо бысмо на тысячу и больше кроплей роздѣлили, и там не часть крови Христовои, але цѣлый Христос под особую вина в каждой кропли наименьшей ся найдует» (Арк. 229 зв.). «...Же тут приметы сами зостают, без истинности хлѣба и вина, поневаж юж истинность хлѣба в Тѣло, истинность вина в Кров Христову перемѣнилася» (Арк. 228 зв.).
--	---	---

Наведені дані у таблиці засвідчують, що Галятовський, створюючи текст «Месії», спирався на виклад про Євхаристію з пізнішої редакції казання.

Таб. 3

	Казання 1 на Воскресіння (1659)	Казання 1 на Воскресіння (1665)	Месія правдивий (1669)
1.	<u>«Звѣтяжил Христос смерть же збурил пекло, краину смертelnую и выпровадил оттоль души святых отцов, которыи померли пред пристам Христовым, так Христос поступил з смертю, як Геркулес з Какусом. Какус был то разбойник, который порвавши Геркулесово быдло, запровадил до яскини своеи, теды Геркулес, вшедши до тоєи ясинѣ, самого Какуса забил булавою, и быдло свое оттоль выпровадил. Так и смерть порвала была души святых отців, пророков и патріархов старозаконных и запровадила до яскинѣ свои пекелной, але Христос вступивши до тои яскинѣ, и души святых отцов оттоль выпровадил, и самую смерть поразил, бо мовил Христос: Како может кто вніти в дом крѣпкаго и сосуды его расхитити, аще не первѣе свяжет крѣпкаго, и тогда дом его расхитит.</u> <u>Звѣтяжил Христос смерть и тым, же притер жало смерти, которым она людей колола и морила. Якое ж то жало?</u>	<u>«Звѣтяжил Христос смерть, же збурил пекло, краину смертelnую, и выпровадил оттоль души святых отцов, которыи померли пред пристам Христовым, так Христос поступил з смертю, як Геркулес з Какусом. Какус был то разбойник, который порвавши Геркулесово быдло, запровадил до яскинѣ свои, теды Геркулес, вшедши до тоєи ясинѣ, самого Какуса забил булавою, и быдло свое оттоль выпровадил. Так и смерть порвала была души святых отцов, пророков и патріархов старозаконных и запровадила до яскинѣ свои пекелной, але Христос вступивши до тои яскинѣ, и души святых отцов оттоль выпровадил, и самую смерть поразил, бо мовил Христос: Како может кто вніти в дом крѣпкаго и сосуды его расхитити, аще не первѣе свяжет крѣпкаго, и тогда дом его расхитит?</u> <u>Звѣтяжил Христос смерть и тым, же притерл жало смерти, которым она людей колола и морила. Якое ж то</u>	<u>«Першій теды способ єст, которым Христос смерть звѣтяжил, же збурил пекло, краину смертelnую, выпровадивши оттоль души святых отцов, которыи померли пред пристем Христовым. Бо смерть порвала была души святых отцов, пророков и патріархов старозаконных, и запровадила до яскинѣ свои пекелной, але Христос зступивши до тоєи яскинѣ, и души святых отцов оттоль выпровадил и самую смерть поразил, бо мовил Христос: Како может кто вніти в дом крѣпкаго и сосуды его расхитити? Аще не первѣе свяжет крѣпкаго и тога дом его расхитит.</u> <u>Другій способ єст, которым Христос смерть звѣтяжил, же притерл жало смерти грѣх, ведлуг апостола Павла мовячого: Жало же смерти грѣх, которым смерть жалом своим грѣхом душу людскую колола и людей морила. Але Христос притерл смерти тоє жало, грѣх, бо омыл нас пренасвѣтѣйшею кровю своею от грѣхов наших, дал нам</u>

<u>Грѣх, так мовит апостол Павел: Жало же смерти грѣх. Подобная смерть была скорпіонові, скорпіон ядовитый, людей жалом своим клент и уморят., так и смерть жалом своим, грѣхом, душу людскую колола и людей молрила. Що ж Христос учинил? Притер смерти тоє жало, грѣх, бо омыв нас пренайсвятѣйшою кровію своєю от грѣхов наших, дал нам Крещеніє святоє для омытя грѣху первородного. Дал нам и покуту святую для омытя грѣхов учинковых, однак и крещеніє и покута берут моц омывання грѣхов от крови Христовой, для того мовит святыи Іоан Богослов в Апокалипси: Омыл нас от грѣхов наших кровію своєю.</u> <u>Звѣтяжил Христос смерть и тым, же воскресил людей умерлих, которых смерть была в моц свою взяла и вморила. Алкон Кретенский, гды ему смок порвал сына, на той час вызволил сына своего от пашеки смочей, бо забил смока стрѣлою, без жадной шкody сына своего. Так и смерть порвала была людей вѣрных пашекою своєю, которых уморила. Але Христос вызволил людей з пашеки смертельной, бо поразил смерть и их въскресил з мертвых под час муки и смерти своєї, ведлуг евангелисты Матфея: Многа телеса святых усопших востаха и внійдоша по воскресеніи его во святыи град и явишася многим.</u> <u>Еще звѣтяжил Христос смерть и тым, же сам встал з мертвых, бо смерть была взяла Христа в моц свою, гды его уморила. Так Христос поступил з смертю, як Іхневмон с крокодилом, гды крокодил пожрет Іхневмона, звѣрятко малое, которое найдуться в земли Египетской, на той час Іхневмон ѣст и шарпает внутрности крокодиловы и тым его уморят, а потым з него живый выходит. Так и смерть пожерла была Христа, але Христос моц еи выкоренил, и самую смерть уморил, и сам встал з мертвых з великим тріумфом, так мовил аггел до мироносиц: Ісуса ищите Назарянина пропятого, воста нѣст zde, се мѣсто идѣже положиша его» (Арк. 85 зв.–86 зв.).</u>	<u>жало? Грѣх, так мовит апостол Павел: Жало же смерти грѣх. Подобная смерть была скорпіонові, скорпіон ядовитый, людей жалом своим колет и уморят, так и смерть жалом своим, грѣхом, душу людскую колола и людей молрила. Що ж Христос учинил? Притерл смерти тоє жало, грѣх, бо омыв нас пренайсвятѣйшою кровію своєю от грѣхов наших, дал нам Крещеніє святоє для омытя грѣху первородного. Дал нам и покуту святую для омытя грѣхов учинковых, еднак и крещеніє и покута берут моц омывання грѣхов от крови Христовой, для того мовит святыи Іоан Богослов в Апокалипси: Омыл нас от грѣхов наших кровію своєю. Звѣтяжил Христос смерть и тым, же воскресил людей умерлих, которых смерть была в моц свою взяла и уморила. Алкон Кретенский, гды ему смок порвал сына, на той час вызволил сына своего от пашеки смочей, бо забил смока стрѣлою, без жадной шкody сына своего. Так и смерть порвала была людей вѣрных пашекою своєю, которых уморила. Але Христос вызволил людей з пашеки смертельной, бо поразил смерть и их воскресил з мертвых под час муки и смерти своєї, ведлуг евангелисты Матфея: Многа телеса святых усопших востаха и внійдоша по воскресеніи его во святыи град и явишася многим. Еще звѣтяжил Христос смерть и тым, же сам встал з мертвых, бо смерть была взяла Христа в моц свою, гды его уморила. Так Христос поступил з смертю, як Іхневмон с крокодилом, гды крокодил пожрет Іхневмона, звѣрятко малое, которое найдуться в земли Египетской, на той час Іхневмон ѣст и шарпает внутрности крокодиловы и тым его уморят, потым з него живый выходит. Так и смерть пожерла была Христа, але Христос моц еи выкоренил, и самую смерть уморил, и сам встал з мертвых з великим тріумфом, так мовил аггел до мироносиц: Ісуса ищите Назарянина пропятого, воста нѣст zde, се мѣсто идѣже положиша его» (Арк. 169–170 зв.).</u>	<u>Крещеніє святоє: для омытя грѣху первородного, дал нам и покуту святую, для омытя грѣхов учинковых, еднак и крещеніє и покута берут моц омывання грѣхов от крови Христовой. Для того мовит святыи Іоан Богослов в Апокалипси: Омыл нас от грѣхов наших кровію своєю.</u> Третий способ ест, котрым Христос смерть звѣтяжил, же воскресил людей умерлих, которых смерть была в моц свою взяла и уморила, Бо Христос, поразивши смерть, их воскресил з мертвых под час муки и смерти своєї, ведлуг Евангелисты Матфея: Многа телеса святых усопших востаха и внійдоша по воскресеніи его въ святыи град и явишася многим. Четвертый способ ест, котрым Христос смерть звѣтяжил, же сам встал з мертвых, бо смерть была взяла Христа в моц свою, гды его уморила, але Христос моц еи выкоренил и саму смерть уморил, и сам встал з мертвых з великим тріумфом, так мовил аггел до мироносиц: Ісуса ищите Назарянина пропятого, нѣст zde, се мѣсто идеже положиша его» (Арк. 189–190).
--	--	--

2.	—	«До того если Христос не встал з метрвых, чему ж одинадцят раз по Воскресеніи своем показался учеником своим, мешкаючи на земли чтыридесят дній, до Вознесе- ния свого. Першій раз пока- зался при гробѣ Маріи Маг- далинѣ, повторе Петрови, третій раз Клеопѣ и Луцѣ в дорозі до Еммаус идучим, при ламаню хлѣба, четвер- тый раз десяти апостолом през дверѣ затворенны, в не- бытности Фомы, пятый раз одинадцати апостолом, также през дверѣ затворенны, гды юж был и Фома, шестый раз около пяти сот братіи, ведлуг повѣсти Павловой, семей раз Іакову, о чом той же божест- венный апостол повѣдаєт, осмый раз семи апостолом, на морѣ Тіверіадском, девя- тый раз седмидесяти, деся- тый раз на горѣ Галілейской. Где и приказаніє дал учени- ком, одинадцятый раз пока- зался Христос апостолом на горѣ Єлеонской, з которой горы вознеслся от них на не- бо. Еще слухай, невѣрный жыдовине, евангелисты Мат- фея, который мовит: <u>же</u> <u>продкове</u> <u>ваши</u> <u>архієреи</u> <u>и</u> <u>преложоныи</u> <u>жыдовскіи</u>, <u>по-</u> <u>чувши</u> <u>от</u> <u>воинов</u>, <u>которые</u> <u>стерегли</u> <u>Христа</u> <u>в</u> <u>гробѣ</u> <u>по-</u> <u>ложеного</u>, <u>иж</u> <u>Христос</u> <u>встал</u> <u>з</u> <u>мертвих</u> <u>и</u> <u>з</u> <u>гробу</u> <u>вышол</u>: <u>совѣт</u> <u>сотвориша</u>, <u>сребреники</u> <u>доволны</u> <u>даша</u> <u>воином</u>, <u>глаго-</u> <u>люще</u>: <u>рцѣте</u>, <u>яко</u> <u>ученици</u> <u>его</u> <u>нощю</u> <u>пришедше</u> <u>украдо-</u> <u>ша</u> <u>его</u> <u>нам</u> <u>спящим</u>, <u>и</u> <u>еще</u> <u>се</u> <u>услышано</u> <u>будет</u> <u>у</u> <u>Игемона</u>, <u>мы</u> <u>утолим</u> <u>его</u> <u>и</u> <u>вас</u> <u>безпе-</u> <u>чалны</u> <u>сотворим</u>, <u>они</u> <u>же</u> <u>прі-</u> <u>ємше</u> <u>сребреники</u>, <u>сотвориша</u> <u>яко</u> <u>же</u> <u>научены</u> <u>быша</u>, <u>и</u> <u>промчєся</u> <u>слово</u> <u>се</u> <u>в</u> <u>Іудєєх</u>, <u>даже</u> <u>до</u> <u>сєго</u> <u>дня</u>» (Арк. 170 зв.–171).	«Маєш тєды вѣрити и вѣ- дати жыдовине, же запєвне Христос встал з мертвых, бо многіи люде живого его по смерти его видѣли, котрым он показался. <u>Першій раз</u> <u>пока-</u> <u>зался</u> <u>при</u> <u>гробѣ</u> <u>Маріи</u> <u>Магдалынѣ</u>. <u>Повторє</u> <u>Петро-</u> <u>ви</u>, <u>третій раз</u> <u>Клеопѣ</u> <u>и</u> <u>Луцѣ</u>, <u>в</u> <u>дорозі</u> <u>до</u> <u>Еммаус</u> <u>идучим</u>, <u>при</u> <u>ламаню</u> <u>хлѣба</u>. <u>Четвертый</u> <u>раз</u> <u>десяти</u> <u>апостолом</u>, <u>през</u> <u>двери</u> <u>затворенныи</u>, <u>в</u> <u>небыт-</u> <u>ности</u> <u>Фомы</u>. <u>Пятый раз</u> <u>оды-</u> <u>надцяти</u> <u>апостолом</u>, <u>также</u> <u>през</u> <u>двери</u> <u>затворенныи</u>, <u>гды</u> <u>юж</u> <u>был</u> <u>и</u> <u>Фома</u>. <u>Шестый раз</u> <u>болше</u> <u>нижели</u> <u>пятисот</u> <u>братіи</u>, <u>вед</u> <u>луг</u> <u>повѣсти</u> <u>Павло-</u> <u>вои</u>. <u>Седмый раз</u> <u>Іакову</u>, <u>о</u> <u>чом</u> <u>той</u> <u>же</u> <u>божественный</u> <u>апостол</u> <u>повѣдаєт</u>. <u>Осмый раз</u> <u>семи</u> <u>апостолом</u>, <u>на</u> <u>мори</u> <u>Ти-</u> <u>веріадском</u>. <u>Девятый раз</u> <u>се-</u> <u>мидєсяти</u>. <u>Десятый раз</u> <u>на</u> <u>горѣ</u> <u>Галилейской</u>, <u>где</u> <u>и</u> <u>прика-</u> <u>занє</u> <u>дал</u> <u>учеником</u>. <u>Одинад-</u> <u>цятый раз</u> <u>показался</u> <u>Христос</u> <u>апостолом</u> <u>на</u> <u>горѣ</u> <u>Єлеон-</u> <u>ской</u>, <u>з</u> <u>которои</u> <u>горы</u> <u>воз-</u> <u>неслся</u> <u>от</u> <u>них</u> <u>на</u> <u>небо</u>» (Арк. 188–188 зв.). «Такое глупство и блюз- нірство ваше евангелиста Матфей припоминаєт, мовя- чи: <u>же</u> <u>продкове</u> <u>ваши</u>, <u>архі-</u> <u>єреи</u> <u>и</u> <u>преложоныи</u> <u>жидов-</u> <u>скіи</u>, <u>почувши</u> <u>от</u> <u>воинов</u>, <u>кото-</u> <u>ріи</u> <u>стерегли</u> <u>Христа</u> <u>в</u> <u>гро-</u> <u>бѣ</u> <u>положеного</u>, <u>иж</u> <u>встал</u> <u>з</u> <u>мертвих</u> <u>и</u> <u>з</u> <u>гробу</u> <u>вышол</u>: <u>со-</u> <u>вѣт</u> <u>сотвориша</u>, <u>сребреники</u> <u>доволны</u> <u>даша</u> <u>воином</u>, <u>глаго-</u> <u>люще</u>: <u>рцѣте</u>, <u>яко</u> <u>ученици</u> <u>его</u> <u>нощю</u> <u>пришедше</u> <u>украдо-</u> <u>ша</u> <u>его</u> <u>нам</u> <u>спящим</u>, <u>и</u> <u>еще</u> <u>се</u> <u>услышано</u> <u>будет</u> <u>у</u> <u>Ігемона</u>, <u>мы</u> <u>утолим</u> <u>его</u> <u>и</u> <u>вас</u> <u>безпе-</u> <u>чалны</u> <u>сотворим</u>, <u>они</u> <u>же</u> <u>прі-</u> <u>ємше</u> <u>сребреники</u>, <u>сотвориша</u> <u>яко</u> <u>же</u> <u>научены</u> <u>быша</u>, <u>и</u> <u>промчєся</u> <u>слово</u> <u>се</u> <u>в</u> <u>Іудєєх</u>, <u>даже</u> <u>до</u> <u>сєго</u> <u>дня</u>» (Арк. 188).
----	---	---	--

Очевидно, автор користувався саме пізнішою редакцією казання, адже фрагмент № 2 із таблиці, що повторюється в тексті «Месії», відсутній у першій версії проповіді. Помітно також те, що адаптуючи фрагмент № 1 до свого трактату, Галятовський децю його скорочує.

Таб. 4

Казання 2 на Різдво Богородиці (1659)	Казання 2 на Різдво Богородиці (1665)	Месія правдивий (1669)
«Чтырма способами чело- вѣк ся родит. Першій раз ро- дится от отца и матки, тым способом всѣ люде родятся. Другій раз человек родится без отца и без матки, так уро-	«Чтырма способами чело- вѣк ся родит. Першій раз ро- дится от отца и матки, тым способом всѣ люде родятся. Другій раз человек родится без отца и без матки, так уро-	«Чотырма способами че- ловѣк родится. Першій раз ро- дится от отца и матки, тым способом всѣ люде родятся. Другій раз человек родится без отца и без матки, так уро-

дился Адам, бо его Бог з землѣ утѣпил. Третій раз человекъ родится от отца без матки, так уродилася Євва, бо єи учинил Бог з ребра Адамова, четвертый раз человекъ родится от матки без отца, так уродился Христос от Пречистой Дѣвы, бо она без мужа Христа породила» (Арк. 173 зв.).	дился Адам, бо его Бог з землѣ утѣпил. Третій раз человекъ родится от отца без матки, так уродилася Євва, бо єи учинил Бог з ребра Адамова. Четвертый раз человекъ родится от матки без отца, так уродился Христос от Пречистой Дѣвы, бо она без мужа Христа породила» (Арк. 273 зв.).	дился Адам, бо его Бог з землѣ утѣпил. Третій раз человекъ родится от отца без матки, так уродилася Євва, бо єи учинил Бог з ребра Адамова. Четвертый раз человекъ родится от матки без отца, так уродился Христос, от Пречистой Дѣвы, бо она без мужа Христа породила» (Арк. 81 зв.–82).
--	--	---

Фрагмент із другого казання на Різдво Богородиці про чотири способи народження людини дослівно повторюється у «Месії правдивому».

Таб. 5

Казання 1 на Благовіщення (1659)	Казання 1 на Благовіщення (1665)	Месія правдивий (1669)
«Троякая ест честь, една <u>наиболшая</u> : Лятріа, которая самому Богу належит, не кому <u>иному</u> , бо написано: Самому Богу честь и слава, и на <u>ином</u> мѣстѣ: Господу Богу твоему поклониши и тому <u>единому</u> послужиши. Другая ест честь <u>наименшая</u> , Дуліа, которая <u>належит</u> всѣм святым, бо Псалмиста шановал <u>святых</u> , для того мовит: Мнѣ же зѣло <u>честны</u> быша друзѣ твои, Боже. Третья ест <u>честь</u> средняя: Гипердуліа, которая <u>належит</u> Христовѣ <u>яко</u> <u>человѣкови</u> , бо Христос двѣ <u>натуры</u> в собѣ <u>маст</u> , Бозскую и <u>человѣчую</u> , <u>яко</u> Бог уродился <u>пред</u> вѣки <u>от</u> Отца, так мовит сам Бог Отец до Христа Сына <u>своего</u> : Из чрева <u>прежде</u> денница <u>родих</u> <u>тя</u> . <u>Яко</u> <u>человѣк</u> уродился <u>под</u> лѣты <u>от</u> <u>матки</u> , <u>ведлуг</u> <u>апостола</u> <u>Павла</u> : <u>Єгда</u> <u>прійде</u> <u>кончина</u> <u>лѣтом</u> , <u>посла</u> <u>Бог</u> <u>єдинородного</u> <u>сына</u> <u>своего</u> <u>раждаєма</u> <u>от</u> <u>жены</u> . <u>Христови</u> <u>теды</u> <u>яко</u> <u>Богу</u> <u>належит</u> <u>честь</u> <u>наиболшая</u> : <u>Лятріа</u> , <u>а</u> <u>яко</u> <u>человѣкови</u> <u>належит</u> <u>честь</u> <u>средняя</u> : <u>Гипердуліа</u> » (Арк. 221).	«Троякая ест честь, една <u>наиболшая</u> : Лятріа, которая самому Богу належит, не кому <u>иному</u> , <u>гды</u> <u>просимо</u> <u>Бога</u> , <u>жебы</u> <u>он</u> <u>сам</u> <u>от</u> <u>себе</u> <u>дал</u> <u>нам</u> <u>грѣхов</u> <u>отпущеніе</u> <u>и</u> <u>царство</u> <u>небесное</u> , бо написано: Самому Богу честь и слава, и на <u>ином</u> мѣстѣ: Господу Богу твоему поклониши и тому <u>единому</u> послужиши. Другая ест <u>честь</u> <u>наименшая</u> , Дуліа, которая <u>належит</u> всѣм святым, <u>гды</u> <u>просимо</u> <u>их</u> , <u>жебы</u> <u>они</u> <u>не</u> <u>сами</u> <u>от</u> <u>себе</u> <u>дали</u> <u>нам</u> , <u>але</u> <u>молилися</u> <u>за</u> <u>нас</u> <u>Богу</u> , <u>и</u> <u>от</u> <u>Бога</u> <u>выпросили</u> <u>нам</u> <u>грѣхов</u> <u>отпущеніе</u> <u>и</u> <u>царство</u> <u>небесное</u> , бо Псалмиста шановал <u>святых</u> , для того мовит: Мнѣ же зѣло <u>честны</u> быша друзѣ твои, Боже. Третья ест <u>честь</u> средняя: Гипердуліа, которая <u>належит</u> Христовѣ <u>яко</u> <u>человѣкови</u> , бо Христос двѣ <u>натуры</u> в собѣ <u>маст</u> , Бозскую и <u>человѣчую</u> , <u>яко</u> Бог уродился <u>пред</u> вѣки <u>от</u> Отца, так мовит сам Бог Отец до Христа Сына <u>своего</u> : Из чрева <u>прежде</u> денница <u>родих</u> <u>тя</u> . <u>Яко</u> <u>человѣк</u> уродился <u>под</u> лѣты <u>от</u> <u>матки</u> , <u>вед</u> <u>луг</u> <u>апостола</u> <u>Павла</u> : <u>Єгда</u> <u>прійде</u> <u>кончина</u> <u>лѣтом</u> , <u>посла</u> <u>Бог</u> <u>єдинородного</u> <u>сына</u> <u>своего</u> <u>раждаєма</u> <u>от</u> <u>жены</u> . <u>Христови</u> <u>теды</u> <u>яко</u> <u>Богу</u> <u>належит</u> <u>честь</u> <u>наиболшая</u> : <u>Лятріа</u> , <u>а</u> <u>яко</u> <u>человѣкови</u> <u>належит</u> <u>честь</u> <u>средняя</u> : <u>Гипердуліа</u> » (Арк. 324–324 зв.).	«Поневаж <u>три</u> <u>царѣ</u> , <u>албо</u> <u>волхвы</u> , <u>Христови</u> <u>под</u> <u>час</u> <u>Рождества</u> <u>его</u> <u>поклон</u> <u>и</u> <u>пода</u> <u>рунки</u> <u>отдали</u> , <u>бо...</u> <u>троякій</u> <u>єст</u> <u>поклон</u> , <u>єдин</u> <u>наиболшій</u> : <u>Лятріа</u> , <u>которій</u> <u>самому</u> <u>Богу</u> <u>належит</u> , <u>не</u> <u>кому</u> <u>иному</u> , <u>гды</u> <u>просимо</u> <u>Бога</u> , <u>жебы</u> <u>он</u> <u>сам</u> <u>от</u> <u>себе</u> <u>дал</u> <u>нам</u> <u>грехов</u> <u>отпущеніе</u> <u>и</u> <u>царство</u> <u>небесное</u> , бо <u>напи</u> <u>сано</u> : <u>Єдиному</u> <u>Богу</u> <u>честь</u> <u>и</u> <u>слава</u> , <u>и</u> <u>на</u> <u>ином</u> <u>мѣстѣ</u> : <u>Господа</u> <u>Бога</u> <u>твоего</u> <u>убоишиши</u> , <u>и</u> <u>тому</u> <u>єдиному</u> <u>послужиши</u> . <u>Другій</u> <u>єст</u> <u>поклон</u> <u>наименшій</u> : <u>Дулѣа</u> , <u>который</u> <u>належит</u> <u>свѣм</u> <u>святым</u> <u>людем</u> <u>и</u> <u>агелом</u> , <u>гды</u> <u>просимо</u> <u>их</u> , <u>жебы</u> <u>они</u> <u>не</u> <u>сами</u> <u>от</u> <u>себе</u> <u>дали</u> <u>нам</u> , <u>але</u> <u>мо</u> <u>лилися</u> <u>за</u> <u>нас</u> <u>Богу</u> <u>и</u> <u>от</u> <u>Бога</u> <u>выпросили</u> <u>нам</u> <u>грѣхов</u> <u>отпущеніе</u> <u>и</u> <u>царство</u> <u>небесное</u> , бо <u>Псалмиста</u> <u>шановал</u> <u>святых</u> , <u>для</u> <u>того</u> <u>мовит</u> : <u>Мнѣ</u> <u>же</u> <u>зѣло</u> <u>честны</u> <u>быша</u> <u>друзи</u> <u>твои</u> , <u>Бо</u> <u>же</u> . <u>Третій</u> <u>єст</u> <u>поклон</u> <u>середній</u> : <u>Гипердуліа</u> , <u>которій</u> <u>належит</u> <u>Маріи</u> <u>Матцѣ</u> <u>Христа</u> <u>Бога</u> <u>вашого</u> . <u>Пытаю</u> <u>ж</u> <u>я</u> <u>тебе</u> , <u>якій</u> <u>поклон</u> <u>Христови</u> <u>належит</u> ? <u>Чи</u> <u>Лятріа</u> ? <u>Чи</u> <u>Дулѣа</u> ? <u>Чи</u> <u>Гипердуліа</u> ? <u>Поневаж</u> <u>Христос</u> <u>в</u> <u>собѣ</u> <u>двѣ</u> <u>натуры</u> <u>маст</u> , <u>Бозскую</u> <u>и</u> <u>человѣчую</u> . <u>Христіанин</u> : <u>Маєш</u> <u>жидовѣне</u> <u>вѣдати</u> , <u>же</u> <u>Христови</u> <u>яко</u> <u>Богу</u> <u>правдивому</u> <u>належит</u> <u>поклон</u> <u>наиболшій</u> : <u>Лятріа</u> , <u>который</u> <u>Отцєви</u> <u>и</u> <u>Духови</u> <u>Святому</u> <u>належит</u> , <u>пєневаж</u> <u>Христос</u> <u>єдно</u> <u>Бозство</u> <u>з</u> <u>Отцем</u> <u>и</u> <u>Духом</u> <u>Святым</u> <u>маст</u> . <u>Тая</u> <u>ж</u> <u>єдна</u> <u>Лятріа</u> <u>належит</u> <u>Христови</u> <u>яко</u> <u>человѣкови</u> <u>зєднєчному</u> <u>з</u> <u>персоною</u> <u>Бозскою</u> ... <u>Гды</u> <u>зась</u> <u>уважаємо</u> <u>самую</u> <u>в</u> <u>Христѣ</u> <u>натуру</u> <u>человѣчую</u> , <u>опроч</u> <u>персоны</u> <u>и</u> <u>натуры</u> <u>Бозскои</u> , <u>на</u> <u>той</u> <u>час</u> <u>Христови</u> <u>яко</u> <u>человѣкови</u> <u>юж</u> <u>самому</u> <u>належит</u> <u>честь</u> <u>средняя</u> , <u>Гипердуліа</u> » (Арк. 107–107 зв.).

Як бачимо з останньої таблиці, при створенні другої редакції казання на Благовіщення, Ґалятовський вніс деякі доповнення, що, очевидно, покликані були детальніше пояснити розбіжність між різними видами «честі», тобто поклонінням і шануванням. Саме останнім варіантом проповіді автор послуговувався при написанні «Месії», адже додані до нього роз'яснення увійшли до тексту трактату.

На основі наведених у таблицях прикладів можна зробити наступні висновки. Текст полемічного та богословського трактату «Месія правдивий» (1669) містить чимало паралелей із казаннями Йоанікія Ґалятовського зі збірника «Ключ розуміння». Проведений компаративний аналіз дозволяє стверджувати, що деякі фрагменти з проповідей майже дослівно були використані при написанні «Месії», а інші фрагменти демонструють певну видозміну тексту: скорочення, заміну прикладів, перефразування. Деякі збіги трапляються саме між пізнішою редакцією казань та «Месією», оскільки в першій редакції такий фрагмент тексту відсутній. Це свідчить про те, що Ґалятовський використовував, імовірно, останнє прижиттєве видання своїх казань, працюючи над текстом «Месії». Можна висунути здогад, що автор одночасно вносив доповнення й правки до видання «Ключа» 1665 р. та робив виписки для майбутнього трактату, але тоді це означатиме, що робота над ним почалася ще 1665 р. Утім, сам Ґалятовський в одній із передмов до «Месії правдивого» зазначає, що він приступив до написання цієї книги не раніше 1666 р. – саме тоді на території Речі Посполитої почало ширитися вчення псевдо-Месії Саббатая Цві³², а отже, більш імовірно буде припущення, що автор користувався вже надрукованим виданням «Ключа» 1665 р., працюючи над «Месією». Така відкритість до трансформацій тексту є характерною ознакою творчості Ґалятовського.

Попередньо дослідники вже вказували на те, що деякі твердження з «Месії» також були викладені в проповідях із «Ключа розуміння». На нашу думку, такі збіги є виявом характерної манери письма цього автора і його ставлення до власної творчості. Ґалятовський свідомо створює відкриті до змін і запозичень тексти, які можна «препарувати» й частково використовувати для створення інших творів, навіть відмінних за жанром і призначенням. Автор вдається до своєрідного самоцититування, хоча при цьому, запозичуючи власний текст, він не вказує на це читачам. На таку відкритість оповідної структури в казаннях Ґалятовського звертає увагу Т. Гетц, підмічаючи, що Ґалятовський радить своїм наслідувачам використовувати його проповіді як зразок і текстологічний матеріал при укладанні власних казань. Більше того, сприйняття Ґалятовським своєї творчості як такої, що надається до змін і трансформацій, засвідчено й значним редагуванням казань у «Ключі» 1665 р. та постійним дописуванням / переформатовуванням посібника з гомілетики «Наука, або спосіб зложення казання» в різних виданнях цього збірника. Такий підхід можна назвати особливістю творчої манери Ґалятовського, що виявляється в постійному поверненні до вже створених і опублікованих текстів та частому самоцититуванні. Пошук текстологічних паралелей між іншими творами Ґалятовського може продемонструвати додаткові докази на підтвердження цієї тези.

References

- Bondar, N. (2017). Utochnennia atrybutsii vlasnytskykh ta vkladnykh zapysiv Yoanykii Galiatovskoho [The amendment of Ioanykii Galiatovskyi's ownership and donation notes attribution]. Kyiv, Ukraine.
- Chepiha, I., Horobets, V. (2001). Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh. XVII–XVIII st.: entsyklopedychne vydannia. Galiatovskyi, chernече imia Yoanykii [Kyiv Mohyla academy in names. 17th–18th c.: encyclopaedic edition. Galiatovskyi, monastic name Yoanykii]. Kyiv, Ukraine.
- Korzo, M. (2017). Pravoslavnaia propoved v Rechi Pospolitoi XVII v.: nekotorye nabljudeniia [Orthodox sermon in the 17th c. Polish-Lithuanian Commonwealth: some observations]. *Slovene*, 2, P. 578–596.
- Shamrai, M. (2005). Marhinalii v starodrukakh kyrylychnoho shryftu XV–XVII st. z fondu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. Vernadskoho [Marginalia in early printed cyrillic books of the 15th–17th c. from the fund of V. Vernadskyi National Library of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Shpirt, A. (2008). «Messija pravdivyj» Ioannikija (Galjatovskogo) [The True Messiah by Yoanykii (Galiatovskyi)]. *Slavjanovedenie – Slavic Studies*, 4, P. 37–45.
- Yakovenko, N. (2017). U poshukakh Novoho neba: Zhyttia i teksty Yoanykii Galiatovskoho [Searching for a New sky: Life and texts of Yoanykii Galiatovskii]. Kyiv, Ukraine.

Максимчук Ольга Василівна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (Голосіївський просп., 3, м. Київ, 03039, Україна).

Maksymchuk Olha – candidate of philological sciences, researcher at the department of old and rare books of the Vernadsky national library of Ukraine (3 Holosiivskyi Av., Kyiv, 03039, Ukraine).

E-mail: zubrytska@yahoo.com.ua

³² Там само. Арк. 4 нenum.

**INTERTEXTUAL CORRELATIONS
IN YOANYKII GALIATOVSKYI'S WORK:
SELF-REPETITION IN «MESIIA PRAVDYVYI» (1669)**

The purpose of the study is to characterize the artistic manner of Yoanykii Galiatovskiy's writing taking into consideration his inclination to self-repetition and self-citation and the use of his own texts as material for creating new works. In the work descriptive, bibliographic, comparative research **methods** are applied. **The novelty** of the current research lies in producing a new understanding of the perception of the text, its boundaries, integrity and distinctiveness, as well as the role of an author's individuality in the Ukrainian early modern culture. **Conclusions.** The study demonstrates that Galiatovskiy working on the polemical treatise «Mesiiia Pravdyvyi» (True Messiah) actively uses texts of his sermons from the collection «Kliuch Rozuminnia» (The Key of Understanding) borrowing or paraphrasing certain fragments from his sermons and integrating them into the text of «Mesiiia». Such self-repetitions, as well as the author's editing of his already published sermons, indicate that Galiatovskiy likely perceived his work as a process of composing texts that are open to change and transformation and can be «dissected» and used to create other writings, even those different in genre and functionality.

Key words: sermon, polemical treatise, self-repetition, textual fragments, Yoanykii Galiatovskiy.

Дата подання: 29 серпня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 21 жовтня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Максимчук, О. Інтертекстуальні кореляції у творчості Йоанікія Галіатовського: самоповтори у «Месії правдивому» 1669 р. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 126–138. DOI: 10.58407/litopis.230513.

Цитування за стандартом APA

Maksymchuk, O. (2023). Intertekstualni koreliatsii u tvorchosti Yoanykiia Galiatovskoho: samopovtory u «Mesii pravdyvomu» 1669 r. [Intertextual correlations in Yoanykii Galiatovskiy's work: self-repetition in «Mesiiia Pravdyvyi» (1669)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 126–138. DOI: 10.58407/litopis.230513.

Олена Сироїд

УКРАЇНЬСЬКА ДУХОВНА ПІСНЯ УСНОЇ ТРАДИЦІЇ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

DOI: 10.58407/litopis.230514

© О. Сироїд, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3918-2898>

Авторка робить спробу визначити підходи, які б дозволили масштабне дослідження духовної пісні як явища народної традиції. З такою **метою** формується «погляд згори», так би мовити, зі сучасної точки зору на історію й стан українських народознавчих студій. Складність таких студій зумовлена передусім значною розпорошеністю відповідних рукописних та друкованих джерел, які при значній кількості мають здебільшого принагідний характер. Такій джерелознавчій специфіці розвідки відповідає поєднання історичного і порівняльного **методів**. **Новизна й актуальність** пов'язані, з одного боку – з фактом відсутності спеціальної наукової праці про духовну пісню в українській фольклористиці, з невивченістю історії фіксації текстів, як і спостережень щодо їх природи та функціонування; а з іншого – з безсумнівною цінністю цих творів, їх живучістю в усній традиції. У **висновках** накреслено перспективи дослідження української народної духовної пісні з акцентом на складності найактуальніших проблем, яку зумовлює багатство, різноманітність, об'ємність матеріалу.

Ключові слова: духовна пісня, усна традиція, функціонування, записи, спостереження.

Духовна пісня усної традиції засвідчує існування надзвичайно цікавої й наповненої сфери духовного життя українців, що має давню історію. Увага до цього помітного явища з боку збирачів та дослідників фольклору виявлялася від початків народознавчих студій і триває досі. Однак були різні причини, які гальмували розвиток процесу, а насамперед антирелігійна ідеологія, що кілька десятиліть унеможливлювала повноцінне вивчення народного релігійного репертуару. Відсутність спеціального дослідження духовної пісні української усної традиції зумовлює особливу актуальність студій над цим значним пластом народної культури, вивчення й узагальнення попереднього дослідницького досвіду.

Духовна пісня як явище складне й багатогранне об'єднує значну кількість творів різного походження, давності й функціонування. Ще у джерелах ХІХ ст. помітна диференціація двох видів духовних пісень: 1) книжні тексти; 2) пісні усної традиції, записані від кобзарів, лірників, старців, від носіїв фольклору загалом.

Книжним авторським творам української писемної традиції, збереженим у рукописних та друкованих пам'ятках, присвячено історичні, джерелознавчі, літературознавчі, музикознавчі студії. В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. завдяки праці Михайла Грушевського¹, Івана Франка², Володимира Гнатюка³, Володимира Перетця⁴, Юліана Яворського⁵, Михайла Возняка⁶ та інших вчених до наукового обігу ввійшло багато текстів, а поставлені пробле-

¹ Грушевський Михайло. Кілька духовних віршів з Галичини. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Том XIV. Львів: 3 друкарні НТШ, 1896. С. 1–16; Грушевський Михайло. Сьпіванник з початку ХVІІІ в. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Том XV. Львів: 3 друкарні НТШ, 1897. С. 1–48. Том ХVІІ. Львів: 3 друкарні НТШ, 1897. С. 49–98.

² Франко Іванъ. Наші коляди. Львів: 3 друкарні товариства имени Шевченка, 1890. 59 с.; Франко Іван. Карпато-руське письменство ХVІІ–ХVІІІ вв. Львів: 3 друкарні НТШ, 1900. 162 с.; Франко Іван. Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході. Вступ до студій над «Богогласником». *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Том СХІІІ. Львів: 3 друкарні НТШ, 1913. С. 5–22; та інші.

³ Гнатюк Володимир. Угроські духовні вірші. Львів: 3 друкарні НТШ, 1902. 272 с.; Гнатюк Володимир. Кілька духовних віршів. (Співанник із Грушова). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Том LVІ. Львів: 3 друкарні НТШ, 1903. С. 25–33; та інші.

⁴ Перетць Владимиръ. Историко-литературныя изслѣдованія и матеріали. Томъ І. Изъ исторіи русской пѣсни. Часть 1. Начало искусственной поэзіи въ Россіи. Изслѣдованія о вліянні малорусской виршевой и народно́й поэзіи ХVІ–ХVІІІ в. на великорусскую. Къ исторіи Богогласника. С.-Петербургъ: Типографія Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1900. 425 с.; та інші.

⁵ Яворский Юлиан. Материалы для истории старинной песенной литературы в Подкарпатской Руси. *Knihovna sboru pro výzkum slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovanském Ústavu v Praze*. Číslo 8. V Praze: Tiskem «Politiky», 1934. С. 5–345; та інші.

⁶ Возняк Михайло. 3 культурного життя України ХVІІ–ХVІІІ вв. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Том СVІІІ. Львів: 3 друкарні НТШ, 1912. С. 57–102. Том СІХ. Львів: 3 друкарні НТШ, 1912. С. 10–38; Возняк

ми, впроваджені методи не втратили актуальності й понині. Наприкінці ХХ ст. помітний новий підйом у вивченні української барокової духовної пісні, засвідчений насамперед літературознавчими дослідженнями Олександри Гнатюк⁷ та тривалими джерелознавчо-музикознавчими студіями Юрія Медведика⁸. Важливий внесок у дослідження релігійних авторських пісень, поширених на наших теренах, зробили також музикознавці Лариса Івченко⁹, Ольга Зосім¹⁰ та Ірина Матійчин¹¹.

Духовна пісня української усної традиції, яка, без сумніву, більшою чи меншою мірою пов'язана з християнською писемністю, привернула до себе увагу значно раніше¹². Такі зацікавлення зародилися і розвивалися разом з появою та розгортанням народознавчих студій. Збирачі фольклору до релігійних творів ставилися по-різному, але, попри поодинокі випадки свідомого ігнорування їх як ненародних, захоплювалися цими зразками чи, принаймні, інтуїтивно старалися зберегти їх для наступних поколінь.

Отже, історія збирання й вивчення духовних пісень з народного репертуару мала свій романтичний період, а на наступних етапах розвитку фольклористики, які, закономірно, зачепили й цю групу творів, зі зміною підходів до матеріалу, його фіксації, методів дослідження інтерес до них не послаблюється, а навпаки – лише зростає. Найщасливіший час таких студій – кінець ХІХ – початок ХХ ст. Хоча більші фольклорно-етнографічні зібрання зі значною кількістю записаних духовних пісень від народних виконавців з'являються друком вже від середини ХІХ ст. – скажімо, відомий збірник Амвросія Метлинського¹³, велике видання Якова Головацького¹⁴, матеріали Павла Чубинського¹⁵, Оскара Кольберга¹⁶, Бориса Грінченка¹⁷, Осипа Роздольського – Станіслава Людкевича¹⁸, Філаре-

Михайло. Матеріали до історії української пісні і вірші. *Українсько-руський архів*. Том IX. Львів: 3 друкарні НТШ, 1913. С. 1–240. Том X. Львів: 3 друкарні НТШ, 1914. С. 241–480. Т. XI. Львів: 3 друкарні НТШ, 1925. С. 481–591; Возняк Михайло. 3 поля української духовної вірші. Жовква: Видавництво ЧСВВ, 1925. 58 с.; та інші.

⁷ Гнатюк Олександра. Українська духовна барокова пісня. Варшава–Київ: Перевал, 1994. 188 с.; Барокові духовні пісні з рукописних співаників ХVIII ст. Лемківщини / Вступ, упорядкування і коментарі Олі Гнатюк. Львів: Місіонер, 2000. 336 с.; ряд статей.

⁸ Пісні до Почаївської Богородиці. Перевидання друку 1773 року / Транскрипція, коментарі і дослідження Юрія Медведика. Львів: Місіонер, 2000. 148 с.; Медведик Юрій. Українська духовна пісня ХVII–ХVIII століть. Львів: Видавництво УКУ, 2006. 324 с.; Медведик Юрій. Ad Fontes: з історії української музики ХVII – початку ХХ ст. Вибрані статті, матеріали, рецензії. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2015. 618 с.; Medvedyk Jurij. Der Bohohlasnyk von Počajiv / Aus dem Ukrainischen übersetzt von V. Kressel. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2016. Ss. 432; Медведик Юрій. Духовна пісня в Україні: витоки, розвиток, жанри. Львів: Український католицький університет, 2023. 324 с.; та багато інших.

⁹ Івченко Лариса. Украинский кант ХVII–ХVIII вв.: автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата искусствоведения. Киев, 1988. 16 с.; Український кант ХVII–ХVIII століть / Упорядкування, вступна стаття, коментарі Лариси Івченко. Київ: Музична Україна, 1990. 199 с.; та ін.

¹⁰ Зосім Ольга. Західноєвропейська духовна пісня на східнослов'янських землях у ХVII–ХІХ століттях. Київ: ДАКККиМ, 2009. 204 с.; Зосім Ольга. Східнослов'янська духовна пісня: сакральний вимір. Київ: НАКККиМ, 2017. 328 с.; ряд статей.

¹¹ Матійчин Ірина. Василянське піснярство кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. як феномен галицької музичної культури: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства. Львів, 2009. 20 с.; Матійчин Ірина. До питання зародження нового етапу духовної пісні в Галичині кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. Серія: Мистецтвознавство. Вип. 2. Тернопіль: ТНПУ, 2012. С. 94–101; та ін. Можна згадати ще про окремі статті сучасних музикознавців, присвячені українським книжним духовним пісням, наприклад: Ластовецька Любомира. Канти Данила Туптала (Димитрія Ростовського): до питання про співвідношення у них авторських та запозичених елементів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та Національної музичної академії України імені Петра Чайковського*. Серія: Мистецтвознавство. Вип. 1 (18). Тернопіль: ТНПУ, 2007. С. 16–22; та ін.

¹² Початок студій над українськими книжними духовними піснями припадає щойно на 70-ті роки ХІХ ст. Огляда перших друкованих джерел, присвячених «Богогласникові», див. зокрема у монографії Юрія Медведика: Медведик Юрій. Українська духовна пісня ХVII–ХVIII століть. С. 15–16.

¹³ Народныя южнорусскія пѣсни. Изданіе Амвросія Метлинскаго. Київ: Въ университетской типографіи, 1854. ХVIII+472+IV с.

¹⁴ Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, собранныя Я.Ө. Головацкимъ. Часть I. Думы и думки. Москва: Въ Университетской типографіи, 1878. 388 с. Часть II. Обрядныя пѣсни. Москва: Въ Университетской типографіи, 1878. 841 с. Часть III. Разночтенія и дополненія. Отдѣленіе I. Думы и думки. Москва: Въ Университетской типографіи, 1878. 523 с. Отдѣленіе II. Обрядныя пѣсни. Москва: Въ Университетской типографіи, 1878. 747+16+24+LXXX с. Це велике зібрання фольклорно-етнографічних матеріалів почали друкувати ще з 1863-го року: Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси. Собрание, составленное Я.Ө. Головацкимъ, и изданное съ Предисловіемъ и разными объясненіями О.М. Бодянскимъ. Часть I. Думы и думки. *Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ*. Книга третья. Москва: Въ Университетской Типографіи, 1863. С. I–XII+1–130; та ін.

¹⁵ Чубинскій Павло. Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край. Томъ первый. Выпускъ первый. С.-Петербургъ: Типографія В. Безобразова и комп., 1872. XXX+224 с. Томъ третій. Народный дневникъ. С.-Петербургъ: Типографія В. Безобразова и комп., 1872. II+VIII+486+II с. Томъ пятый. С.-Петербургъ: Типографія Майкова, 1874. XXV+1209 с.

¹⁶ Kolberg Oskar. Pokucie. Tom I. Kraków: W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1882. Ss. IX+360. Tom II. Kraków: W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1883. Ss. IV+300; Kolberg Oskar. Chełmskie. Tom I. Kraków: W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1890. Ss. VII+369. Tom II. Kraków: Drukiem Wł.L. Anczyca i spółki, 1891.

та Колесси¹⁹. Важливими джерелами для вивчення народної релігійної пісенності виступають і українські періодичні видання, зокрема журнали «Основа», «Київська старовина». Особливо долучилися до записування й дослідження духовного, передусім кобзарсько-лірницького, репертуару Микола Лисенко²⁰, Василь Горленко²¹, Іван Франко²², Валеріан Боржковський²³, Павло Житецький²⁴, Олександр Малинка²⁵, Микола Сумцов²⁶, Володимир Гнатюк²⁷, Сергій Маслов²⁸, Порфирій Демуцький²⁹, Гнат Хоткевич³⁰, Порфирій Мартинович³¹, Михайло Сперанський³², Володимир Щепотьєв³³, Філарет Колесса³⁴, Климент Квітка³⁵, Борис Луговський³⁶, Михайло Возняк³⁷, Михайло Грушевський³⁸, Павло Попов³⁹.

У багатьох з названих вчених та їх сучасників складалося враження великої популярності духовних пісень серед українського простолуду й, відповідно, перспектив збирання

Ss. VI+265; Kolberg Oskar. Przemyskie. Kraków: W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1891. Ss. XX+243; Kolberg Oskar. Wołyń. W Krakowie: Spółka wydawnicza polska, 1907. Ss. XI+450; Kolberg Oskar. Dzieła wszystkie. Tom 49. Sanockie-Krośnieńskie, część I. Wrocław – Poznań: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1974. Ss. LX+552. Tom 50. Sanockie-Krośnieńskie, część II. Wrocław – Poznań: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1972. Ss. 448. Tom 56. Ruś Czerwona, część I. Wrocław – Poznań: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1976. Ss. LXXXI+445. Tom 57. Ruś Czerwona, część II. Zeszyt 1. Wrocław – Poznań: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1978. Ss. 768. Zeszyt 2. Wrocław – Poznań: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1979. Ss. 769–1435.

¹⁷ Гринченко Борис. Етнографічні матеріали, зібрані в Черниговской і сусідніх з нею губерніях. Том ІІІ. П'єси. Чернигов: Типографія Губернського Земства, 1899. XXXII+765 с.

¹⁸ Галицько-руські народні мелодії. Часть II. / Зібрані на фонограф Йосифом Роздольським, списав і зредагував Станіслав Людкевич. Етнографічний збірник. Т. XXII. У Львові: 3 друкарні НТШ, 1908. С. I–V, 177–382.

¹⁹ Народні пісні з галицької Лемківщини. Тексти й мелодії / Зібрав, упорядкував і пояснив [доктор] Філарет Колесса. Етнографічний збірник. Томи XXXIX–XL. У Львові: 3 друкарні НТШ, 1929. LXXXII+469 с.

²⁰ Лисенко Николай. Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и п'єсень, исполняемых кобзарем Вересаем. Ноты к думам и п'єсням, исполняемым О. Вересаем. Записки Юго-западного Отд'їла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Том І. За 1873 годъ. Киевъ: Въ типографіи Императорскаго Университета Св. Владимира, 1874. С. 339–366, 1–28; та інші.

²¹ Горленко Василій. Кобзари и лирники. Київская Старина. 1884. Январь. С. 21–50. Декабрь. С. 639–657.

²² Миронъ. «Вояцка п'єсня». Київская Старина. 1888. Декабрь. С. 143–148; Франко Іван. Пісня про Правду і Неpravду. Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том LXX. Львів: 3 друкарні НТШ, 1906. С. 5–70; та ін.

²³ Боржковский Валеріанъ. Лирники. Київская Старина. 1889. Сентябрь. С. 653–708.

²⁴ Житецький Павло. Малорусскія вирши нравоучительнаго содержания. Київская Старина. 1892. Мартъ. С. 388–408; Житецький Павло. Мысли о народных малорусских думамъ. Киевъ: Типографія Г.Т. Корчакъ-Новицкаго, 1893. IV+249 с.

²⁵ Малинка Александръ. Кобзарь Петро Гарасько и Лирникъ Максимъ Прыщенко. Київская Старина. 1893. Томъ XLII. Сентябрь. С. 441–450; Малинка Александръ. Лирникъ Евдокимъ Мыкитовичъ Мокровизъ. Київская Старина. 1894. Томъ XLVI. С. 434–444; та інші.

²⁶ Сумцовъ Николай. Замѣтки о малорусских думамъ и духовныхъ виршахъ. Етнографическое обозрѣніе. 1895. № 1. С. 79–107.

²⁷ Гнатюк Володимир. Лирники. Етнографічний збірник. Т. II. Львів: 3 друкарні НТШ, 1896. С. 1–73; та інші.

²⁸ Масловъ Сергей. Лирники Полтавской и Черниговской губерній. Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества. Томъ 13-й. Харьковъ: Типо-Литографія «Печатное Дѣло», 1902. С. 217–226; та ін.

²⁹ Лира и ийи мотивы. Зібравъ въ Кийищени П. Демуцький. Кийиъ: Нотопечатня и друкарня И.И. Чоколова, 1903. 58 с.

³⁰ Хоткевичъ Игнатій. Нѣсколько словъ объ украинскихъ бандуристахъ и лирникахъ. Етнографическое обозрѣніе. 1903. № 2. С. 87–106.

³¹ Украинскіе записи Порфирія Мартиновича. Київская Старина. 1904. Февраль. С. 257–313. Мартъ. С. 452–477. Апрель. С. 149–191. Май. С. 339–399. Июнь. С. 531–566. Июль–августъ. С. 11–50. Сентябрь. С. 304–321. Октябрь. С. 65–80. Ноябрь. С. 227–259. Переиздания: Мартинович Порфирій. Украинскіе записи. Харків: Видавецъ Савчук О.О., 2012. 534 с.; та ін.

³² Сперанскій Михаилъ. Южно-русская п'єсня и современные ея носители. Сборникъ Историко-Филологическаго общества при Институтѣ князя Безбородко въ Нѣжинѣ. Томъ V. Киевъ: Типографія И.И. Чоколова, 1904. С. 97–230; та інші.

³³ Щепотьєвъ Владимиръ. Главныя темы религіознаго п'єсеннаго творчества украинскаго народа въ христіанскій періодъ. Труды Полтавской ученой архивной комиссіи. Выпускъ седьмой. Полтава: Электр. тип. Г.И. Маркевича, 1910. С. 1–45.

³⁴ Колесса Філарет. Украинскіе народні думи у відношені до пісень, віршів і похоронних голосін. Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Том CXXXI. Львів: 3 друкарні НТШ, 1921. С. 1–63; Колесса Філарет. Українська усна словесність. Львів: Друкарня НТШ, 1938. 643 с.; та інші.

³⁵ Украинскіе Народні Мелодії / Зібрав Климент Квітка. Етнографічний збірник. Том II. Київ: Слово, 1922. XII+236 с.

³⁶ Луговський Борис. У «Десятуху». Україна. 1924. Книга 4. С. 62–74; Луговський Борис. Чернігівські старці. Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Випуск 3. Київ: «Державне видавництво України», 1926. С. 131–177; Матеріали до ярмаркового репертуару та побуту старцтва в Західній Чернігівщині / Борис Луговський, вступна стаття Вільяма Нолла. Родовід. 1993. № 6. С. 83–120.

³⁷ Возняк Михайло. Історія української літератури. Том III. Друга частина. У Львові: 3 друкарні НТШ, 1924. IV+564 с.; та інші.

³⁸ Грушевський Михайло. Історія української літератури. Т. IV. У Києві: 3 друкарні Державного В-ва України – УАН, 1925. 689 с.

³⁹ Попов Павло. До текстів т. зв. «Калинівських» пісень. Етнографічний вісник. Кн. 4. У Києві: 3 друкарні Української Академії Наук, 1927. С. 8–30.

і студіювання цієї групи творів⁴⁰. Проте вже на початку 30-тих років ХХ ст. гине не лише значна кількість носіїв традиції, але й активніші її дослідники – у такий кривавий спосіб наступає войовничо-атеїстична доба. Однак чужій тоталітарній системі так і не вдалося викоринити віру в Бога та пов'язані з нею форми народної духовної культури. Попри різні залякування й суворі заборони, давні духовні пісні збереглися в українській усній традиції понині. Цікаво, що в той найтемніший період історії поодинокі зразки релігійних творів потрапляли до друку в складі різних фольклорних зібрань⁴¹, а деяким пощастило навіть стати об'єктом для наукового аналізу⁴².

З 90-тих років ХХ ст. справа записування й дослідження духовної пісні української усної традиції помітно відроджується як завдяки публікаціям матеріалів, що їх вдалося зберегти ще в попередні десятиліття⁴³, так і завдяки записам текстів від сучасних носіїв народної поетично-музичної спадщини⁴⁴ та їх опрацюванню. Зокрема, відомими для ширшого загалу стають імена останніх традиційних лірників Західного Полісся⁴⁵, Гуцульщини⁴⁶, друкуються матеріали з видань⁴⁷ і рукописів⁴⁸ ХІХ – початку ХХ ст., а також зібрані вже після Другої світової війни⁴⁹.

Довге й складне життя «останнього» кобзаря Георгія Ткаченка увінчується посиленою увагою до його творчої особистості, традиційного репертуару, зокрема з боку авторитетної дослідниці українського епосу Софії Грици⁵⁰. На початку 90-тих Марина Гримич зацікавилася зафіксованим у записах Порфирія Мартиновича вмістом Вустинських книг – унікальних усних пам'яток, з яких довідуємося про різні моменти укладу життя та функ-

⁴⁰ Див., наприклад: Листування Климентя Квіткі і Філарета Колесси / Упорядкування листів Роксоляни Залеської; вступна стаття, примітки Анатолія Іваницького. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. Том ССХХІІІ. Львів: Видавництво НТШ, 1992. С. 318.

⁴¹ Скажімо, лемківський варіант «Лазаря» 50-тих – 60-тих років ХХ ст. «захований» серед пісень «про родинне життя та жіночу долю» збірника Ореста Гижі, див.: Українські народні пісні з Лемківщини / Зібрав Орест Гиж, загальна редакція Софії Грици. Київ: Музична Україна, 1972. С. 285–286. У подібний спосіб потрапляли до друку варіанти «Самарянки», див. зокрема розділ «Пісні про кохання» видання фольклорних записів Лесі Українки: Народні пісні в записах Лесі Українки та з її співу / Упорядкування і примітки О. Дея та С. Грици, вступна стаття О. Дея. Київ: Музична Україна, 1971. С. 196–197; та зразки інших духовних пісень фольклорного й книжного походження.

⁴² Софія Грица приділила чимало уваги псалмів про Багача і Лазаря у своїй відомій студії, опублікованій ще в 1979-му році: Грица Софія. *Мелос української народної епіки*. Київ: Наукова думка, 1979. С. 67–71. Останнє перевидання цієї праці: Грица Софія. *Мелос української народної епіки*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. С. 99–105.

⁴³ Див., наприклад, розділ «Лірницькі пісні» у виданні: Пісні Тернопільщини / Упорядкували Степан Стельмащук, Петро Медведик. Вип. 2. Київ: Музична Україна, 1993. 636 с.; публікації записів Миколи Ільницького від Ганни Ільницької 70-тих років зі спробами їх аналізу: Ільницький Микола. Кілька вступних слів і принагідних спостережень. *Вісник Львівського університету*. Випуск 31. Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2003. С. 371–376; Сироїд Олена. Духовні пісні з Ільняка. *Там само*. С. 395–402.

⁴⁴ Див. тексти духовних пісень серед фольклорних матеріалів: Денисюк Іван, Гарасим Ярослав, Галайчук Володимир. Фольклорні записи з Полісся. *Там само*. С. 247–291; «Ой видно село»: Народні пісні села Арданово Іршавського району Закарпатської області / Записи, упорядкування, вступна стаття та примітки Івана Хланти. Ужгород: Закарпаття, 2003. 664 с.; Богородиця в українському фольклорі / Збирала та впорядкувала Галина Коваль. Львів: Афіша, 2006. 280 с.; Покаянні та похоронні пісні / Запис текстів і мелодій, упоряд., підгот. текстів, вступ. ст., примітки Івана Хланти; розшифрування мелодій Федора Копиця. Ужгород: Патент, 2007. 272 с. Кілька фольклорних та фольклоризованих зразків потрапили і до великого зібрання церковних пісень, поширених наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. на Закарпатті: «Співайте Богові нашому, співайте» / Упорядкування Івана Хланти. Ужгород: Патент, 2008. 848 с. Див. також рецензію на цей збірник: Іваннікова Людмила. Новий український Богогласник. *Слово Просвіти*. 2009. № 15 (496). 16–22 квітня. С. 10.

⁴⁵ Лірницькі пісні з Полісся. Матеріали до вивчення лірницької традиції / Записи, впорядкування та примітки Олексі Ошуркевича. Нотні транскрипції Юрія Рибак. Рівне: Рівненська друкарня, 2002. 139 с.

⁴⁶ Про Дмитра Гинцара, «останнього і дуже популярного» носія гуцульської лірницької традиції див. у статті Ігоря Мацієвського «Християнське та етнотрадиційне в інструментальній музичній культурі народів Карпат: взаємозв'язки та антиномії»: Мацієвський Ігор. *Ігри й співголосся*. Тернопіль: Астон, 2002. С. 116; а також у виданні: Мацієвський Ігор. *Музичні інструменти гуцулів*. Вінниця: Нова книга, 2012. С. 71–72.

⁴⁷ «Перевидання цієї псалми зі співу лірника Степана Зюгана – перша в Україні публікація цього жанру після такої довгої перерви», – прокоментувала Олена Мурзіна текст «Страстей» з Кременчуцького повіту, який ще на початку ХХ ст. записала й видала в Москві Євгенія Ліньова, див.: Ліньова Євгенія. *Опыт записи фонографом українських народних песен / Евгения Линёва, подготовка к изданию, вступительная статья, комментарии Елены Мурзиной*. Киев: Музична Україна, 1991. С. 44, 64–65, 83.

⁴⁸ Матеріали до ярмаркового репертуару та побуту старцівства в Західній Чернігівщині / Борис Луговський, вступна стаття Вільяма Нолла. *Родовід*. 1993. № 6. С. 83–120; та ін.

⁴⁹ Наприклад, фольклоризовані варіанти пісні «Пасли пастирі вівці на горі» 70-тих років знаходимо серед записів Федора Климчука з Берестейщини: Климчук Федір. Фольклорні матеріали з-під Біловезької Пущі. *Вісник Львівського університету*. Випуск 31. С. 314, 344–345; бойківські варіанти «Самарянки», «Сирітки» кінця 70-тих – початку 80-тих – у збірниках Ганни і Василя Соколів: Фольклорні матеріали з отчого краю / Зібрали Ганна Сокіл та Василь Сокіл. У ноти завела Лариса Лукашенко. Львів: Місіонер, 1998. С. 183–184, 221–226; Народні пісні з голосу Параски Павлюк / Зібрав та упорядкував Василь Сокіл. Львів: Афіша, 2009. С. 104–105.

⁵⁰ Грица Софія. Псалми в репертуарі кобзаря (До 95-річчя від дня народження Георгія Ткаченка). *Народна творчість та етнографія*. 1993. № 4. С. 42–47; Грица Софія. Трансмісія фольклорної традиції. Київ–Тернопіль: Астон, 2002. С. 186–197; та інші.

ціонування кобзарсько-лірницьких організацій⁵¹. Згодом працю над рукописами Порфирія Мартиновича, людини незвичайної долі, дослідника і кобзаря в одній особі, продовжив Кость Черемський. Його монографія «Шлях звичаю», написана насамперед на матеріалах П. Мартиновича, розкриває чимало цікавих деталей, пов'язаних з особливостями вивчення, виконання, сприйняття творів релігійного репертуару в середовищі народних професіоналів⁵². Тонкі спостереження й глибокі міркування знаходимо в розвідках Михайла Хая, присвячених духовним текстам в інтерпретації лірників⁵³, що, зрештою, стало підставою для переконливої наукової реконструкції традиційного виконання таких зразків⁵⁴. Серед публікацій останніх років помітні значні зусилля етномузиколога Олени Богданової, спрямовані на вивчення релігійного лірницького репертуару. Передусім виділяється розвідка про «Сирітку», вибудована на великій кількості зібраних варіантів, зокрема й сучасних⁵⁵.

Початі у 20-ті роки і тоді ж припинені дослідження цілком нового й дуже характерного пласту «Калинівських» творів⁵⁶ продовжили Роман Кирчів⁵⁷ і його учень Володимир Дяків⁵⁸. Інтерес до духовної пісні усної традиції засвідчують статті Людмили Іваннікової⁵⁹. Цієї теми торкаються у ширших студіях Вільям Нолл⁶⁰, Олександр Страхов⁶¹, подаючи порівняно недавні записи текстів. Релігійні твори народного репертуару займають поважне місце в працях сучасних дослідників українського письменства, зокрема Олекси Мишанича⁶², Леоніда Ушкалова⁶³, Юрія Пелешенка⁶⁴.

Відсутність повнішого наукового видання текстів духовних пісень української усної традиції можна пояснити не лише несприятливими історичними обставинами, але й складністю такого завдання: значна розпорошеність зафіксованих зразків, яким пощастило потрапити до друку, не кажучи вже про ті, що залишилися в рукописах; проблема відбору записаного матеріалу та його класифікації, упорядкування, додатково ускладнена різним походженням духовних пісень; потреба коментарів, що передбачає глибші попередні студії. З наукової літератури кінця XIX – початку XX ст. дізнаємося про неодноразові спроби укладання зібрань таких творів з подальшими планами видання збірників. Однак ці добрі наміри чи то з вже названих, чи то з інших невідомих причин залишилися нездійсненими. «Произведения этого рода не имѣють у насъ до сихъ поръ особаго сборника и я отлагаю свой запасъ именно для него. Только при значительномъ ихъ собраніи ... возможны какіе нибудь выводы о ихъ характерѣ, складѣ, внесенныхъ исторіей и народнымъ духомъ оригинальныхъ чертахъ, степени воздѣйствія и заимствованія у сосѣднихъ народовъ и т. под.», – писав Василь Горленко у праці «Кобзарі і лірники», опублікованій у 1884 р. в «Київській старовині»⁶⁵. «Считаю не лишнімъ упомянуть для интересующихся, что мною подготовляется къ печати сборникъ “псаломъ” съ нотами», – таку примітку залишив Гнат Хоткевич у тексті своєї доповіді, виголошеної на XII Археологічному З'їзді й надрукованої на сторінках «Етнографічного огляду»⁶⁶. На оприлюднення цих джерел спо-

⁵¹ Гримич Марина. Виконавці українських дум. *Родовід*. 1992. № 3. С. 14–21. № 4. С. 18–25.

⁵² Черемський Кость. *Шлях звичаю*. Харків: Глас, 2002. 447 с. З цим матеріалом пов'язана також студія: Кушпет Володимир. Старцтво: мандрівні співці-музиканти в Україні (XIX – поч. XX ст.). Київ: Темпора, 2007. 592 с.

⁵³ Ці розвідки ввійшли до монографії: Хай Михайло. Микола Будник і кобзарство. Львів: Астролябія, 2015. 320 с.; Хай Михайло. Микола Будник і кобзарство. Друге, оновлене та доповнене видання. Львів: Астролябія, 2020. 380 с.

⁵⁴ Див. зокрема видання звукозаписів: Лірник Стефан. «Ісусе мій...» Реконструкція традиції українських лірників. Київ: УЕЛФ – Cassette б/н, 1997; Хай Михайло. Українська ліра. Warszawa: KOCA Records – 031CD-5, 1999.

⁵⁵ Богданова Олена. «Сирітка» у часово-просторовому континуумі лірницької традиції. *Проблеми етномузикології*. Випуск 2. Київ: Видавництво НМАУ ім. П.І. Чайковського, 2004. С. 110–134.

⁵⁶ Попов Павло. До текстів т. зв. «Калинівських» пісень. *Етнографічний вісник*. Кн. 4. С. 8–30; Кравченко Василь. «Псалми», що в 1923–24 рр. співали прочани підчас подорожувань до різних Чудес. *Там само*. С. 71–78; [Харків Володимир]. Мелодії т. зв. «Калинівських» пісень. *Там само*. С. 1–4; та інші.

⁵⁷ Кирчів Роман. Фольклорна опозиція войовничому атеїзмові. *Народознавчі зошити*. 2003, № 1–2. С. 3–11.

⁵⁸ Дяків Володимир. «Фольклор Чудес» у підрадянській Україні 1920-х років. Львів: Афіша, 2008. 256 с.

⁵⁹ Іваннікова Людмила. Народна псалма про дітозгубництво в контексті вірувань та обрядовості Південно-Східної Волині (за матеріалами с. Губча Хмельницької обл.). *Міфологія і фольклор*. 2011. № 3–4 (10). С. 49–69; Іваннікова Людмила. Біблійні символи в українському фольклорі: Єрусалим, Голгофа, благодатний вогонь. *Міфологія і фольклор*. 2012. № 2–3 (11). С. 5–15; та ін.

⁶⁰ Зокрема у монографії: Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років. Київ: Оранта, 1999. 560 с.

⁶¹ Страхов Олександр. Народна духовна культура та християнство. *Родовід*. 1992. № 4. С. 41–43.

⁶² Мишанич Олекса. Українська література другої половини XVIII ст. і усна народна творчість. Київ: Наукова думка, 1980. 343 с.

⁶³ Ушкалов Леонід. Григорій Сковорода і антична культура. Харків: Знання, 1997. 180 с.; Ушкалов Леонід. «Нема в світі Правди...». *Україна молода*. 2013. 3 січня. С. 13.

⁶⁴ Пелешенко Юрій. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. Київ: Фоліант, 2004. 423 с.

⁶⁵ Горленко Василь. Кобзарі і лирники. *Київська Старина*. 1884. Январь. С. 47.

⁶⁶ Хоткевич Ігнатий. Нѣсколько словъ объ украинскихъ бандуристахъ и лирникахъ. *Етнографическое обозрѣніе*. 1903. № 2. С. 95.

дівався Михайло Сперанський⁶⁷. Михайло Грушевський в «Історії української літератури» згадує «цінну збірку Манжури 1870-х рр., що зісталась невиданою в архіві харківського істор.-філ.-ольогічного товариства»⁶⁸ та «новішу збірку лірницького репертуара Слобожанщини, споряджену в 1910 рр. Г. Хоткевичом», яка «спочила так само в актах, як і старша збірка Манжури»⁶⁹, а також зауважує, що «таких більших і менших збірок, без сумніву чимало спочиває по різних архівах»⁷⁰.

Повідомлення Гната Хоткевича (М. Сперанський і М. Грушевський, найімовірніше, писали про той самий збірник) залишиться, можливо, єдиним документальним підтвердженням його діяльності в цьому плані. Згадка про збірник «“псальом” з нотами» – чи йдеться про музичні записи самого Хоткевича, чи лише про доступні йому фіксації попередників або сучасників, рукописи чи публікації – однаково інтригує, адже музичних варіантів духовних пісень усної традиції до нас дійшло значно менше, ніж словесних зразків.

Найдавніші публікації мелодій українського народного релігійного репертуару з'явилися на межі 60-тих – 70-тих років XIX ст. завдяки Миколі Лисенкові: насамперед обробка для голосу з фортепіанним супроводом пісні «Ой зійшла зоря вечорова», що відкриває перший випуск «Збірника українських пісень»⁷¹; трохи згодом записано й видано твори з виконання Остапа Вересая⁷². Значний інтерес викликають і лірницькі варіанти з Таращанського повіту, якими ілюстрована праця М. Лисенка про народні музичні інструменти в Україні⁷³, а один з них – варіант «Сирітки» «Не їдна година одь Бога настала...» з Богатирки⁷⁴ від лірника Ридька – у вигляді обробки для голосу з фортепіано ввійшов до шостого випуску «Збірника українських пісень»⁷⁵.

На початку 80-тих рр. XIX ст. зароджується едиційна справа Кольбергівської україністики, в якій помітну частку становлять духовні пісні, розміщені у спеціальних розділах під назвами «дідівські», «набожні», «релігійні», «постові», хоч цікаві зразки такої творчості знаходимо й серед описів календарних та родинних обрядів, а також і серед інших видів пісень, об'єднаних у різні групи. Збирацька праця Оскара Кольберга у цій сфері сягає межі 50-тих – 60-тих рр. XIX ст., охопила майже три десятиліття його життя, добре виявила глибше зацікавлення дослідника явищем народної релігійності шляхом пізнання поетично-музичних творів книжного й фольклорного походження. Результати польових досліджень такого матеріалу найкраще представлені в першій і другій частинах «Покуття»⁷⁶ та у виданих вже після смерті Кольберга фольклорно-етнографічних збірниках «Холмські»⁷⁷, «Перемиські»⁷⁸, «Волинь»⁷⁹, «Сяноцькі-Кроснянські»⁸⁰, «Русь Червона»⁸¹.

⁶⁷ Сперанський Михайло. Южно-русская пѣсня и современные ея носители. Сборник Историко-Филологического общества при Институтѣ князя Безбородко въ Нѣжинѣ. Томъ V. Київ: Типографія И.И. Чоколова, 1904. С. 132.

⁶⁸ Грушевський Михайло. Історія української літератури. Т. IV. У Києві: З друкарні Державного В-ва України – УАН, 1925. С. 211.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ «Збірник українських пісень: Для голосу в супроводі фортепіано / Зібрав і у ноти завів М. Лисенко. Вип. 1. Київ: [Вид. авт.]; (Ляйпціг: Друк. К.Г. Редера), ценз. 1868», – див.: Нотографічний покажчик видань музичних творів М.В. Лисенка / Укл. О.П. Осадця. Львів: НБ, 2001. С. 61; Збірник українських пісень / Зібрав і у ноти завів М. Лисенко. Перший Випуск. Третє видання. Київ і Одеса: У Болеслава Корейво, ценз. 1868. С. 2–3.

⁷² Лисенко Николай. Характеристика музыкальных особенностей малорусских думъ и пѣсень, исполняемыхъ кобзаремъ Вересаемъ. Ноты къ думамъ и пѣснямъ, исполняемымъ О. Вересаемъ. Записки Юго-западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Томъ I. За 1873 годъ. Київ: Въ типографіи Императорскаго Университета Св. Владимира, 1874. С. 11–21; Думы и пѣсни, исполняемыя Вересаемъ и записаныя гг. Чубинскимъ и Русовымъ. Там само. С. 22–33.

⁷³ Боян. Народні музичні струменти на Вкраїні. Зора. Р. XV. 1894. Ч. 8. С. 185–187.

⁷⁴ Богатирка зараз належить до Білоцерківського району Київської області (до 2020 р. входила до Ставищенського району).

⁷⁵ Збирныкъ Украинскихъ писень / Зибравъ й у ноты завивъ М. Лисенко. Шостый выпускъ. Кыѣвъ [Москва: Лит. В. Гроссе], ценз. 1895. С. 42–43.

⁷⁶ Kolberg Oskar. Pokucie. Tom I. Kraków: W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1882. Ss. IX+360. Tom II. Kraków: W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1883. Ss. IV+300. Перевидання: Kolberg Oskar. Dzieła wszystkie. Tom 29. Pokucie, część I. Wrocław – Poznań: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1962. Ss. XIV+360. Tom 30. Pokucie, część II. Wrocław – Poznań: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1963. Ss. X+300.

⁷⁷ Kolberg Oskar. Chełmskie. Tom I. Kraków: W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1890. Ss. VII+369. Tom II. Kraków: Drukiem Wł.L. Anczyca i spółki, 1891. Ss. VI+265. Перевидання: Kolberg Oskar. Dzieła wszystkie. Tom 33. Chełmskie, część I. Wrocław – Poznań: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1964. Ss. XII+372. Tom 34. Chełmskie, część II. Wrocław – Poznań: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1964. Ss. X+268.

⁷⁸ Kolberg Oskar. Przemyśkie. Kraków: W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1891. Ss. XX+243. Перевидання: Kolberg Oskar. Dzieła wszystkie. Tom 35. Przemyśkie. Wrocław – Poznań: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1964. Ss. XX+244.

⁷⁹ Kolberg Oskar. Wołyń. W Krakowie: Spółka wydawnicza polska, 1907. Ss. XI+450. Перевидання: Kolberg Oskar. Dzieła wszystkie. Tom 36. Wołyń. Wrocław – Poznań: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1964. Ss. XII+452.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. інтерес до фіксації наспівів духовних пісень усної традиції посилюється. Передусім цей процес засвідчує унікальний збірник Порфирия Демущького⁸². Вагомим внеском в історію таких студій можна вважати також опубліковані в 1904 р. записи А. Кибальчича від Терентія Пархоменка 1902–1903 рр.⁸³, фонографічні записи Осипа Роздольського з Львівщини 1900–1902 рр., які розшифрував Станіслав Людкевич, надруковані у 1908 р. в окремому розділі відомої спільної їх праці⁸⁴, записи Климент Квіткі з різних українських земель 1896–1921 рр., зокрема об'єднаних під назвою «Пісні набожні» в збірнику, що вийшов у Києві в 1922 р.⁸⁵, мелодії лемківських духовних пісень, які Філарет Колесса зібрав у 1912–1917 рр. і розмістив у «Етнографічному збірнику» в 1929 р.⁸⁶

Отже, це був час активного введення до наукового чи й ширшого обігу цілих циклів музичних зразків релігійної пісенності усної традиції. Поза тим, видання цього та наступних періодів виказують ще немало випадків фіксування і публікацій поодиноких творів. Особливе значення мають записи духовних пісень зі «забороненого» народного репертуару, які потрапили до друку «випадково»⁸⁷ або вже в кінці XX – на початку XXI ст.: насамперед від лірника Івана Власюка завдяки Олексі Ошуркевичу й Юрієві Рибаківі⁸⁸, від кобзаря Георгія Ткаченка завдяки Софії Грици⁸⁹.

Зі всього тут сказаного легко зробити висновок про міждисциплінарний характер студій над духовною піснею як явищем народної культури, що об'єднує представників різних галузей, а передусім – фольклористів, етномузикологів, літературознавців, музикознавців. Проте відразу впадає ввічі, з одного боку, частота звертань до цієї теми, а з іншого – їх принагідність, коли дослідники обмежуються записами чи опрацюванням матеріалів або певної місцевості, або певних виконавців, розглядом конкретних творів чи мотивів, окремих вузьких проблем тощо. Відсутність спеціальної праці про духовну пісню української усної традиції, а також повнішого наукового видання відповідних текстів зумовлюють фактичну нерозробленість теми, насамперед у теоретичному плані. Таким чином, тут існує цілий ряд проблем не те що невирішених, а нерідко й досі не поставлених.

Відокремити підгрупу авторських фольклоризованих духовних пісень від тих, які народні за походженням загалом нелегко – розпізнання книжної чи фольклорної генези тексту потребує іноді спеціальних студій. Суттєвим є також зближення всіх цих компонентів у народному репертуарі, зведення їх до одної групи у сприйнятті носіїв традиції, взаємопроникнення елементів літературної та фольклорної поетики, професійної і народної музики, що дає підставу пересвідчитися в потребі насамперед паралельного дослідження такого матеріалу.

Історія усного поширення авторського тексту в народному середовищі завжди має свою «писемну» передісторію, яку не можна не брати до уваги. Водночас важливо, що серед збережених фольклоризованих зразків таких пісень інтерес для аналізу й спостережень становлять лише ті, які передають характерні особливості процесу трансформації, увібравши елементи місцевого колориту та інші ознаки втручання носіїв фольклорної традиції. Вони виділяються на тлі зафіксованих прикладів, які збирачі не раз називали «пока-

⁸⁰ Kolberg Oskar. *Dziela wszystkie*. Tom 49. Sanockie-Krośńeńskie, część I. Wrocław – Poznań: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1974. Ss. LX+552. Tom 50. Sanockie-Krośńeńskie, część II. Wrocław – Poznań: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1972. Ss. 448.

⁸¹ Kolberg Oskar. *Dziela wszystkie*. Tom 56. Ruś Czerwona, część I. Wrocław – Poznań: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1976. Ss. LXXXI+445. Tom 57. Ruś Czerwona, część II. Zeszyt 1. Wrocław – Poznań: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1978. Ss. 768. Zeszyt 2. Wrocław – Poznań: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1979. Ss. 769–1435.

⁸² Лира і її мотиви. Зібрав вв. Кийищани П. Демущький. Кийищ: Нотопечатня і друкарня І.І. Чоколова, 1903. 58 с. Перевидання: Демущький Порфирий. Лира і її мотиви. Харків: Видавець Савчук О.О., 2012. 310 с.

⁸³ Сперанскій Михайль. Южно-русская пѣсня и современные ея носители. *Сборникъ Историко-Филологическаго общества при Институтѣ князя Безбородко въ Нѣжинѣ*. Томъ V. Київ: Типографія І.І. Чоколова, 1904. С. 97–230.

⁸⁴ Галицько-руські народні мелодії. Часть II. / Зібрані на фонограф Йосифом Роздольським, списав і зредагував Станіслав Людкевич. *Етнографічний збірник*. Т. XXII. У Львові: 3 друкарні НТШ, 1908. С. 307–312.

⁸⁵ Українські Народні Мелодії / Зібрав Климент Квіткі. *Етнографічний Збірник*. Том II. Київ: Слово, 1922. С. 60–63. Перевидання: Квіткі Климент. Зібрання праць. Прижиттєві публікації (1902–1941) / Ініціатор та керівник проекту Богдан Луканюк; редактор Ліна Добрянська. Львів: Електронне перевидання, 2010. 596 с. *Internet archive*. URL: http://labs.lnu.edu.ua/folklore-studies/wp-content/uploads/sites/3/2018/03/Квіткі_Климент_Прижиттєві_праці_Львів_2010.pdf.

⁸⁶ Народні пісні з галицької Лемківщини. Тексти й мелодії / Зібрав, упорядкував і пояснив [доктор] Філарет Колесса. *Етнографічний збірник*. Томи XXXIX–XL. У Львові: 3 друкарні НТШ, 1929. LXXXII+469 с.

⁸⁷ Див., наприклад, лемківський варіант «Лазаря» 50-тих – 60-тих років XX ст.: Українські народні пісні з Лемківщини / Зібрав Орест Гига, загальна редакція Софії Грици. Київ: Музична Україна, 1972. С. 285–286; та ін.

⁸⁸ Лірницькі пісні з Полісся. Матеріали до вивчення лірницької традиції / Записи, впорядкування та примітки Олексі Ошуркевича. Нотні транскрипції Юрія Рибаків. Рівне: Рівненська друкарня, 2002. С. 47–62.

⁸⁹ Грица Софія. Трансмисія фольклорної традиції. Київ–Тернопіль: Астон, 2002. С. 196–197.

ліченими» віршами чи такими, що не виказують ніяких цікавих «творчих відхилень» від книжного першотвору.

Спеціальне вивчення духовної пісні української усної традиції на основі друкованих та рукописних джерел різних періодів сприяє перегляду деяких задованих стереотипів, породжених невірними підходами до цього складного й багатогранного явища української культури. Матеріал поглиблених студій «розхитує» уявлення про досить пізню появу духовної пісні в народному середовищі, про те, що початок її вивчення припадає щойно на кінець XIX ст., як і припущення про загалом малу кількість зафіксованих текстів, про локальність поширення таких творів лише на Поліссі чи їх приналежність винятково до репертуару лірників, неактуальність для сучасних носіїв фольклору тощо. Спростування наукових мітів, у яких не раз і перебільшено популярність деяких творів, приписано їх відомим авторам, наближає до кращого пізнання української духовної пісні.

Отже, ознайомлення з давнішими й пізнішими записами, а понад усе – нагода стати свідком активного функціонування таких пісень у їх природній сфері справді відкриває ту картину «незліченного», за висловом вченого-романтика Дениса Зубрицького, багатства духовного народного репертуару, для осягнення якого потрібний і тривалий час, і наполеглива праця цілої дослідницької школи.

References

- Barokovi dukhovni pisni z rukopysnykh spivanykiv XVIII st. Lemkivshchyny [Baroque spiritual songs from Lemkivshchyna's handwritten songbooks of the 18th century] / Vstup, uporiadkuvannia i komentari Oli Hnatiuk. (2000). Lviv, Ukraine.
- Bohdanova, O. (2004). «Syrityka» u chasovo-prostorovomu kontynuui lirnytskoi tradytsii [«Syrityka» within the temporal and spatical continuum of the lyric's tradition]. *Problemy etnomuzykologii – Problems of ethnomusicology*, 2. P. 110–134. Kyiv, Ukraine.
- Bohorodytsia v ukrainskomu folklori [Holy Mother in Ukrainian folklore] / Zibrala ta vporiadkuvala Halyna Koval. (2006). Lviv, Ukraine.
- Cheremskyi, K. (2002). Shliakh zvychaiu [The way of custom]. Kharkiv, Ukraine.
- Demutskyi, P. (2012). Lira i yii motyvy [Lyre and its motifs]. Kharkiv, Ukraine.
- Denysiuk, I., Harasym, Ya., Halaichuk, V. (2003). Folklorni zapysy z Polissia [Folklore records from Polissia]. *Visnyk Lvivskoho universytetu – Visnyk of the Lviv university*, 31. P. 247–291.
- Diakiv, V. (2008). «Folklor Chudes» u pidradiatskii Ukraini 1920-kh rokiv [«The folklore of miracles» in under-soviet Ukraine at 1920s.]. Lviv, Ukraine.
- Folklorni materialy z otchoho kraiu [Folklore materials from the homeland] / Zibraly Hanna Sokil ta Vasyl Sokil. U noty zavela Larysa Lukashenko. (1998). Lviv, Ukraine.
- Hnatiuk, O. (1994). Ukrainska dukhovna barokkova pisnia [Ukrainian spiritual baroque song]. Varshava–Kyiv, Poland–Ukraine.
- Hrymch, M. (1992). Vykonnatci ukrainskykh dum [Performers of Ukrainian Duma]. *Rodovid – Pedigree*, 3. P. 14–21; 4. P. 18–25.
- Hrytsa, S. (1993). Psalmy v repertuari kobzaria (Do 95-richchia vid dnia narodzhennia Heorhiia Tkachenka) [Psalms in kobzar's repertoire (To the 95th anniversary of Georgy Tkachenko's birth)]. *Narodna tvorchiist ta etnografiia – Folk art and ethnography*, 4. P. 42–47.
- Hrytsa, S. (2002). Transmisii folklornoi tradytsii [Transmission of folklore tradition]. Kyiv–Ternopil, Ukraine.
- Hrytsa, S. (2015). Melos ukrainskoi narodnoi epiky [Melodies of the Ukrainian folk epic]. Kyiv, Ukraine.
- Ilnytskyi, M. (2003). Kilka vstupnykh sliv i prynahidnykh sposterezhen [Few introductory words and some occasional observations]. *Visnyk Lvivskoho universytetu – Visnyk of the Lviv university*, 31. P. 371–376.
- Ivannikova, L. (2009). Novyi ukrainskyi Bohohlasnyk [New Ukrainian Bohohlasnyk]. *Slovo Prosvity – The Word of Enlightenment*, 15 (496). P. 10.
- Ivannikova, L. (2011). Narodna psalma pro ditozghubnytstvo v konteksti viruvan ta obriadovosti Pivdenno-Skhidnoi Volyni (za materialamy s. Hubcha Khmelnytskoi obl.) [Folk psalma on child-murdering in the context of beliefs and ritualty in the South-Eastern Volhynia (based on the village of Hubcha, Khmel'nyts'kyi region)]. *Mifolohiia i folklor – Mythology and folklore*, 2011, 3–4 (10). P. 49–69.
- Ivannikova, L. (2012). Bibliini symvoly v ukrainskomu folklori: Yerusalym, Holhafa, blahodatnyi vohon [Biblical symbols in the Ukrainian folklore: Jerusalem, Calvary, Beneficial Fire]. *Mifolohiia i folklor – Mythology and folklore*, 2–3 (11). P. 5–15.
- Khai, M. (2015). Mykola Budnyk i kobzarstvo [Mykola Budnyk and kobzardom]. Lviv, Ukraine.
- Khai, M. (2020). Mykola Budnyk i kobzarstvo [Mykola Budnyk and kobzardom]. Druhe, onovlene ta dopovnene vydannia. Lviv, Ukraine.
- Klymchuk, F. (2003). Folklorni materialy z-pid Bilovezko Pushchi [Folklore materials from Bilovezka Pushcha]. *Visnyk Lvivskoho universytetu – Visnyk of the Lviv university*, 31. P. 313–354.
- Kushpet, V. (2007). Startyvstvo: mandrivni spivtsi-muzykanty v Ukraini (XIX – poch. XX st.) [Startyvstvo: itinerant singers-musicians in Ukraine (XIX – early XX centuries)]. Kyiv, Ukraine.
- Kvitka, K. (2010). Zibrannia prats: Pryzhyttievi publikatsii (1902–1941) [Collected works: lifetime publications (1902–1941)] / Initiator ta kerivnyk proektu Bohdan Lukaniuk; redaktor Lina Dobrianska.

Lviv, Ukraine. URL: http://labs.lnu.edu.ua/folklore-studies/wp-content/uploads/sites/3/2018/03/Квітка_Климент_Прижиттєві-праці_Львів_2010.pdf

Kyrych, R. (2003). Folklorna opozystsiia voiovnymu ateizmu [The folklore opposition to militant atheism]. *Narodoznavchi zoshyty – The ethnology notebooks*, 1–2. P. 3–11.

Lastovetska, L. (2007). Kanty Danyla Tuptala (Dymytrii Rostovskoho): do pytannia pro spivvidnoshennia u nykh avtorskykh ta zapozychenykh elementiv [D. Tuptalo's (Dymytry of Rostov's) cantos: to the problem of correlation here author's and borrowing elements]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka ta Natsionalnoi muzychnoi akademii Ukrainy imeni Petra Chaikovskoho. Serii: Mystetstvoznavstvo – The scientific notes of Ternopil Volodymyr Hnatiuk national pedagogical university and Petro Tchaikovsky national music academy of Ukraine. Series: Art studies*, 1. P. 16–22.

Linyova, E. (1991). Opyt zapisi fonografom ukraïnskikh narodnykh pesen [The experience of recording Ukrainian folk songs with a phonograph] / Evgeniya Linyova, podgotovka k izdaniyu, vstupitel'naya stat'ya, kommentarii Eleny Murzinoj. Kiev, Ukraine.

Lirnytski pisni z Polissia. Materialy do vyvchennia lirnytskoi tradytsii [Lyrnic's songs from Polissia. Materials for studying the lyrnic's tradition] / Zapysy, vporiadkuvannia ta prymitky Oleksy Oshurkevycha. Notni transkryptsii Yurii Rybaka. (2002). Rivne, Ukraine.

Lystuvannia Klymenta Kvitky i Filareta Kolessy [Correspondence between Klyment Kvitka and Filaret Kolessa] / Uporiadkuvannia lystiv Roksoliany Zalieskoi; vstupna stattia, prymitky Anatoliia Ivanytskoho. (1992). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka – Notes of the Taras Shevchenko scientific society, CCXXIII*. P. 309–416. Lviv, Ukraine.

Martynovych, P. (2012). Ukraïnski zapysy [Ukrainian records]. Kharkiv, Ukraine.

Materialy do yarmarkovoho repertuaru ta pobutu startsiivstva v Zakhidni Chernihivshchyni [Materials on the repertory and practices of street musicians in Western Chernihiv region] / Borys Luhovskiy, vstupna stattia Viliama Nolla. (1993). *Rodovid – Pedigree*, 6. P. 83–120.

Matiichyn, I. (2009). Vasyliianske pisniarstvo kintsia XIX – pershoi polovyny XX st. yak fenomen halyskoi muzychnoi kultury [Vasylian singing of the end of the XIXth century – the first part of the XXth century as a phenomenon of Halician music culture]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Lviv, Ukraine.

Matiichyn, I. (2012). Do pytannia zarodzhennia novoho etapu dukhovnoi pisni v Halychyni kintsia XIX – pershoi polovyny XX st. [Concerning the question the origination of a new stage of the spiritual song in Halychyna at the end of the XIX(th) – the first half of the XX(th) centuries]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. Volodymyra Hnatiuka. Serii: Mystetstvoznavstvo. – The scientific notes Volodymyr Hnatiuk national pedagogical university of Ternopil. Series: Art studies*, 2. P. 94–101.

Matsiievskiy, I. (2002). Ihry y spivholossia [Playing and harmony]. Ternopil, Ukraine.

Matsiievskiy, I. (2012). Muzychni instrumenty hutsuliv [The musical instruments of Hutsuls]. Vinnytsia, Ukraine.

Medvedyk, Ju. (2016). Der Bohohlasnyk von Počajiv [The Bohohlasnyk of Počajiv] / Aus dem Ukrainischen übersetzt von V. Kressel. Köln–Wien, Germany–Austria.

Medvedyk, Yu. (2006). Ukraïnska dukhovna pisnia XVII–XVIII stolit [Ukrainian spiritual song of the 17th–18th centuries]. Lviv, Ukraine.

Medvedyk, Yu. (2015). Ad Fontes: z istorii Ukraïnskoi muzyky XVII – pochatku XX st. Vybrani statti, materialy, retsenzii [Ad Fontes: from the Ukrainian music history of the 17th – early 20th centuries. Selected articles, materials, reviews]. Lviv, Ukraine.

Medvedyk, Yu. (2023). Dukhovna pisnia v Ukraïni: vytoky, rozvytok, zhanry [Spiritual song in Ukraine: origins, development, genres]. Lviv, Ukraine.

Narodni pisni z holosu Parasky Pavliuk [Folk songs from Paraska Pavliuk's voice] / Zibrav ta uporiadkuvav Vasyl Sokil. (2009). Lviv, Ukraine.

Noll, V. (1999). Transformatsiia hromadianskoho suspilstva. Usna istoriia Ukraïnskoi selianskoi kultury 1920–30 rokiv [Transformation of civil society. An oral history of Ukrainian peasant culture of the 1920–1930s]. Kyiv, Ukraine.

Notohrafichni pokazhchyk vydan muzychnykh tvoriv M.V. Lysenka [The notographic index of the editions M.V. Lysenko's musical works] / Ukl. O.P. Osadtsia. (2001). Lviv, Ukraine.

«Oi vydno selo»: Narodni pisni sela Ardanovo Irshavskoho raionu Zakarpatskoi oblasti [«Oh, the village is visible»: the folk songs of the Ardanovo village, Irshava district, Zakarpattia region] / Zapysy, uporiadkuvannia, vstupna stattia ta prymitky Ivana Khlanty. (2003). Uzhhorod, Ukraine.

Peleshenko, Yu. (2004). Ukraïnska literatura piznoho Serednovichchia (druga polovyna XIII – XV st.): Dzhherela. Systema zhanriv. Dukhovni intentsii [Ukrainian literature of the late Middle Ages (second half of the 13th – 15th centuries): Sources. System of genres. Spiritual intentions]. Kyiv, Ukraine.

Pisni do Pochaivskoi Bohorodytsi. Perevydannia druku 1773 roku [Songs to Pochaiv Holy Mother. Reissue of the 1773 print] / Transkryptsii, komentari i doslidzhennia Yurii Medvedyka. (2000). Lviv, Ukraine.

Pisni Ternopilshchyny [Songs of Ternopil region] / Uporiadkuvaly Stepan Stelmashchuk, Petro Medvedyk. Vyp. 2. (1993). Kyiv, Ukraine.

Pokaïanni ta pokhoronni pisni [Penitent and funeral songs] / Zapys tekstiv i melodii, uporiad., pidhot. tekstiv, vstup. st., prymitky Ivana Khlanty; rozshyfruvannia melodii Fedora Kopyntsia. (2007). Uzhhorod, Ukraine.

- «Spivaite Bohovi nashomu, spivaite» [«Sing to our God, sing»] / Uporiadkuvannia Ivana Khlanty. (2008). Uzhhorod, Ukraine.
- Strakhov, O. (1992). Narodna dukhovna kultura ta khrystyianstvo [Folk spiritual culture and Christianity]. *Rodovid – Pedigree*, 4. P. 41–43.
- Syroid, O. (2003). Dukhovni pisni z Ilyka [Spiritual songs from Ilyk]. *Visnyk Lvivskoho universytetu – Visnyk of the Lviv university*, 31. P. 395–402.
- Ushkalov, L. (1997). Hryhorii Skovoroda i antychna kultura [Hryhorii Skovoroda and ancient culture]. Kharkiv, Ukraine.
- Ushkalov, L. (2013). «Nema v sviti Pravdy...» [«There is no Truth in the world...»]. *Ukraina moloda – Ukraine is young*, January 3. Kyiv, Ukraine.
- Zosim, O. (2009). Zakhidnoieuropeiska dukhovna pisnia na skhidnoslovianskykh zemliakh u XVII–XIX stolittiakh [Western European spiritual song in the East Slavic lands in the 17th–19th centuries]. Kyiv, Ukraine.
- Zosim, O. (2017). Skhidnoslovianska dukhovna pisnia: sakralnyi vymir [Eastern Slavic spiritual song: sacred dimension]. Kyiv, Ukraine.

Сироїд Олена Ігорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української фольклористики імені Філарета Колесси Львівського національного університету імені Івана Франка (вул. Університетська, 1/345, м. Львів, 79000, Україна).

Syroid Olena – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of Filaret Kolessa Department of Ukrainian Folklore Studies, Ivan Franko National University of Lviv (1/345 University Street, Lviv, 79000, Ukraine).

E-mail: olena.syroid@gmail.com

UKRAINIAN SPIRITUAL SONG OF ORAL TRADITION: RESEARCH STATE AND PERSPECTIVES

The author attempts to define approaches that would allow a large-scale study of the spiritual song as a phenomenon of folk tradition. For this purpose, "a top view" is formed, so to speak, from a modern point of view on the history and state of Ukrainian ethnographic studies. The complexity of such studies is primarily caused by the significant scattering of relevant manuscripts and printed sources; however, despite their significant number, they are primarily sporadic. The combination of historical and comparative methods corresponds to such a source studies specifics of the article. Novelty and relevance are related, on the one hand, to the fact that there is no special scientific work about the spiritual song in Ukrainian folklore studies, to the unexplored history of recording texts, as well as observations about their nature and functioning; and on the other – with the undoubted value of these works, their survivability in the oral tradition. The conclusions outline the prospects for the study of Ukrainian folk spiritual songs, emphasising the complexity of the most actual problems caused by richness, diversity, and the volume of the material.

Key words: spiritual song, oral tradition, functioning, records, observations.

Дата подання: 19 липня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 29 серпня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Сироїд, О. Українська духовна пісня усної традиції: стан і перспективи дослідження. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 139–148. DOI: 10.58407/litopis.230514.

Цитування за стандартом APA

Syroid, O. (2023). Ukrainianska dukhovna pisnia usnoi tradytsii: stan i perspektyvy doslidzhennia [Ukrainian spiritual song of oral tradition: research state and perspectives]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 139–148. DOI: 10.58407/litopis.230514.

Свтихій Ф. Довгань

НАРОДНЄ ШАНУВАННЯ СВЯТОГО ІОАННА НОВОГО ТА ЙОГО СУСПІЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ

DOI: 10.58407/litopis.230515

© Є. Довгань, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4197-2047>

Мета статті – порівняти народне та офіційне шанування святого великомученика Іоанна Нового (Сочавського) та вплив практики шанування святого на сучасність. Методологія дослідження включає послідовне дотримання принципів історизму, застосування методів аналізу та синтезу.

Наукова новизна. У статті автор уперше в українській історіографії пропонує подивитися на народне шанування святого як антропологічний релігійний культ.

Висновки. У цілому в культі мучеників (у народному шануванні) є два напрямки: офіційний – культивований, що практикується як на сході, так і на заході, прихожанами Української Православної Церкви, і народний (невоцерковлених людей), який практикується екстрасенсами, цілителями та іншими харизматичними особами. У цьому агіологічному дослідженні шанування святого Іоанна Нового було розглянуто поклоніння на місці мучеництва св. Іоанна Нового на території Буджака, у місті Білгороді-Дністровському як співіснування різних національностей в Україні й визначено нами як практику теоантропорегуляції аккерманця в комерційних справах і торгівлі. Початок дослідження і конкретні обставини, засвідчені археологічними та історичними пам'ятками міста Білгорода-Дністровського: усипальницю Іоанна Нового на вул. Леона Попова, храмом Іоанна Нового на вул. Перемоги, Вознесенським Собором на вул. Ізмаїльській, криничкою Іоанна Нового на вул. Портівій, на вулиці прилеглій до території середньовічної фортеці й античного міста Тіра, а також у міському краєзнавчому музеї.

Ключові слова: Українська Православна Церква, історія Церкви, культ святих, великомученик Іоанн Новий, середньовічні слов'янські рукописи, народне шанування святих мучеників, Григорій Цамблак.

Одразу після смерті Іоанна Нового († біля 1330), на місце мучеництва біля середньовічної фортеці міста Білгорода-Дністровського приходили молитися жителі Аккермана, про що свідчать сліди на бруківці, залишені до 80-х років минулого століття.

Після поховання мощей св. Іоанна Нового в огорожі грецької церкви міста на березі Дністровського лиману була побудована усипальниця. Після того, як він приснився священику та деяким жителям міста, тіло й голова, які потім стали святими мощами, тьобто об'єктом для поклоніння в шануванні Іоанна Нового, були врятовані від нарути. Св. Іоанн Новий являвся уві сні багатьом жителям міста, оповіді про такі випадки ширилися в народі з вуст в уста, згодом були записані святителем Григорієм Цамблаком, а у новітній час – А.І. Яцимирським. У житійному описі та текстах церковної служби, а також у тексті акафісту мовиться про багато чудес, пов'язаних із заступництвом Іоанна Нового, які відбувалися протягом тривалого часу, тьобто культ (шанування) святого розпочався задовго до того, як ці історії зібрав і записав Григорій Цамблак.

У центрі уваги культу Іоанна Нового, окрім праведного життя святого, – явлені ним уже після смерті чудеса, а також події, що супроводжували відкриття, набуття й перенесення мощей, історія та форми вшанування таких сакральних об'єктів, як усипальниця і підземна капличка, пов'язаних із життям св. Іоанна Нового. Оповіді аккерманців про Іоанна Нового відображають усі ці аспекти шанування. До того ж, сукупність присвячених св. Іоанну Новому текстів, які утворюють народне житіє, не є об'єктивною, оскільки у свідомості конкретних носіїв традиції, у нашому випадку білгород-дністровської (аккерманської) групи, не існує єдності таких текстів. Вони є розрізненими, короткими історіями, бувальщинами, причому кожному конкретному оповідачеві, як правило, належить один або два таких тексти. Отже, термін «народне житіє Іоанна Нового» – це такий компіляційний конструкт, який застосовують для зручності позначення різноманітного матеріалу, пов'язаного тематикою чудес від культу Іоанна Нового й такою загальною побутовою сферою вживання, як торгівля. «Записані від різних людей житійні легенди є фрагментами

знання про особистість святого в народному середовищі, що утворюють якусь послідовну картину тільки у свідомості дослідника»¹.

Народне життє Іоанна Нового вказує на «альтернативний» щодо церковного або наукового, книжно-літературного, офіційного й загальноприйнятого шанування св. Іоанна Нового у всій Православній Церкві. Цим терміном, імовірно, визначається й сфера побутування фольклорних текстів агіографічного характеру про св. Іоанна Нового в Аккермані (Білгород-Дністровському). Цим переважно визначається специфіка народних аккерманських текстів культу Іоанна Нового як покровителя торгівлі. Треба зауважити, що більш ґрунтовне дослідження про св. Іоанна Нового на території України відбулося лише після змін на пострадянському просторі, коли всі вийшли на ринки. Записи спогадів про шанованого святого зроблені автором за розповідями багатьох паломників до місця мучеництва, розповідями мирян і цілителів у громадських місцях, зокрема на міському ринку й у лікарні. Опис подвигів і чудес від святого великомученика належать швидше до сфери «наївної літератури», ніж до фольклору. Під народно-агіографічними текстами в шануванні святого треба розуміти добірку прозових фольклорних текстів, що містять відомості про святого, його життя, явлені ним чудеса, а також про обряди, які відображають шанування святого як покровителя торгівлі й мотивують це шанування через апеляцію до образу самого святого великомученика Іоанна Нового.

Фольклорне сприйняття св. Іоанна Нового для людей, імовірно, проявилось в тому, що особистість купця-християнина Іоанна є рідкісним персонажем практично в усіх фольклорних жанрах, а також цей святий прив'язаний до одного спеціального жанру – легенди. Образ святого відрізняється від того, що був створений книжним життєм (тобто власне офіційним Життєм в Православній Церкві, складеним Григорієм Цамблаком) так, що «народний» св. Іоанн Новий виявився іншим, та мав мало спільного з офіційним чином². Фольклорні тексти, які містять відомості про св. Іоанна Нового й відображають його культ, належать до різних жанрових груп і вивчаються порізно в складі інших текстів того чи іншого жанру. Імовірно, тому так багато спільного між християнською легендою, розповіддю про відвідини св. Іоанном Новим джерела й календарними прикметами. У всіх текстах оповідачі згадують ім'я святого; тексти легенд становлять єдину систему, яка історично обслуговує «аккерманські» народні уявлення (а також вірменські, румунські, молдавські, російські, болгарські) про святих людей і їх шанування.

Перекази зазвичай містять один або кілька епізодів, які часто передаються у вигляді ланцюгової казки (останнє, втім, притаманне й опису чудес у культі та в офіційному житті святого), які є співзвучними з фольклорною свідомістю й відбираються відповідно до визначених принципів (яскравість, співвіднесеність із формами традиційного життя, приуроченість до конкретного часу й / або до місця). Такі епізоди набагато специфічніші, ніж в офіційному житті, з погляду фольклорної «аккерманської» традиції (так звані «прохідні» для самого життя святого) та фактів, як правило, з посмертних чудес святого, подібні до опублікованих у 1960-х рр. у Сучаві (Румунія) і в 2000-х – від розказаних у Білгороді-Дністровському (Аккермані). В основі цих епізодів часто лежать мотиви, що трапляються у фольклорних віруваннях або переказах і не стосуються святих: наприклад, святе джерело, усипальниця, записані на папері тексти, шанування яких поширене та, незалежно від культу буджацького святого, стають сакральними об'єктами внаслідок втручання св. Іоанна Нового. У місцях особливого шанування святого (наприклад, на вулиці в Білгороді-Дністровському, де був замучений Іоанн Новий) серед аккерманців спостерігається тенденція зводити будь-яке неординарне явище і навіть місцеву топоніміку до особистості й діяльності св. Іоанна Нового³, особливо ця риса властива жителям літнього віку. Чудеса святого отримують інтерпретацію в руслі народних уявлень про магію, яка дуже популярна в народі, св. Іоанн Новий часто описується термінами, які широко застосовуються чаклунами й знахарями, що вказує на певну близькість цих понять в «аккерманській» фольклорній свідомості. Важливим є те, що з розвитком цивілізації та поінформованості суспільства зростає і популярність магії, що характерно не тільки для Буджака, а й для всього світу – як на Сході, так і на Заході. Шанування св. Іоанна Нового також поширилося на пострадянському просторі завдяки розвитку інформатики й засобів зв'язку.

Отже, маємо справу зі свого роду «гіпертекстом», який формується з опорою одразу на дві традиції – «книжну» й фольклорну. Під першою розуміється не лише книжні джерела (Житіє, Акафіст, Мінея та офіційна богослужбова література), а й різні брошури місіонерського спрямування та іконописні або настінні зображення, оскільки під час написання

¹ Мороз А.Б. Народная агиография. К постановке вопроса. *Известия РАН. Серия литературы и языка*. 2009. Т. 68. № 6. С. 19–27.

² Шеваренкова Ю.М. Исследования в области русской фольклорной легенды. Нижний Новгород, 2004. С. 125.

³ Telfer W. The cultus of St. Gregory Thaumaturgus. *The Harvard theological review*. 1936. Vol. 29. № 4 (Oct.).

ікони Іоанна Нового опорою в створенні образу святого звичайно є текст житійного наративу. Ймовірно, календарні прикмети, легенди, перекази житій та вільні інтерпретації іконографії Іоанна Нового будуються за абсолютно різними уявленнями, виникають різними шляхами, а також по-різному функціонують, залежно від інформантів. Тому, напевно, далі більш правильно використовувати термін «народні агіографічні оповіді (або легенди)» стосовно агіографічних текстів розповідного характеру про культ Іоанна Нового. Оскільки під час переказу житій, опису особистого релігійного досвіду та інтерпретації іконописних зображень, інформанти (свідомо чи ні) орієнтуються на більш традиційні тексти легенд, то стосовно наведених і почутих наративів можна говорити про так звану «аккерманську» однаковість і стійкість структури оповідань інформантів⁴. Аналізовані тексти легенд, розказаних під час хресних ходів у місті Білгород-Дністровському, не тільки різноманітні – для багатьох із них характерна «інкорпорованість у повсякденну мову й обумовленість характеристик ситуацією спілкування», яка ставить розгляд текстів поза жанровою системою фольклору і «змушує переглядати принципи виділення кордонів тексту та чіткого визначення його жанрової належності»⁵.

Дослідження цих «аккерманських периферійних» для фольклористики та чужих для агіографії й літературознавства текстів відкриває важливі соціальні сторони народного шанування св. Іоанна Нового як покровителя торгівлі й показує соціально-громадські аспекти його формування. Істотним критерієм «фольклорності аккерманських наративів» про святого є широка повторюваність у зв'язку з торговельною діяльністю. Так, якщо тексти не просто з одним, але з однаково переробленим сюжетом (в який внесено низку значущих змін) функціонують та відтворюються багаторазово різними людьми і на різних територіях, не тільки в Білгороді-Дністровському, а й у Києві та Чернівцях (Україна), у Сучаві, Клужі, Романі (Румунія), у Нью-Гемпширі (США), Монреалі й Вінніпезі (Канада) та інших місцях, то це дає безсумнівний привід віднести його до сфери народного фольклору.

Можна говорити про «буджацьку фольклорність» (або, принаймні, «аккерманську фольклорність»), оскільки важливим виявляється й сама народна переробка сюжету життя Іоанна Нового в усних переказах, народне розуміння значення життя Іоанна Нового, особливо в підприємницькій діяльності, зокрема торгівлі⁶. Якщо в процесі переказування сюжет книжкового тексту життя Іоанна Нового втрачає ряд епізодів, тоді зберігаються ті, які знаходять паралелі у власне фольклорних текстах інформанта, або зберігаються елементи самих фольклорних текстів (легенд), що включаються в такі наративи. Так, поряд із агіографічними й етнологічними легендами, наприклад за Ю. Шеваренковою⁷, яка виділяє легенди-бувальщини, сюжети яких засновані на зустрічі людини зі св. Іоанном Новим і взаєминах між святим та аккерманцем, на кшталт того, як власне в бувальщинах людина зустрічається з демонологічними персонажами. Це говорить про те, що, як каже Пітер Браун, народ загалом, від часів Римської імперії до сьогодні, має властивість займатися повсякденною роботою, не вдаючись до містичного осмислення побутового аспекту свого життя⁸.

Характерні для фольклорного «аккерманського наративу про св. Іоанна Сочавського» стилістика та лексика, що використовуються оповідачем-інформантом. Підбираючи еквіваленти, що найбільше відповідають книжним оборотам, носій «аккерманської фольклорної традиції» неминуче звертається до більш звичних для нього текстових зразків, запозичуючи з них (або побутової лексики) необхідні обороти, зумовлені, як правило, південно-українською, молдавською та пострадянською дійсністю. Таке перекладання книжного тексту на мову фольклорного оповідання сприяє його сприйняттю як фольклорної легенди й подальшому поширенню в цьому форматі. Такі легенди використовують на торгових майданчиках, а також в обрядах знахарів, ворожок і цілителів, що вказує на погану обізнаність народу в релігійних питаннях після тривалих років державного атеїзму. Так, культ св. Іоанна Нового, покровителя торгівлі, посутньо впливає на життя аккерманців, тому можна говорити про культ як складник локальної Буджацької культури. Народний культ св. Іоанна Нового заснований на усних переказах та фактах про чудеса, явлені святим піс-

⁴ Аккерманський фольклор, те ж саме, що у Єви Косий Сочавський фольклор в шануванні Іоанна Нового. Див.: Kosoj E.A Saint Defener. The Veneration Of Saint John the New of Suceava in Bukovina – From History to Contemporary. *Analele Bucovine*. 2019. № 2. Р. 491–506.

⁵ Иванова А.А. Никола Великорецкий в фольклоре и ритуальной практике (материалы и комментарии). *Традиционная культура*. 2005. № 1. С. 49–56.

⁶ Там само. С. 170.

⁷ Шеваренкова Ю.М. Исследования в области русской фольклорной легенды. С. 125.

⁸ Браун П.Б. Культ святых. Его становление и роль в латинском христианстве / Пер. с англ. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. 207 с.

ля його смерті, що передаються з покоління в покоління місцевими жителями, які займаються торгівлею на Чорному морі.

Так, шанування святого серед православних, за нашими особистими спостереженнями та матеріалами, зібраними в наративах інформантів, полягає в словесно-уявному закликанні імені святого великомученика Іоанна Нового до будь-якої справи (переважно торгової) або прохання про сприяння в фінансових угодах чи купівлі-продажу. Молитви як інструмент прагнення до святості й Богоподібності людини мають силу зцілення від різних хвороб, неприємностей тощо, захисту від негативних сил і допомоги в справах. За стародавньою християнською практикою, молитва є великою силою, і молитися прийнято стоячи з випрямленим хребетом, при цьому не засмічувати голову сторонніми думками, намагатися досягнути духовного піднесення. Така традиція словесно-уявної практики склалася в народів Середземномор'я, Балкан, Молдавії, у тому числі й Буджака під час поширення християнства в Римській імперії; читання молитов, за церковним часословом, дозволяється два рази на день, зранку й увечері, а інколи й частіше.

Подекуди уявлення про шанування св. Іоанна Нового можна зрозуміти з народних «аккерманських» обрядів. До таких належить відвідування святих місць і отримання там святинь, які потім приносять додому й використовують для лікування, а також освячення внутрішнього простору будинку й господарства. Святиною можуть бути не лише ікони із зображенням шанованого Іоанна Нового, а й власне «народні» предмети: вода з джерела, пісок або камінчики звідти ж, тріски, відламані від дерева на вищевказаних шанованих місцях, квіти або палиці. І навпаки, практикується принесення до святого місця (у цьому випадку – на джерело або гробницю Іоанна Нового) предметів за обітницею (обіцянкою, заповітом). Зазвичай це записи і вотиви, де закодовані прохання, з якими звертаються до св. Іоанна Нового: повішена у святого місця на ікону, дерево або хрест хустка містить прохання про зцілення від головного болю; панчохи або зображення ноги, очей, вишите на шматочку тканини, – від болю в ногах; зображення на металі (мідь або срібло) – зцілення очей або інших органів тощо.

Однак паломники до святих місць Іоанна Нового в місті Білгород-Дністровському приносять не тільки вотивні речі, але і їжу (йдеться про пригощання св. Іоанна Нового вином, яйцями, хлібом і т. п.), квіти й трави та інші предмети, що врешті-решт іноді переходить у викидання на землю змісту кишень, як це роблять буджацькі цигани. Найважливіша форма шанування св. Іоанна Нового – це дотик до його мощей або сакрального об'єкту, пов'язаного з ним. Як зауважив Л. Карсавін, «через тіло святого, живого чи мертвого, через тіло священника метафізичне переходить на інші об'єкти, особливо якщо людині дано його багато»¹⁰.

Сам шлях до святині розглядається як важливий акт шанування святого, тому нерідко говорять, що необхідно пройти цей шлях пішки, не вдаючись до транспорту, наприклад – від усипальниці Іоанна Нового до кринички або від церкви Іоанна Нового до кринички Іоанна Нового. Дехто, згідно з розповідями літніх аккерманців, у старовину цей шлях проходили на колінах. Такого ж значення набуває обхід сакрального об'єкта, як то тричі довкола церкви, джерела або усипальниці святого, або хресний хід як пішохідний перехід від міста до джерела Іоанна Нового. Відсутність дії теж можна зрозуміти як форму шанування святого: різні календарні церковні дати обмежують коло господарської діяльності людини великою кількістю заборон. Обов'язковість їх дотримання також мотивують наративи аккерманців про св. Іоанна Нового. Наприклад, гріх працювати в день шанування св. Іоанна Нового, посилюється тим, що він збільшує страждання святого, на честь якого встановлено свято або Бога-Христа, або Пресвятої Богородиці.

У селянських сім'ях під час радянської та румунської влади старовинні богослужбові книги й навіть рукописні списки нерідко зберігалися після заборони на богослужіння й закриття церков; заборона на слов'янські богослужбові книги тривала аж до наших днів, доки ця література стала знову доступною¹¹. Так, із житій черпаються відомості, які актуалізуються в моменти, коли необхідна мотивація до реальних дій, через апеляцію до сакральної дії св. Іоанна Нового. Під час відвідування культових місць (Вознесенський собор, джерело св. Іоанна Нового, Середньовічна фортеця, Гробниця біля Свято-Іоаннівської грецької церкви на березі лиману, храм Іоанна Нового), для пояснення особливостей місцевого ландшафту, погодних явищ, ритуальних заборон тощо.

⁹ Церковне шанування мучеників є невід'ємною частиною життя православної людини.

¹⁰ Карсавин Л.П. Основы средневековой религиозности в XII–XIII вв. преимущественно в Италии. *Записки историко-филологического факультета Петроградского университета*. Петроград, 1915. Ч. СХХV. С. 15.

¹¹ Те ж саме відбувалося після знищення богослужбових книг слов'янською мовою під час румунської окупації міста й об'єднаних Дунайських князівств і під час експропріації книг Білокриницької митрополії старообрядців.

Самі перекази офіційного Життя св. Іоанна Нового аккерманцями-городянами та жителями району становлять чималий інтерес і вимагають додаткових польових робіт, зокрема зі старообрядцями цього краю. Зіставлення текстів переказів сакральних румунських («чужих, неаккерманських») і самих переказів про народне розуміння культу Іоанна Нового та його феномену (як покровителя території або роду Мушат і Могили) привернуло увагу таких дослідників, як Єва Косий (Краківський університет, Польща) й Олена Фрай (Клузький університет, Румунія), у центрі дослідження яких Іоанн Новий представлений як покровитель міста або торгівлі. Під час переказу зовнішніх щодо аккерманської традиційної культури книжних текстів (будь то сакральні або повсякденні) описують інші, не до кінця зрозумілі форми з життя Іоанна Нового, наприклад із Румунії. Відбувається їх своєрідний переклад мовою фольклорних наративів із добором зрозумілих еквівалентів для позначення чужих явищ для офіційного культу Іоанна Нового. Так, чудеса, що здійснюються св. Іоанном Новим, інформантами описувалися переважно в тих само термінах, що й езотерична або чаклунська практики, а молитва прирівнювалася до замовляння й мала вільне, побутове, розмовне оформлення, часто запозичене з телебачення¹².

У житті св. Іоанна Нового, наприклад, міститься епізод, у якому описується, як місцева мешканка вкрала частину мощей. В усних переказах життя Іоанна Нового, що існують серед аккерманців, жителів міста, цей епізод набуває одних деталей і втрачає інші, у практиці носіїв буджацької традиції взагалі часто не роблять відмінностей між молитвами й замовляннями, оскільки вони називають їх просто словами, а будь-яке змовляння, особливе якщо в ньому згадуються християнські персонажі, може визначатися як молитва.

Джерело з неймовірно холодною та солодкою водою, за переказами, забило біля першого поховання Іоанна Нового за містом Аккерманом на березі лиману. У народі під час Оттоманської імперії джерело називали ще досить довгий час, а потім, за часів Російської імперії й Румунського королівства, – іменем Параскеви, яка, згідно з переказами мешканців міста, втекла від старого нелюба-нареченого для молитви на місці першого поховання Іоанна Нового. А.І. Яцимирський указував на народні наративи аккерманських вірмен, які говорили про перше поховання св. Іоанна Нового на місці кринички¹³. Окрім церковноначальної могили св. Іоанна Нового, бессарабські християни досі шанують там ще так званий (по-турецьки) Аз-Ен-Турлаз, тобто «лиман св. Іоанна» – криничку. Це саморodne джерело на південь від Аккермана, дорогою в с. Шабо. За розповідями деяких благочестивих городян, водою із цього джерела багато вірян-християн зіцлюються й сьогодні.

Шлях св. Іоанна Нового – один із найважливіших сюжетотвірних мотивів народної агіографії в культурі святого. Наприклад, в одному з видань «Іоанно-Сочавського Братства» 1990-х рр. було написано про те, що, коли Іоанн Новий зійшов із корабля на землю стародавнього порту, тоді з-під землі забило джерело чистої цілющої джерельної води, де донині відбувається зіцлення від хвороб. Значна частина легенд, присвячених турецьким місцям, звідки приплив св. Іоанн Новий, розповідає про його прихід у місто, перші контакти з аккерманцями, конфлікти з місцевими жителями та їх наслідки, які виявилися негативними, оскільки місцеві жителі не одразу прийняли святого й не виказали йому належної поваги (як і в офіційному житті Іоанна Нового). Ситуація, яку вчинили, щоб гнівить святого, і прокляття з його боку на адресу місцевих жителів є продуктивним мотивом, що дозволяє одночасно продемонструвати чудові здібності святого в подальшому культі Іоанна Нового¹⁴. Аккерманці (жителі Білгорода-Дністровського) дуже часто біди, що траплялися в місті або в приватному житті, у бесідах приписували й сьогодні приписують св. Іоанну Новому як покарання за гріхи. Якщо відкриття джерел – одне з найбільш поширених «позитивних» дій святих, то прокляття найчастіше реалізується в посухи як відбирання води, крім того, реалізацією прокляття святого є пожежа або ожеледь. В історичному плані місто Аккерман втратило своє торгово-економічне й культурне значення, хоча місто відвідували в різні часи відомі письменники: Адам Міцкевич, Олександр Пушкін, Леся Українка.

Отже, шанування й культ Іоанна Нового показує, що народ змішує церковну обрядовість, богослужбову практику прославлення й поклоніння й язичницьку практику вроків, ведичества та цілительства, що побутують у населення Буджака. Проте офіційне Життя Іоанна Нового справді служить багатим джерелом для формування фольклорних агіографічних наративів, із них черпаються події та деталі, які згодом переосмислюються й переробляються в усній традиції аккерманців. У наративах, присвячених аккерманцями культу Іоанна Нового, ідеться переважно про чудеса, явлені ним, при цьому часто довгого пере-

¹² Смилянская Е.Б. «Суеверное письмо» в судебно-следственных документах XVIII в. *Отреченное чтение в России XVII–XVIII вв.* / Отв. ред. А.Л. Топорков, А.А. Турилов. Москва: Индрик, 2002. С. 71.

¹³ Яцимирский А.И. Григорий Цамблак: очерк его жизни, административной и книжной деятельности. Санкт-Петербург, 1904.

¹⁴ Иванова А.А. Никола Великоречский в фольклоре и ритуальной практике... С. 81.

ліку чудес відбираються ті, результат яких зафіксовано в будь-якому матеріальному об'єкті. Така перетворювальна діяльність св. Іоанна Нового може бути спрямована на природні об'єкти, явища, простір людини, культові та господарські будівлі. Подальшого розвитку ця роль св. Іоанна Нового набуває в легендах як освітня і вчить людей різних практичних речей. У тому й іншому випадках об'єкти і явища, до яких св. Іоанн Новий виявився причетним, мають відбиток його діяльності й до цього дня переказуються аккерманцями¹⁵.

Зазвичай, як стосовно оповідей архимандрита Іоаннікія Белана, народним шануванням святого відбираються ті епізоди книжних житій, які мають паралелі в традиційному фольклорному світосприйнятті та можуть бути співвіднесені з ними в свідомості носіїв румунсько-молдовської, українсько-російської традицій. Так, зцілення св. Іоанном Новим хворих схоже на лікування знахарів і описується румунськими інформантами з використанням тієї самої термінології. До усних румунських наративів потрапляють ті епізоди книжних житій, які дозволяють інтерпретувати образ св. Іоанна Нового як незвичайної людини, причому незвичайність святого далеко не завжди пов'язана з чудесами, як, наприклад, опис випадків чудес офіційного церковного шанування Іоанна Нового в Сучаві.

У румунських наративах про св. Іоанна Сучавського особливе місце посідають ті епізоди, які підкреслюють його зв'язок із цією місцевістю; причому існує тенденція до розширення кількості об'єктів, що пов'язуються зі св. Іоанном Новим, і до точної прив'язки місця проживання або діяльності святого до конкретного об'єкта монастиря Іоанна Нового в місті Сучава, а раніше – у місті Читате Альба (Аккерман). Те саме спостерігається й під час вивчення культу Іоанна Нового як у Румунії, Буковині, Молдові, так і в Південній Бессарабії. З книжного житія вибираються найбільш яскраві, незвичайні епізоди життя святого, які можуть наповнюватися абсолютно іншим змістом, відмінним від оригіналу. З аккерманських оповідей можна сказати про тенденцію усних житій до актуалізації подій, приурочення їх до сучасних реалій у Буджацькому регіоні. У зв'язку з цим доречно зробити окреме агіологічне дослідження й розглянути особливості категорій часу й простору в народній агіографії інформантів, опитаних під час хресних ходів у місті Білгород-Дністровському.

Викладені особливості формування образу св. Іоанна Нового в народній агіографії аккерманців міста Білгород-Дністровського, як уже було сказано, досить універсальні, однак особливістю шанування є вплив на ділові якості жителів Буджака. Фольклорний образ святого включає стійкі характеристики, що використовуються під час формування образу св. Іоанна Нового в місті як покровителя торгівлі або фінансових справ. Не слід забувати, що сюжетика й арсенал засобів створення образу в середньовічних списках служби-житія-слова Іоанна Нового більш розмаїті, ніж у фольклорі, а ступінь впливу книжної традиції на усну в кожному окремому випадку різний – від майже дослівного відтворення до повної розбіжності. Тому можна говорити про образи народної агіографії шанування св. Іоанна Нового, дотримуючись схеми з офіційної агіографії, як-то: купець-латинянин, турок-правитель і єврей-обезголовлювач¹⁶.

Аналіз книжного богослужбового тексту служби-житія-слова св. Іоанна Нового, який використовується в Православній Церкві, показує переваги християнської ідеології, адже своєю смиренністю та стійкістю воїн Христовий святий Іоанн Новий переміг вогнепоклонників, язичників, яких порівнюють із негативною силою. Абсолютно однозначно визначається, що Іоанн Новий відкрив північні країни для торгівлі, зміцнив державу, захистив від варварів країну. Своїм подвигом розкрив таємницю смерті невинних немовлят, указавши, що події історичні виховують жителів Бессарабії, яку він захищає, і людей узагалі, у страхові Господнього. Присвячене святу св. Іоанна Нового читання Євангелія на богослужбінні, його зміст підтверджують цивілізаційний фундамент існування багатокультурного суспільства, яким є Бессарабський регіон у цілому, території якого сьогодні перебувають у складі трьох держав.

Джерело святого великомученика нині стало православним національним українським місцем паломництва, у народі є ще така оповідь, зафіксована нами на джерелі влітку 1995 р. Раніше воно називалося колодязем Параскеви, з якого пив св. Іоанн Новий, коли приїхав у порт Білгород. У 2018 р. під час свята Іоанна Нового нами були проведені опитування паломників і жителів міста, які свідчили про походження чудесних зцілень і подій, говорили про шанування св. Іоанна Нового й те, що вдаються до його допомоги й сьогодні.

¹⁵ Мороз А.Б. Народная агиография. С. 19–27.

¹⁶ Служба-житіє-слово, де присутні західний торговець, наклепник, турок і єврей, становить і сьогодні географічні координати агіографії Іоанна Нового.

Саме будівництво храму на честь св. Іоанна Нового у часи економічної та суспільно-політичної нестабільності в Буджаку свідчить про аккорманське народне шанування св. Іоанна Нового як покровителя торгівлі і як покровителя Буджацького краю та жителів Білгород-Дністровського району. Принагідно наведемо кілька випадків зцілень із записів архимандритом Іоаннієм Беланом в Сучаві (Румунія), очевидцем яких він був: у 1960 р. дівчинка із с. Путні втратила зір, перед мощами Іоанна Нового священник помазав її олією від лампади – дитина прозріла й побачила насамперед святого, коли виходила з церкви; закричала про це.

У 1964 р. хворий після трьох молебнів і помазання зцілювався, у 1969 р. Іоаннієм Беланом було зареєстровано кілька випадків зцілень: біснуватий після акафісту св. Іоанну Новому спав у монастирі, а вранці відбулося зцілення; сліпа жінка Марія з міста Чумулешті, біла мощей у Сучаві причастилася й прийняла помазання, а коли повернулася додому, прозріла; дівчинка Анна з Коріння (район Ботосані) зцілилася; технік з Бухарестської лабораторії в університеті, який був паралізований, зцілювався. Також Іоаннієм Беланом наводиться у книзі молитву, яка була записана; він кілька днів повторював її перед мощами¹⁷.

Останки святого (предмети, що належать йому або які торкалися його мощей), місце муки й джерело стали сприйматися як предмети, що мають здатність передавати свою силу, якщо їх торкатися. Ймовірно, є основа для пошанування підприємцями й торговцями культу святого, а також ділових людей та взагалі жителів Південної Бессарабії. Такий культ вкорінений у священному святоотцівському переданні ранньої християнської Церкви, коли Захід і Схід не були розділені, в якій молитви, звернені до покійних членів Церкви, були дуже поширені, про що свідчать написи на стінах римських і античних катакомб. Спочатку призивання імені покійних вкорінене у віру людей (у «спілкування святих»), молитви звернені до будь-якого покійного, а не лише мученика.

У житті Церкви спілкування святих у Христі, їхні молитви один за одного, зв'язок любові не порушуються смертю, оскільки християнська філософія вважає, що в Христі немає мертвих – усі живі. Культ святого виникає спочатку як побутове, практичне, а потім як теоретичне, богословське сприйняття святого як посередника між людьми й Богом. Для жителів Буджака великомученик Іоанн найперше є символом і прикладом Божественної Творчої Слави; опис цього подвигу має дидактичне керівництво до співжиття різних етносів не лише на території Буджака, а й в усьому світі, як єдиного людського роду, без негативних проявів між різними національностями. Негативний відтінок в етнічних орієнтаціях під впливом етноцентризму, який у цілому відсутній в Буджаку, особливо часто проявляється за несприятливих соціальних і культурних обставин. Зведення ж етноцентристського характеру ставлення до інших народів у загальний закон (так званий синдром етноцентризму) неминуче веде до визнання закономірності етнофобії, тобто неприязні, нетерпимості, ненависті до осіб іншої культури, національності¹⁸.

У цьому випадку культ Іоанна Нового сприяє тому, щоб позбутися національної нетерпимості в житті. Культ Іоанна Нового формує можливий шлях розвитку етносів не лише в Буджаку, а й у недалекому майбутньому в Україні, Румунії, Молдові, Придністров'ї та на Балканах. Очевидно, що необхідним є подальше вивчення містичної культури Буджака, так званих аккорманців, їхніх обрядів, звичаїв, як, утім, і інших вищевказаних етносів Буковини, Молдови та Румунії. Тут важливим є вивчення соціальної і політичної структури народів, системи виховання й поведінкових систем, притаманних різним національностям Буджака, системи забезпечення різних народів. Важливо порівняння ціннісних систем етносів, особливостей міжкультурних контактів, наприклад, українців, болгар, румунів та росіян, розселення народів у регіоні, демографічних процесів, що відбуваються в етносі, назв і самоназв етносів (етноніміки), етнографічних груп і освіти, наприклад, гагаузів. Дуже важливо дослідження таких понять, як господарські заняття, економічна діяльність і їхній вплив на буджацькі етнічні спільноти, мовну поведінку і вплив вже самого цього етносу на інші етноси в зазначених регіонах, етнічна свідомість та самосвідомість, політичні питання, пов'язані з етнічними інтересами, міжетнічними (у тому числі конфліктними, наприклад, як між ПЦУ та УПЦ МП) відносинами, динаміка етнічних систем, які зараз ми спостерігаємо в Україні та Румунії зокрема. Отже, настав час вивчити різноманітні аспекти життєдіяльності етнічних груп не тільки Буджака, а й усього регіону, включаючи зміну людьми своєї етнічної самосвідомості та своєї етнічної приналежності не лише до православного віросповідання, а й інших (атеїстів, мусульман, протестантів і католиків).

¹⁷ Ioanichie Bălan, arhimandrit. Patericul românesc. Editura Mănăstirea Sihăstria, 2011. Vol. 1. P. 78–80.

¹⁸ Шеваренкова Ю.М. Исследования в области русской фольклорной легенды. С. 117.

Відомо, що існування етносів пов'язано з економічною, соціальною, політичною, культурною та іншими сферами суспільного життя¹⁹. Християнська антропологія широко й тісно переплітається з психологією, а в цій роботі – із соціологією, історією, етнологією, економікою релігії, яка ще не систематизована. Так, опитування аккерманців, які мають культ Іоанна Нового, показав етнічні особливості психіки людей, національний характер, закономірності формування й функції етнічної та національної самосвідомості, етнічних стереотипів у місті Білгород-Дністровському та Буджаку в цілому. Вивчення всіх цих проблем набуває особливого значення в багатонаціональній, поліетнічній країні, що є рисою будь-якої сучасної демократичної держави. Знання про культ Іоанна Нового як про зміст та форму етнічної психології православного населення Буджака дало уявлення про ментальність і духовний світ українського, російського і молдавського народів. Етнічна свідомість не тільки абсолютизує певні етнічні властивості, але й схильна приписати як «своєму», так і «чужому» етносам неіснуючі риси. Такі ілюзорні уявлення можуть належати й до етнічного стереотипу, й до етнічних символів, якими у цьому випадку є предмети і явища культу святого, наприклад, досліджуваного нами випадку, принесеного грецькою традицією на землі, північніші від Балкан. Характерною особливістю етнічних забобонів є їх стійкість, живучість, нав'язливість, що видно в повсякчасному змішуванні християнської та язичницької культур, що йде з часів феодалізму. У цьому свою роль відіграють психологічні фактори: неприйняття «чужого», конформізм мислення, ксенофобія. Наприклад, закріпилися в поколіннях і сприйняті людиною від раннього дитинства установки ворожого ставлення до тієї чи іншої етнічної групи, відмінної від своєї; відповідне стереотипне уявлення про її членів можуть зберігатися надзвичайно довго, а часто – усупереч очевидним фактам життя та в протиріччі зі свідомо прийнятою людиною ідеологічною конструкцією. Так, етнологічний аналіз культу св. Іоанна Нового на прикладі локальної громади Буджака показав поширення в народі його культу в іпостасі православного «захисника торгівлі».

References

- Arynyn, E. (2005). *Relihiina antropolohiia: navch. posibnyk dlia studentiv spetsialnosti «Relihiieznastvo»* [Religious anthropology: a textbook for students of the specialty «Religious Studies»]. Volodymyr, Russia.
- Braun, P. (2004). B 87 Kult sviatykh. Eho stanovlenye y rol v latynskom khrystyanstve [B 87 The cult of saints. His formation and role in Latin Christianity]. Moscow, Russia.
- Ivanova, A. (2005). *Nykola Velykoretskyi v folklore y rytualnoi praktyke (materyaly y kommentaryy)* [Nikola Velikoretsky in folklore and ritual practice (materials and comments)]. *Tradytsonnaia kultura – Traditional culture*, 1, P. 49–56.
- Moroz, A. (2009). *Narodnaia ahyohrafiya. K postanovke voprosa* [Folk hagiography. To the statement of the question]. *Yzvestiya RAN. Seriya lyteratury y yazyka – Proceedings of RAS. Series of literature and language*, T. 68, 6, P. 19–27.
- Shevarenkova, Yu. (2004). *Yssledovaniya v oblasti russkoi folklornoi lehendy* [Research in the field of Russian folklore legend]. Nyzhnyi Novhorod, Russia.
- Smylianskaia, E. (2002). «Suevernoe pismo» v sudebno-ledstvennykh dokumentakh XVIII v. [«Superstitious Letter» in forensic investigative documents of the 18th c.]. Moscow, Russia.
- Zelenin, D. (1991). *Skhidnoslovianska etnografia* [East Slavic ethnography]. Moscow, Russia.

Довгань Евтихій Фелікс – Дослідник в Інституті Досліджень Східного Християнства (3041 Бродвей, Нью Йорк, США).

Dovgan Eutichius F. – Fellow Researcher in Institute for studies of Eastern Christianity at UTSNYC, 3041 Broadway, NY, USA.

E-mail: dovganuyuk@gmail.com

POPULAR VENERATION OF ST. JOHN THE NEW AND ITS PUBLIC SIGNIFICANCE

The purpose of the article is to compare the popular and official veneration of the great martyr John the New (of Sochavskiy) and the influence of the practice of venerating the saint on modern times. The research methodology includes strict adherence to the principles of historicism, the use of methods of analysis and synthesis. **Scientific novelty.** In the article, the author, for the first time in Ukrainian historiography, offers to look at the popular veneration of the saint as an anthropological religious cult.

Conclusions. In general, there are two directions in the cult of martyrs, in popular veneration: official, cultivated and practiced, both in the East and in the West, by parishioners of the Ukrainian Orthodox Church – and folk, of unchurched people, which is practiced by psychics or healers and other charismatic

¹⁹ Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография / Пер. с немецкого К.Д. Цивиной. Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991. С. 25.

personalities. In this hagiological study of the veneration of St. John the New, worship at the place of martyrdom of St. John the New on the territory of Bujak, in the city of Bilhorod-Dnistrovsky was considered as a coexistence of different nationalities in Ukraine and defined by us as a practice of theo-anthroporegulation of ackermantsa in commercial affairs and trade. The beginning of the research and specific circumstances, evidenced by the archaeological and historical monuments of the city of Bilhorod-Dnistrovsky: the tomb of John the New on Leona Popov Street, the Church of John the New on Peremogy Street, the Ascension Cathedral on Izmailska Street, the well of John the New on Portova Street, on the street in the adjacent territory of the medieval fortress and the ancient city of Thira, as well as in the city museum of local history.

Key words: Ukrainian Orthodox Church, history of the Church, cult of saints, Great Martyr John the New, Medieval Slavic manuscripts, popular veneration of holy martyrs, Grigoriy Tsamblak.

Дата подання: 16 червня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 13 жовтня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Довгань, Є. Народне шанування святого Іоанна Нового та його суспільне значення. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 149–157. DOI: 10.58407/litopis.230515.

Цитування за стандартом APA

Dovgan, E. (2023). Narodnie shanuvannia sviatoho Ioanna Novoho ta yoho suspilne znachennia [Popular veneration of St. John the New and its public significance]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5. P. 149–157. DOI: 10.58407/litopis.230515.

УДК 94(477):821.161.2.09]«1687/1709»(049.32)

Ольга Травкіна

Мазепина Атлантида. Творча спадщина доби 1687–1709 рр. / Упорядник Сергій Павленко. Київ: Мистецтво, 2021. 503 с.: іл.

DOI: 10.58407/litopis.230516

© О. Травкіна, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5658-2490>

Доба гетьмана Івана Мазепи ознаменувала собою вершину розвитку автономної козацької держави в усіх її сферах матеріальної та духовної культури. Відбудова зруйнованих міст і сіл, заснування нових, зміцнення позицій православної Церкви, велике церковне будівництво створювали умови для розквіту української культури. Державна політика гетьмана Івана Мазепи була направлена на підтримку освіти, книгодрукування, церковного будівництва, різних галузей мистецтва. Широко відома діяльність гетьмана як визначного мецената, багатьох «побожних пожертв ясновельможного гетьмана», яких не могла навіть підрахувати козацька старшина після його смерті. На розвиток освіти та культури мала великий вплив діяльність Києво-Могилянської академії, яка переживає період відродження та розквіту. За підтримки та дозволом гетьмана Івана Мазепи у Гетьманщині створюється ще один навчальний заклад вищого рівня – Чернігівський колегіум, а Чернігів із його друкарнею став важливим культурно-духовним осередком у козацькій державі.

«Мазепинський ренесанс» заклав підвалини подальшого розвитку української держави, хоча і в обмежених формах, який підготував підґрунтя національного відродження ХІХ–ХХ ст. Виступ гетьмана Івана Мазепи проти російського царату став прикладом для майбутніх поколінь у боротьбі за незалежність України.

Після здобуття Україною незалежності в 1991 р. постала гостра потреба в об'єктивному дослідженні та висвітленні постаті Івана Мазепи, неупередженій оцінці його діяльності та доби, які десятиліттями спотворювалися у російській та радянській історіографії: за Мазепою був закріплений образ невдячного зрадника.

Ваговий внесок у розвінчування міфів і наративів про Мазепу попередніх часів зробив відомий мазепознавець Сергій Павленко, автор понад півтора десятка історичних книг і упорядкованих збірок документів про гетьмана та його добу. Зазначимо лише основні праці автора¹.

Доробок Сергія Павленка охоплює різноманітні сторони діяльності гетьмана Івана Мазепи, його оточення: від військових походів, дипломатії, господарських справ, будівництва церков до мистецтвознавчих аспектів: прижиттєвих зображень гетьмана. Величезний масив документів як опублікованих, так і виявлених в архівах, зібраний та упорядкований Сергієм Павленком, свідчить про велику роботу автора стосовно віднайдення та упорядкування різноманітних джерел, до яких звертаються дослідники. Так, авторка цієї рецензії на презентації збірки документів «Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в докумен-

1 Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. Чернігів: Редакційно-видавничий відділ Чернігівського обласного управління по пресі, 1994. 152 с.; друге видання: Київ: Українська Видавнича Спілка, 2007. 266 с.; третє видання: Київ: «КМ Академія», 2009. 266 с; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ: «КМ Академія», 2004. 60 с.; Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. Київ: «КМ Академія», 2017. 512 с.; Павленко С. Іван Мазепа. Прижиттєві зображення гетьмана та його наближених. Київ: Мистецтво, 2018. 208 с.; Павленко С. Іван Мазепа. Догетьманський період. Київ: Мистецтво, 2020. 263 с; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. Київ: «КМ Академія», 2007. 1144 с.; Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. Київ: «КМ Академія», 2009. 1054 с.; Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах / Упоряд. С. Павленко. Київ: Мистецтво, 2019. 496 с.

тальних джерелах»², завдяки підказці Сергія Павленка дізналася про опис чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря 1708 р. та проаналізувала його, що дозволило визначити місцезнаходження приміщень Чернігівського колегіуму³.

Літературна спадщина часів гетьмана Івана Мазепи розпорошена по різних збірниках і віднайдена в архівах, музеях, бібліотеках Варшави, Санкт-Петербурга, Києва, Львова, Чернігова, зібрана у виданні «Мазепина Атлантида. Творча спадщина доби 1687–1709 рр.»⁴. Думається, що Сергій Павленко не випадково дав назву збірці «Мазепина Атлантида», оскільки переважна більшість тогочасних друкованих творів красною письменства була написана польською мовою (однією з літературних мов того часу), латинською мовою (мова освітніх закладів вищого рівня, освічених людей у той період), церковно-слов'янською мовою (досить важкою для розуміння та сприйняття сучасними читачами) і староукраїнською книжною. Пісні Івана Мазепи, народна творчість про Мазепу довгий час були під забороною. Усе це робило літературу мазепинського часу малодоступною: вона була майже невідома широкому загалу, тобто це незвідана Атлантида, яку знало лише вузьке коло спеціалістів-філологів. До того ж процес оприлюднення, перекладання, аналізу цих творів, який розпочався ще у XIX ст., активно продовжився у 20–30-ті роки XX ст., був перерваний жорстокими заборонами та репресіями. До вивчення літератури повернулися у 1970–1980-ті рр. Цей процес прискорився після здобуття Україною незалежності.

Сергій Павленко активно прилучився до віднайдення текстів, спонукав спеціалістів стосовно перекладу, коментарів. Багато творів було оприлюднено на сторінках наукового часопису «Сіверянський літопис», шеф-редактором якого він є.

У виданні «Мазепина Атлантида» Сергій Павленко зібрав та упорядкував різножанрові поетичні та прозові твори часів гетьманування Івана Мазепи. Тут представлені також зразки гравюр, якими оздоблювалися тогочасні видання, ікони та стінопис у церквах.

У збірнику містяться пісні, думи, універсали, звернення, промови гетьмана, в яких Іван Мазепа висловлював свою турботу про Україну, захист її вольностей, причини переходу під протекцію Швеції тощо.

Тут представлені зразки творів тогочасних знаних письменників: Лазаря Барановича, Антонія Радивилівського, Варлаама Ясинського, Івана Величковського, Димитрія Туптала, Климентія Зіновієва, Іоанна Максимовича, Антонія Стаховського. Це витяги з проповідей, орації, декламації, епістолярії, епітафії, віршовані молитви, акафісти, вірші-притчі, пасійні вірші, діаріуш тощо, які ілюструють розмаїття жанрів тогочасної літератури, демонструють універсализм, «енциклопедичність», властиву стилю бароко. Привертаять увагу вітання та промови до гетьмана Івана Мазепи, в яких містяться характеристика гетьмана, його ратні звитяги та меценатські доброчинства. Окрім знайомих імен, зустрічаємо й маловідомих авторів: Партенія Родовича, Саву Прокоповича, Йосипа Дашкевича, Івана Нарольського та інших.

Особливе значення мають представлені в книзі панегірики, присвячені гетьману Іванові Мазепі, його племіннику Івану Обідовському, іншим особам. Завдяки Сергію Павленку в книзі «Мазепина Атлантида» зібрані десять маловідомих панегіриків, які були важкодоступні для читача, розкидані по різних збірниках, більшість надрукована в журналі «Сіверянський літопис».

Вочевидь, панегірики писалися за польсько-литовськими зразками, у той же час поява їх у мазепинську добу свідчить про високий рівень освіти та літератури в тогочасній Гетьманщині. Створення панегіриків вимагало значного мистецтва та вправності, уміння віршувати, знання античної, християнської міфології, чого навчали в колегіумах та академіях за певними правилами. Написані вони в стилі високого бароко переважно польською та латинською мовами. Авторами панегіриків були талановиті письменники: Іван Орновський, Стефан Яворський, Пилип Орлик, Петро Армашенко. Їхні твори демонструють блискучий, високий стиль, містять багато метафор, античних образів, уподібнень, цитат, порівнянь. У панегіриках, писаних часто в поєднанні віршованої форми з прозою, за тогочасними правилами, уміщені вірші на герб Івана Мазепи, прославляються чесноти гетьмана. Його називали найвизначнішим полководцем, знаменитим вождем, відважним гетьманом, порівнювали з наймогутнішим Цезарем, мужнім Алцідом (Гераклом), прославляли за взяття турецьких фортець у пониззі Дніпра 1695 р. та інші ратні подвиги.

2 Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах / Упоряд. С. Павленко. Київ: Мистецтво, 2019. 496 с.

3 Травкіна О. Про розбудову чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря наприкінці XVII – на початку XVIII ст. та місцезнаходження Чернігівського колегіуму. *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 52–68.

4 Мазепина Атлантида. Творча спадщина доби 1687–1709 рр. / Упоряд. С. Павленко. Київ: Мистецтво, 2021. 503 с.: іл.

Представлені в книзі й тогочасні драматичні твори як анонімних авторів, так і знаних: Феофана Прокоповича «Володимир» (1705 р.) (з князем Володимиром Прокопович порівнював гетьмана Мазепу), Лаврентія Горки «Іосиф патріарх» (1708 р.). Відомо, що в українських навчальних закладах практикувалося складання та постановка п'єс. Шкільна драма потрапила в Україну із Західної Європи через посередництво Польщі. Діалоги, декламації, диспути, участь у п'єсах сприяли розвитку ораторських, літературних здібностей студентів, які часто виступали з п'єсами як на громадські, так і релігійні свята.

Дуже популярним у ті часи були геральдичні вірші, у яких прославлялися герби знатних осіб, описувалися клейноди: у книзі «Мазепина Атлантида» наведені зразки таких віршів Пилипа Орлика, Вацлава Потоцького (на герб Курч), Інокентія Щирського.

В окремий розділ виділено й історичні пісні про гетьмана Мазепу, про козацькі повстання, зруйнування Січі, які були надруковані переважно ще у XIX – на поч. XX ст.

Наприкінці представлені фрагменти з курсу філософії (вступ до логіки) Стефана Яворського, з курсу риторики (вступ про риторичне мистецтво) Феофана Прокоповича, в яких викладені теоретичні засади операцій розуму та красномовства.

Зібрані в книзі «Мазепина Атлантида» літературні пам'ятки доби гетьмана Івана Мазепи розкривають великий пласт духовної культури цього періоду, свідчать про злет та розвиток різноманітних жанрів поезії й прози, про бурхливу творчість високоосвічених літераторів, розквіт панегіричної літератури – творів високого бароко.

Завдяки оприлюдненню перекладів різножанрових зразків літературної творчості кінця XVII – початку XVIII ст. та упорядкуванню їх в одній книзі Сергієм Павленком, маємо можливість ближче ознайомитися з письменництвом та усною народною творчістю тих часів, краще відчутти та зрозуміти епоху «Мазепинського ренесансу».

Дата подання: 4 серпня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 жовтня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Травкіна, О. Рецензія : Мазепина Атлантида. Творча спадщина доби 1687–1709 рр. / Упорядник Сергій Павленко. Київ: Мистецтво, 2021. 503 с.: іл. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 158–160. DOI: 10.58407/litopis.230516.

Цитування за стандартом APA

Travkina, O. (2023). *Retsenziia : Mazepyna Atlantyda. Tvorchcha spadshchyna doby 1687–1709 rr. / Uporiadnyk Serhii Pavlenko*. Kyiv: Mystetstvo, 2021. 503 s.: il. [Review Mazepa's Atlantis. The cultural heritage of 1687–1709 period / Compiled by Serhiy Pavlenko. Kyiv: Mystetstvo, 2021. 503 p.: ill.]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 158–160. DOI: 10.58407/litopis.230516.

Марина Каранда

НЕНАУКОВІ ХРОНІКИ ВІЙНИ: ЖІНОЧИЙ ЕСТЕЗИС.

**77 днів лютого. Україна між двома символічними датами
російської ідеології війни / Упорядник М. Паплаускайте.
Київ: Лабораторія, 2022. 224 с.**

DOI: 10.58407/litopis.230517

© М. Каранда, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6748-2815>

Це книга репортажів, написаних журналістками українського видання *Reporters* про гострий період війни між 24 лютого та 9 травня 2022 р. Опублікована вона у серпні 2022 р. Рік по тому книга не перестає бути актуальним свідченням масштабної трагедії, яка спіткала мільйони українців.

Художній репортаж є сучасним жанром, який органічно синтезує роботу журналіста та письменника, документальне та художнє начало. Рецензування такого роду текстів супроводжується певними викликами методологічного та методичного порядку.

Головна редакторка *Reporters* **Марічка Паплаускайте** в інтерв'ю 2022 р. назвала шість ознак якісного художнього репортажу: «конфлікт, сильна історія і фактурні герої, сюжетність, ефект занурення в ситуацію, який створюється через описи, діалоги та деталі, проста мова і метафоричність»¹.

Тримаю в руках збірку, яка задокументувала в особливий спосіб найболісніші історичні події 2022 р., учасниками й свідками яких стали авторки. Для подолання тригерної емпатії варто відслідкувати, чи відповідають художні репортажі цим критеріям.

Також звернемо увагу на композиційну драматургічність: адже усі авторки тяжіють до правила 3С: character, challenges, changes (з англ. – персонаж, виклики, зміни).

Передмова **Сергія Жадана** задає пом'якшуючий, адаптивний тон для сприйняття цього корпусу репортажів, і все одно, читання не є легким. «Свідчити і пам'ятати» – гасло, яке мотивує не зануритися читачеві винятково у свої спогади про перші місяці війни. «Збірка про ... потребу і здатність людини проговорювати найболючіше, ... мова очевидців ... не безсила» (С. 8). І далі розмисли торкаються особливостей письма очевидців: «Природа писання влаштована таким чином, що письмо відживлюється й постає на найвипаленіших ділянках свідомості ... коли, здається, мова видається просто зайвою» (С. 10).

Авторки подолали свої страхи й заговорили чи не першими в Україні про трагедію, яка проживається українцями тепер щоденно. Хронологічні межі, які охоплюють документальний матеріал, викладений журналістками, зумовлені бажанням практичної відповіді на російську ідеологію війни. Початок широкомасштабного вторгнення був приурочений державою-терористом до свята 23 лютого – дня російської армії. Адже культ армії, як мілітарного серця російської нації, давно став ознакою путінської ідеології. Іншим маркером ідеології війни виступає 9 травня, дата, що стала відправною для формування міфу про «Велику Перемогу». Цей міф функціонує для просування імперських наративів про «Священну війну», «дідів, які воювали», «руській мір», «великого полководця Сталіна».

Коли читач зануриться у репортажі українських журналісток, приватні тригери будуть вмикатися автоматично й заважати відчутти повноту історії у краплинах людського досвіду тих, хто вижив. І все ж раджу прочитати цю збірку.

Найбільше матеріалів вміщено від чернігівської авторки **Віри Курико**. Якщо у репортажі «Сьогодні восьмий день, відколи тато не на зв'язку» є розвиток героїні від наляканої дівчини до професіонала, який свідомо повертається у рідне місто на сьомий день війни,

¹ Нишпорська Дарія. Що треба знати про художній репортаж — розбираємо на прикладі *Reporters. The Lede*. 2020. 20 січня. URL: <https://www.thelede.media/lifehacks/2020/01/27/775/>.

то «Десять днів у Чернігові» – це з одного боку історія про поточні виклики: розстріл черги за хлібом, відсутність труни для поховання, страх померти голою, приймаючи душ, переховування у погребі від постійних артобстрілів і авіанальотів, згадка про загиблого знайомого теороборонівця Павла (для мене – студента, актора і друга Пашу Єременка). І все ж вдалим і гірким одночасно воєнним гумором можна вважати епізод про питання-відповіді дітей, які просто пізнавали світ у його чорні хвилини існування. Так номінація «русская народная сказка» їх мамою була проінтерпретована – «це те, що у нас за вікном». Рішення повторного виїзду авторці далось складно, каталізатор, мабуть – снаряд, який прилетів у двір і чужий чоловік закрив авторку власним тілом від пазурів смерті. Репортаж «Ми бачили поле – воно горіло...» оповідає про досвід виживання й евакуації чернігівського центру соціально-психологічної реабілітації дітей. Головні герої – вихователька Наталя Пісоцька, директор Анатолій Писанка, їх малі підопічні, монастир і дорога до Прикарпаття. Знову дитяче питання «А на Харків хто скидав (бомби)?» порушує не дитячу тему відповідальності за військові злочини. Репортаж «Білий халат» присвячено особливій сторінці новітньої історії – життю психо-неврологічного диспансера в окупації, під самим Черніговом. Він у ті страшні дні існував завдяки багатьом сумлінним і самовідданим містянам. Пані директорка, Світлана Александрова, стала своєрідним символом мужності колективу, який продовжував лікувати, годувати, ховати в підземеллі, обігрівати й навіть проводити в останню путь своїх складних пацієнтів. Попри обшуки, невідомість, чи пропустять блокпости окупантів чернігівську машину з ліками та продуктами, попри майже відсутній зв'язок із власними родинами у місті, яке нещадно обстрілювалося, але стояло як північна брама до України.

Інша чернігівка, **Інна Адрюг**, у репортажі «Я не можу виїхати – у мене двадцять котів» оповідає неначе про те саме, війну. Але мова рублена, речення редуковані, скуті фарби. Про війну, мабуть, саме так і я б писала, якщо спромоглася на есей чи спогад. Деталі у тексті красномовні. Дитина, яка не боїться русні, але трохи – «зверського kota». Чуття, які витончуються і диференціюють «свої» – «чужі» постріли, близько – далеко «прильот», тісно – просторо у підвалі, чисто – брудно від власного одягу та можливості виділити воду на щось, окрім харчування. Ощадливе щастя від запису на гуманітарку всіх учілих сусідів, від зайвої години сну не в підвалі, від співу весняних пташок. Щастя могли слідувати за життям міста. Метафора «мої кохані будинки» відгукнулася – це ті, які дорогі місцевому мешканцю, які стають знаковими, бадьорять пам'ять про дружбу і любов, свідчать про неперервність історії міста. І двадцять перша кішка, яка прибилася після облоги до солідного загону котів авторки – теж символ любові.

Чернігову, який був довгий час у оточенні, подекуди пророчили долю Маріуполя. Досвід мешканок міста Діви Марії після оприлюднення злочинів російської армії в Бучі, Гостомелі, Ірпені має особливу оптику. Читаю репортажі **Ганни Аргірової** чи **Ірини Ярошинської** й пригадую свій власний досвід зустрічі з родинами вцілілих маріупольців. Це трапилося на Франківщині. Побиті автівки, сива дитина років семи, мама, яка погано говорить через заїкання, вісімнадцятирічний син у чорній курточці, який несе батька на руках у гуртожиток. Курточка після прання виявляється бордовою. Цього нема у репортажах, це мої зустрічі й закарбовані епізоди відлуння війни. Але оповіді про надзусилля, які мама доклала, щоб вивезти дітей з Маріуполя або про кризу зіткнення зі смертю (люди під завалами, непоховані трупи на дорогах) і неможливість допомогти іншому, кризу залишеності, холод, голод і страх, пережиті подружжям поважного віку – ці оповіді з книги дають читачеві зовсім нову естетику війни (філософську опцію наділяти сенсами відчуття). Почуття незахищеності, розчавленості минулого, певних світоглядних установок і паралельно почуття гніву до «визволителів».

З точки зору виразності сюжету й оформлення його в оповідь, яка буде напружено-драматичною та стилістично опуклою, репортаж **Катерини Бабкіної** – чи не найсильніший. Довга дорога матері з однорічною дитиною з Києва до Польщі – одна з сотень тисяч доріг, які подолали наші біженки, рятуючи дітей з під ракет і бомб. Але читати про підмивання грудного малюка у придорожніх хатах, про ризик втратити чергу на проходження кордону, про замерзання в автівці через тотальну економію бензину тяжко і ... довірливо. Бо правда у деталях.

Ємність узагальнення та збереження деталізації також є сильними сторонами матеріалів **Марічки Паплаускайте**. Оповідь про волонтерську роботу колективу театру Леся Курбаса, який у перші дні війни перетворено було на воєнний хостел, сповнена контрастності. Очікування вистав змінене на очікування перемоги, спрага допомагати усім біженцям і самостійне награвання на фортепіано хлопчика Максима, сум від поточних новин з фронту та радість від стратегічно потужних політичних новин – все це інгредієнти, із яких складено оригінальний і переконливий репортаж.

Не варто нехтувати емоційними, естетично переобтяженими болем джерелами для дослідження новітньої історії. В емоції можна прочитати світоглядну оцінку подіям, ціннісні вектори нашої нації, яка виборює право на демократичний та вільний розвиток у ці непрості дні Широкої війни. Рекомендую для ознайомлення не тільки історикам і філологам, а й психологам, психотерапевтам, кіносценаристам і всім митцям, хто цей колективний досвід має віддзеркалити у творах для нащадків.

Дата подання: 15 серпня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 10 жовтня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Каранда, М. Рецензія : Ненаукові хроніки війни: жіночий естезис // 77 днів лютого. Україна між двома символічними датами російської ідеології війни / Упоряд. М. Паплаускайте. Київ: Лабораторія, 2022. 224 с. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 161–163. DOI: 10.58407/litopis.230517.

Цитування за стандартом APA

Karanda, M. (2023). Retsenziia : Nenaukovi khroniky viiny: zhinochy estezys // 77 dnyv liutoho. Ukraina mizh dvoma symvolichnymy datamy rosiiskoi ideolohii viiny / Uporiad. M. Paplauskaite. Kyiv: Laboratoriia, 2022. 224 s. [Review : Non-scientific chronicles of war: women's aesthesis // 77 days of February. Ukraine between two symbolic dates of the Russian war ideology / Edited by M. Paplauskaite. Kyiv: Laboratory, 2022. 224 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 161–163. DOI: 10.58407/litopis.230517.

НОВИНА ПРО СМЕРТЬ ГРИГОРІЯ ОРЛИКА В ПАРИЖІ

23 вересня 2023 р. на сайті MZD (Munchener DigitalisierungsZentrum, Digitale Bibliothek¹) ми знайшли відсканований примірник німецької газети «Уривок з новітньої всесвітньої історії» (ориг. «Auszug der neuesten Weltgeschichte») від 17 січня 1760 р., надрукований в Ерлангені, Нюрнберзі. Друкована версія газети зберігається в Мюнхені в Bayerische Staatsbibliothek² (Eph. pol. 28–1760). На сторінці 63 повідомляється новина про графа Григорія Орлика, сина гетьмана Пилипа Орлика:

«Пан граф Орлик, французький генерал-лейтенант, який через свою любов до людей залишив добру пам'ять у Ганновері, помер у грудні в Парижі»³.

Якщо це правда, що поранений у Міндені Григорій Орлик був доставлений до Парижу і там помер, ми можемо почати шукати його могилу там.

Марина Трагтнер

Додаток

¹ Мюнхенський центр оцифровки, цифрова бібліотека

² Баварська державна бібліотека.

³ Auszug der neuesten Weltgeschichte. 1760. Munchener DigitalisierungsZentrum, Digitale Bibliothek. URL: https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10541332?page=57&q=Orlick&fbclid=IwAR08qMoJFGY_T0H-J1FUmCzwQc-IEwN4aqTXXCQbbztCEzYr7d6-ULxa1Zuc. Переклад з німецької Елени Хоффман.

Num. 8. 1760.

63

Der K. K. Hr. Oberst-wachtmeister, Fürst Leopold von Lobkowitz, ist zu Dresden am 30 Dec. im 24 Lebens-jahr an den empfangenen Blessuren mit Tode abgegangen.

Hr. Friedr. Wilhelm von Rochow, Kön. Preuss. Gen. Lieut. der Cavallerie, hat zu Berlin im 74 Jahr seines Alters das Zeitliche gesegnet.

Der Hr. Graf von Orlic, Französ. Gen. Lieutenant, der sich durch seine Menschen-liebe im Hannöverschen ein gutes Andenken gestiftet, ist im Dec zu Paris verstorben.

Der Hannöversche Gen. Lieut. Hr. von Hammerstein, hat ebenfalls sein Lebens-ziel erreicht.

Der wegen seiner vielen Gesandtschaften in Deutsch- und Rußland bekandte Engl. Ritter, Hamburg Williams, ist zu London vor Kurzem in die Ewigkeit gegangen.

Der Kön. Schwedische außerordentliche Envoye im Haag, Baron Joach. Friedr. Bresh, ist daselbst am 29 Dec. im 90 Jahr seines Alters verstorben.

Diesen fügen wir noch einige von den eingelauffenen Listen der Verstorbenen und Gebornen mit bey:

Verstorben sind zu	Wien	6369.	Geboren	5186.	
"	"	Paris	19282.	"	19148.
"	"	London	19604.	"	14253.
"	"	München	926.	"	744.
"	"	Leipzig	1408.	"	969.
"	"	Magdeburg	1054.	"	845.
"	"	Breslau	1697.	"	1445.

* Die Breslauer Liste begreift bloß, was bey den Evangelischen Kirchen unter der Stadt Jurisdiction geboren und verstorben.

Vermählungen.

Am 16 Dec. ist zu Brüssel die Reichsgräfin, Theresia von Cobenzl mit dem Hn. Grafen Philipp Joseph von Sart, Freyherrn von Boulä, Kais. Kön. Kammerherrn, vermählt worden.

Am 21 Dec. ist die Vermählung des Hn. Grafen von Solms mit der Gräfin von Dohna zu Cassel vollzogen worden.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Всеукраїнський науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, С. Р. Молочко.
Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.
Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.
Коректор В. В. Шуміло.
Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.
Менеджер з адміністративних питань В. О. Солохненко.

Підписано до друку 27.10.2023 р. Формат 70х108^{1/16}.
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 14,39. Обл.-вид. арк. 18,30. Тираж 100 прим. Зам. 014.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.
Тел. 063-2558821, 097-7523316
E-mail: veraizhizn@gmail.com